

Ajalooline Ajakiri

2001
1/2 (112/113)

KLEIO

AIVAR KRIISKA: Aegade alguses – muutumatu ja muutuv kiviaeg •
SULEV VAHTRE: Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu •
IVAR LEIMUS: Eesti keskaja kaubanduse historiograafiast • *OLAF KUULI*: Pärast Stalinit • *OLAF MERTELSMAN*: Nõukogude ajalugu lääne autorite töödes • *HELENA SEPP*: Eesti ajalugu Soomes. I •
AADU MUST: Historiograafia kongress Santiago de Compostelas • Osalejate muljed EUROCLIO konverentsilt • Aadu Must – 50 • In memoriam – Evald Tõnisson.

Ajalooline Ajakiri 2001. 1/2 (112/113)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ja Akadeemilise
Ajalooseltsi
ajakiri

**Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
2001**

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens (USA), Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll (Stockholmi Ülikool), Jüri Kivimäe, Valter Lang, Aadu Must, Hain Rebas (Kieli Ülikool), Tiit Rosenberg, Elle Vunder

Toimetus: Aadu Must (peatoimetaja), Anu Lepp

Resümeeede tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Meelis Friedenthal

Bibliograafia konsultandid: Kersti Taal, Mare Pikk

Trükk: AS Võru Täht

Käesolev historiograafia-teemaline erinumber ilmub sihtfinantseeritava uurimisteema TFLAJ 0532 «Eesti ajaloo historiograafia» toetusel.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Alates 1953. aastast on *Historical Abstracts* olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas, mille materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (07) 375 658

Faks (07) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank 767

a/a 221010397388

ISSN 1406–3859

Sisukord

Artiklid

<i>AIVAR KRIISKA</i> : Aegade alguses – muutumatu ja muutuv kiviaeg	5–14
<i>SULEV VAHTRE</i> : Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu	15–24
<i>IVAR LEIMUS</i> : Eesti majandusajaloo historiograafiast. Keskaja kaubandus	25–46
<i>HELENA SEPP</i> : Eesti ajalugu Soomes. I	47–84
<i>OLAF KUULI</i> : Pärast Stalinit. Muutusi Eesti NSV kirjanduskliimas aastail 1954–1955	85–94
<i>OLAF MERTELSMAN</i> : Kümme aastat hiljem. Uuemad uurimistööd nõukogude ajaloo kohta	95–106
<i>AADU MUST</i> : Vaidlus ajaloo üle. Järelmõtteid II rahvusvaheliselt historiograafikongressilt Santiago de Compostelast	107–114

Retsensioonid ja tutvustused

<i>HEIKKI PIHLAJAMÄKI</i> : Juhuslik ja isamaaline: Luts, Savigny ja Bunge	115–119
<i>EERO MEDIJAINEN</i> : Teos vähemusrahvaste rollist Euroopas	119–122

Kroonika

<i>MARE OJA</i> : Muljeid EUROCLIO aastakonverentsilt	123–129
<i>LEA LEPPIK</i> : Balti ajaloo konverents Samaaras	130–132

Personalia

Aadu Must – 50	133–138
----------------	---------

In Memoriam

Evald Tõnisson – eesti ja läänemeresoome
rahvaste arheoloog 139–144

Summaries 145–154

Esikaanel: Kaljuraiend *Õnnelik kalamees* Alta kaljujooniste kompleksist (Põhja-Norra) Inari järve (Põhja-Soome) vaate taustal. Kaljopõllulik pilt on küllap üks sünteetiline mudelkujund kiviajast – ilus, kuid küsitava sobivusega Eesti oludesse. Loe lähemalt lk 5–14.

Kasutatud lühendid:

EAA – Ajalooarhiiv

ERA – Rüigiarhiiv

ERAF – Rüigiarhiivi filiaal (end Parteiarhiiv)

LVVA – Läti Riiklik Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs)

TÜR KHO – Tartu Ülikooli Raamatukogu, Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond

EAA. 995-1-235. L 42 – Sidekriipsuga eraldatud kolmeosalises arhiivi-
viites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numb-
rit. Fondi numbrid, mis sisaldavad sidekriipsu (nt R-409) on selguse
huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

Aegade alguses – muutumatu ja muutuv kiviaeg¹

Aivar Kriiska

Arheoloogilist minevikku võib kirjeldada kui vaadet mäelt, kus pilk kandub ajaloolise aja selgelt lähimaastikult ajaloo taguse aja kaugetele maastikele kuni need ähmastuvad silmapiiril.

Alustuseks

Unto Salo²

Kiviaeg on inimkonna ajaloo pikim ajajärk, mille algdaatumina kasutatakse sageli esimeste kindlalt tööriistadeks liigitatud leidude vanust. See tähendab aega, mil materiaalne kultuur muutub nähtavaks, tuues inimlased antropoloogide vaateväljast ka arheoloogide uurimisorbiiti. Vanimate praeguseks teadaolevate Etioopiast leitud tööriistade järgi on perioodi algus ajaldatav umbes 2,5–2,6 miljonit aastat tagasi. Globaalses tähenduses ei ole aga kiviaeg veel ehk lõppenudki, kuna kivist tööriistu, mis on üheks peamiseks ajajärgu tunnuseks, valmistavad näiteks Uus Guinea, Austraalia ja Lõuna-Ameerika põlisrahvad veel tänapäevalgi või vähemalt tegid seda veel hiljuti.

Selline pikk ja peaaegu kogu inimeste asuala hõlmav ilming toob kahtlemata kaasa hulgaliselt spetsiifilisi probleeme, mis ei vaeva ehk sedavõrd teisi minevikuteadusi. Võimaldades ühelt poolt laialdast nii arheoloogilist kui ka kultuurantropoloogilist ja etnograafilist võrdlusandmestikku, kätkeb see ohtu unustada ajalised ja ruumilised erinevused, rääkimata nende distsipliinide n-ö sisevigadest, mis kriitikavaiba analoogia vaimenduvad möödaniku tõlgenduses. Usundiloolase Uku Masingu teravmeelse võrdluse kohaselt, mida ta kasutas kiviaja usundi kontekstis, on arheoloogilise ja etnoloogilis-folklooristliku ainese sidumine *katkelise* kõrvutamise *vähem või rohkem segasega*³, sest paralleelide eneste tähendus ei ole alati piisavalt selge. Ometi on see parem kui mitte midagi ja otsivalt ringi vaatav kiviaja uurijaskond on innukalt

¹ Käesoleva esse aluseks on autori poolt 4. juulil 2001 Tartu Ülikoolis peetud *venia legendi*.

² Unto Salo. Muinaisuuden tietämisestä. Jäähvyäisluento Turun yliopistossa 21.2. 1992. Arkeologian osasto, Turun yliopist. Turku, 1993. S. 15.

³ Uku Masing. Üldine usundilugu. Tartu: Ilmamaa, 2000. Lk 416.

osalenud selliste teadussuundade nagu etno- ja eksperimentaalarheoloogia ning nende kombineeritud variantide tekkes ja arengus.

Kiviaja käsitlused on aja jooksul teinud läbi õige mitmeid muutusi. Seisukohad on kõikunud äärmuste vahel, mille järgi on toonaseid inimesi vaadeldud pidevas toidupuuduses elavate primitiividena või hoopis ihaldusväärse kadunud paradiisirahvana. Muuhulgas on tekkinud ridamisi stampkujutelmi, mis on visalt püsinud läbi aegade. Sellised nihestunud arusaamad on eriti hoomatavad n-ö tavainimese tasandil, kuid paraku ka õpikutes. Koolis õpitu, loetu-kuuldu ning fantaasia loovad sünteetilisi mudeleid, mis küllap nagu paljude teistegi teaduste puhul on kaugel sellest, millised on tegelikud teadmised. Oma suureks üllatuseks märkasin hiljuti, et isegi arheoloogi eriharidusega inimesed kasutavad kiviajast kirjutades kriitikavabalt enam kui poolesaja aasta vanuseid seisukohti, võrtsitades neid veel skaudifantaasia ja preeriaindiaanlaste eluoluga. Teine igipõline kaaslane on inertsus, mis ilmekalt väljendub mitte ainult õpikutes vaid isegi arheoloogide eneste kirjatükkides. Nii on Eesti kiviaeg üllatavalt sageli taandatud Kunda Lammasmae asulakoha kirjelduseks, millele veel isegi 1980. aastate lõpul – st 15 aastat pärast pikaajaliste väljakaevamiste lõppemist – lisati väga ettevaatlikult Pulli asulakoha uurimistulemusi. Seni ei ole ma kohanud ühtegi 1980.–90. aastatel Eestis välja antud õpikut, kus oleks püütud jõuda mingite sünteetivate üldistusteni.

Vaevalt et kunagi saab olema olukord kus kõik uued uurimistulemused integreeritakse kiiresti üldkäsitlustesse ja õpikutesse. Seda ei luba juba viimaste tsükliline ilmumine, kuid eriti lootusetuna näiv lõhe tekitab siis, kui üldkäsitluste ilmumise tsüklid venivad kümnetesse aastatesse. Eesti ajaloo- või vähemalt esiajaloo kokku kirjutamine on praeguseks muutunud hädavajalikuks. On üpris tulutu nõuda õppijatelt, õpetajatelt ning kohati isegi õpetajate õpetajatelt süvenemist kirjusse erialakirjanduse maailma. Nii ei ole järgnev mitte etteheide, vaid mõtisklus aegade algusest – muutmatust ja muutuvast kiviajast.

Eesti kiviaeg *peopesal*

Enne kui asuda analüüsima mõningaid peamisi küsimusi, milles arusaamad kipuvad ehk kõige rohkem olema vastuolus praeguse *elava teaduse* seisukohtadega, on vajalik luua edasisele jutule raamistik, esitada lühike kronoloogiline koondteave Eesti kiviajast läbi viie märksõna: periood, selle kestus, teadaolevate muististe arv ning asustus- ja majandusviis.

Kuigi teoreetiliselt on olemas võimalus, et mõnel soojemal jäävaheajal või isegi viimase jääaja keskosas võis hominiide elada ka praeguse Eesti alal, pärinevad meie teadaolevad vanimad asustusjäljed ajast umbes 9000 aastat eKr⁴ – st ligikaudu poolsada aastat pärast Weichseli jääaja lõppu. Alguse sai periood, mida üldise kiviaja kronoloogilise jaotu-

⁴ Kõik dateeringud, kui ei ole öeldud teisiti, on antud päikese kalendris.

se järgi nimetatakse mesoliitikumiks ja mis Eestis nagu mitmel pool mujalgi Ida-Euroopas, tähendab põhimõtteliselt keraamikaheelset kiviaega. Eesti alalt tuntakse umbes kuutkümme mesoliitilist asulakohta⁵ ja ühte ilmselt sellesse ajajärku kuuluvat või vähemalt alguse saanud kalmistut. Rohkesti on toonaste elukohtade jäänuseid avastatud Võrtsjärve ja Kahala järve muinasrandadelt, Navesti, Pärnu ja teiste jõgede kallastelt, samuti mitmelt poolt rannikult ja saartelt. Juhuleide on saadud aga praktiliselt üle terve Eesti. Elatusvahendid on hangitud eranditult jahi, kalastuse ja korilusega ning ainus koduloom on olnud koer.

Praeguste teadmiste kohaselt on umbes 5000 aastat eKr valmistatud Eesti alal esimesed savinõud. Sellest Kirde-Eesti leiukohtade järgi nime saanud narva tüüpi keraamikaga varaneoliitilisest perioodist tuntakse Eestist natuke enam kui paarikümme asulakohta ja kahte oletatavat matmispaika. Valdav enamus neist paiknevad rannikul, kuid kindlasti ei kajasta see mitte selleaegset asustussituatsiooni, vaid tuleneb Ranniku-Eesti paremast uuritusest. Nagu mesoliitikumis nii on ka neoliitikumi algul elatud veekogude ääres ja jätkus püügimajandus.

Keskneoliitikumi algul, umbes 4000 aastat eKr leidsid aset muutused, mis hõlmasid praktiliselt kogu materiaalselt kultuuri. Iseloomuliku kammilaadse templiga tehtud ornamendi järgi savinõudel nimetatakse seda ajajärku kammkeraamika perioodiks, milles omakorda eristatakse vanemat – tüüpilist kammkeraamikat ja alates umbes 3700. aastast eKr nooremat – hilist kammkeraamikat. Eestist tuntakse praeguseks üle kolmekümne kammkeraamika asulakoha. Osa neist paiknevad juba varasemast tuntud asustuspriirkondades, kuid on ka uusi alasid, kust seni vanemaid asustusjälgi leitud ei ole. Elati nii nagu varemgi peamiselt jõgede ja järvede kallastel ning mererannas. Eelnevast ajast rohkem tuntakse ka matmispaiku, mida on Eesti alal kokku ligi kümme. Peamiseks elatusallikaks on olnud jätkuvalt jaht, kalastus ja korilus, kuid vanimad soo- ja järvesetetest leitud viljade õietolmuterad osutavad marginaalse maaviljeluse võimalusele (juhuks kui ei ole tegemist õietolmu kaugkandega).

Hilisneoliitikumis (umbes 3000 aastat eKr) algas hilise kammkeraamika kõrval uus ilming – nöörkeraamika etapp, mis samuti on eelnevatest ajajärkudest erilaadse materiaalse kultuuriga. Eestis tuntakse üle viiekümne nöörkeraamika asulakoha ja paarkümme matmispaika. Elupaikade valik on üldiselt lähtunud teistsugustest põhimõtetest kui varasemates kultuurides. Enam ei ole olnud tähtis elada veekogude vahetus läheduses. Rannikul ja saartel on näiteks uuesti asustatud mitmed varasemast tuntud piirkonnad, mis selleks ajaks olid jäänud merest juba kilomeetrite kaugusele. Elatusvahendeid saadi muuhulgas ka maaviljelusest (oder, nisu ja kaer) ja karjakasvatusest (veis, kits/lammas ja siga), kuid ilmselt oli püügimajanduse osakaal veel jätkuvalt märkimisväärne.

⁵ Asulakoht on tinglik termin, mis koondab eneses väga erinevaid inimese elupaiku nagu külad, ühe või mitmekordsed laagri- ja peatuspaigad jne.

Stampkujutelmad *versus* elav teadus

Arheoloogia on pidevalt arenev ja muutuv teadus. Erinevalt mitmetest teistest inimajalugu uurivatest distsipliinidest on see veel praegugi ammendamatu näiva ja kiiresti kasvava allikalise baasiga. Näiteks Eesti mesoliitikumi teadaolevate asulakohtade arv on viimase kümnendi jooksul suurenenud kuuekordseks. Kuid üksikjuhtudel piisab täiesti uue seisukoha tekkeks isegi vaid ühest uuest kinnis-, harva isegi irdmuistisest.

Paradoksaalselt vaevleb aga arheoloogia pidevas materjali nappuses ja ei ole põhjust arvata, et see olukord nii pea muutuks. Ometigi ei saa jääda ootama tulevase aegu, vaid olemasoleva tõlgendamine peab olema pidev. Ilma selleta muutub mõtteuks ka seni kogutu ja küsimusi püstitavate hüpoteesideta sumbuks kogu teadusharu õige kiiresti. Nii on juba enam kui sada aastat loodud hulgaliselt mineviku (re)konstruktsioone, neid täiendatud, hüljatud ja uuesti leitud. Lisaks professionaalsetele arheoloogidele on sõna võtnud pedagoogid, kirjanikud, harrastusarheoloogid ja muidu fantaseerijad. See on transformeerunud ja ka ilmestanud esiajaloo maastikku veelgi ja ainus lohus on, et minevik on niikuinii juba olnud ja meie arusaamad sellest enam neid kaugeid aegu ei mõjuta. Meie teadmised lähtuvad küll esiajaloo ainelise pärandi jäänustest, kuid see on nägemustatud läbi nüüdisinimese aju. Küllap on arheoloog Paul Bahnil taas kord õigus kirjutades: *Kui mingi kamp arheolooge viiakse ajamasinal minevikku, on tõenäoline, et nad oleksid mõne tunni pärast täielikult juhmistunud ning igatseksid konditsioneeride, head õlut ning omaenda versiooni selle kohta, kuidas asjad minevikus edenema pidid.*⁶

On ilmselt reeglilik (mida erandid kinnitavad), et kaugenedes allikatest enestest ja pidevast tööst nendega, ähmastub ja muutub muude tegurite (koolitus, lugemus, ilmavaated) mõjul ka arusaamine ajaloost. Erinevatest allikatest hangitud teadmiste kokkusobitamisel tekkinud sünteetilised mudelid ringlevad jätkuvalt ka Eesti kiviajakäsitluses ja õige mitmel tasandil. Järgnevalt toodud mudelid sisaldavat n-ö tavasetlustele lisaks veel ka tubli annuse arheoloogiateaduse enese stampkujutelmi ning pärinevad Eesti arheoloogide ja ajaloolaste kirjutistest või avalikest esinemistest. Need on rohkemal või vähemal määral vastuolus praegu olemasolevate teadmiste või vähemalt usaldusväärse näivate hüpoteeside sarjadega. Vaatlen neid vastuolusid läbi nelja küllap kesksema teemaringi: asustus, majandus, ehitised ja ühiskond.

Asustus

Asustuse üheks võtmeküsimuseks on kahtlemata see, kas kiviaja inimesed on olnud nomaadleva või paikse eluviisiga. Sageli kujutatakse Eesti kiviaja asustusviisi kuni varase maaviiljeluseni väga üheülbali-

⁶ Paul Pahn. Pisiblufi käsiraamat. Arheoloogia. Tallinn: TEA, 1997. Lk 9.

selt, rõhutades poolpaiksust ja sesoonset elukohavahetust, tegelikult isegi kuni pideva rändlemiseni välja. Arvestamata on jäetud nii looduskeskkonna kui asustusviisi tugevalt määrava nähtusega kui ka asjaoluga, et püügimajanduslik ühiskond on ju samuti arenenud ja muutunud. Kui jätta kõrvale vahetult jääaja-järgne periood, mil uute asustuskõlbulike alade tekkimine oli kiire ja ulatuslik, on vabade asulade olemasolu olnud ka kiviajal alati piiratud ja rahvastiku kasvades üha vähenev. Vaevalt, et jahiterritooriumid või vähemalt need alad, mida üks või teine kogukond kasutas aktiivselt enese äraelamiseks, eksid võinud olla pikaajaliselt määratlemata. Pigem võiks oletada, et piirid, ükskõik kui tinglikud need siis ka ei oleks, on alati inimesega kaasas käinud. Küllap võiks seda nimetada ka kogukondlikuks omandisuhteks kinnisvarale.

Varamesoliitikumis on reviid olnud tõenäoliselt suuremad kui hilisemal ajal, kuid igal juhul ei küündinud need metsavööndis kunagi niisuguste mõõtmeteni kui eri aegade taiga ja tundra küttidel. Ala suuruse määras esmalt ikkagi see, kuidas oli võimalik kogukonnal end aastaringselt toita. Varaasustuse puhul on meil ilmselt nii nagu teisteski Läänemeremaades põhjust oletada, et ühe või teise saaklooma parimal püügiajal ja eri taimede korjeperioodil on oma elukohta muutnud terve kogukond, kuid enamasti ikkagi kindlal territooriumil.

Hilismesoliitikumist on nii Eestis kui ka mujal Läänemere ümbruses väga selgeid märke jahiterritooriumide kitsenemisest ning püügimajanduse intensiivistumisest ja mitmekesistumisest. Võimalik, et see on seotud muuhulgas rahvaarvu kasvuga, mis võib olla nii reviidide kahanemise põhjus kui ka tagajärg. Territoriaalse paiksuse märgina on ilmselt õigustatult interpreteeritud ka üksikute suurte ja pikaajaliste matmispaikade väljakujunemist Ida- ja Põhja-Euroopas. Eelkõige on jutt sellistest tuntud kiviaegsetest kalmistutest nagu Oleni Ostrov Karjalas, Zvejnieki Lätis ja Skateholm Rootsis.

Ei ole täielikult selge, millal kujunesid välja permanentse asustusega emakülad, millest toimus reviidide haldamine ja kust lahkus hooajalistele retkedele vaid osa kogukonnast. Esimesed märgid sellisest asustussüsteemist pärinevad nii meil kui ka naabermaades hilismesoliitikumist, kuid kindlamalt võib seda oletada keskneoliitikumist alates. Sellele osutavad asulate suurus ja kultuurkihi intensiivsus, mitmekülgne arheoloogiline aines (raie- ja püügiriistade rohkus, varasemast suurem teisele töötlusega väikeesemete osakaal jne) ja eriti erinevaid parimaid püügiägu esindav osteoloogiline materjal.

Milline on olnud reviidide tegelik suurus erinevatel kiviaja etappidel ja eri piirkondades, on materjali nappuse tõttu veel raske määratleda. Edela-Eesti asulakohtade leviku alusel võiks oletada, et vähemalt keskneoliitikumist alates ei ole nende suurus olnud üle kümne kuni paarikümne kilomeetri. Juhul kui tegemist ei ole tõepoolest mingi sesoonse keskus-tagamaa vahekorraga, mida olemasolev leiuväine näib välistavat, siis on erinevate asustusüksuste puuteala isegi juba kümne kilomeetri peal, mis vastab klassikalisele, kuid samas väga üldistavale ettekujutusele püügikultuuride intensiivkasutusala suurusest.

Majandus

Kiviaja majanduse puhul on tavalised libastumised õieti küll *pisiasjades*, üldpilt on selge: jahiti, kalastati ja korjati ning perioodi lõpul ka kasvatati ja karjatati. On selge, et kasutatavad ressursid sõltusid looduskeskkonnast, milles kiviaegsed kogukonnad asetsesid. Kiviaja majandus ei ole olnud kogu perioodi jooksul stabiilne ja ühesugune. Selles on oma osa etendanud ökoloogilised tegurid, piirkondlikud eripärad ja loomulikult inimühiskonna areng. Kahtlemata kõige drastilisem muutus majandus- ja asustusstrateegias toimus viljelusmajanduse levikuga, kuid isegi püügmajandus ei olnud kogu kiviaja jooksul päris ühtne, vaid omas ajalisi ja piirkondlikke erijooni isegi niisugusel väikesel alal nagu Eesti.

Mesoliitikumis on sisemaalise asustuse tähtsaimateks saakloomadeks olnud põder ja kobras, neoliitikumis on kütitud rohkesti ka mets-sigu ja ürgveiseid. Suurimaks muutuseks on kahtlemata vähemal või rohkemal määral spetsialiseerunud hülgepüügil baseeruva asustuse väljakujunemine rannikuvööndis ja saartel hilismesoliitikumis alates umbes 6500. aastast eKr. Eristada võib põhimõttelisel kahte rannikuala majanduslikku suundumust, kus toitumisstrateegia aluseks oli 1) spetsialiseerunud hülgepüük või 2) laiema baasi, milles oma osa oli muuhulgas nii mere kui ka metsloomadel. Need mõlemad püüsid pikka aega muutumatult ja taandusid alles viljelusmajanduse levides.

Jahi- ja kalastuse puhul on suhteliselt atraktiivsed leiud nagu nooe-, oda- ja ahinguotsad ning õngekonksud loomas muljet, et nende riistade abil hangitigi peatoidus. Kuigi viimased on piisavaks märgiks nii varitsus- kui ka ajukahist ning individuaalkalastusest, võiks siiski pigem oletada, et suurem osa saagist saadi püüniste ja lõksude ning kalatõkete, võrkude ja mõrdade abil. Karjala kannaselt saadud leiud osutavad, et võrke kasutati Läänemere regioonis juba varamesoliitikumis. Eesti vanim kalavõrgu jäänus pärineb hilismesoliitikumist. Mitmelt poolt meie naabrusest on välja kaevatud ka kiviaegseid kalatõkkeid. Ajukahist puhul kasutati tõenäoliselt mitmesuguseid taradest ja püünisaukudest koosnevaid süsteeme, milliseid tuntakse mitmelt poolt Fennoskandiast, kusjuures vanimad neist on dateeritud mesoliitikumi. Ka Eestist on leitud paar püünisaukude süsteemi, kuid nende vanus on seni veel määramata.

Arhitektuur

Üks sagedasti eri tasemel loodud mineviku kujutluspilte läbiv motiiv on püstkoda kui kiviaja inimeste eluase. Kuna kiviaegsetest ehitistest on säilinud tavaliselt väga vähe ja Eesti alal on andmestik kahjuks eriti napp, on nende rekonstrueerimine raske. Lisaks väljakaevamistel tehtud tähelepanekutele ning võrdlusele lähemate ja kaugemate alade arheoloogilise ainesega, on abiks ka etnograafilised paralleelid ja ehituseksperimendid. Viimaseid on tehtud nüüdseks juba päris mitmel

pool ja nende käigus saadud kogemused on mõjutamas ka arheoloogide arusaamu.

Üldist Läänemere ümbruskonna uurimisseisu arvestades võib kindlalt väita, et kiviaja ehituskunst on olnud mitmekesine. Küllap tehti ka püstkodasid, kuid see oli vaid üks ehitise liik mitmekülgses kiviaja arhitektuuris, mille määrasid asustus- ja majandusviisi erinevused, kuid ilmselt teisedki, sealhulgas ühiskondlikud tegurid ja milles oli nii ajalisi kui ka ruumilisi erinevusi ning erinevaid variante.

Lühiajalistel retkedel võidi rajada vaid kergeid ühekordseid varjualuseid, kuid pikematel jahikäikudel tehti kindlasti ka püsivamaid ehitisi, sealhulgas tõenäoliselt kergesti paigaldatavaid püstkodasid. Võimalik, et nii nagu praegustel loodusrahvastel, olid ehk juba tollal olemas mitmel pool jahipiirkonnas valmis ehitatud onnid, kuhu jäeti maha tarvilikku varustust ja mida püügi- või korilusretkede ajal kasutati ajutiste elamutena.

Tavalisemad, eriti loomulikult püsiasiulates, on olnud siiski märksa kapitaalsemad ehitised. Kuigi varasemad oletatavad ehituskonstruktsioonide jäänused – üksikud püstised puuvaiad – on välja kaevatud juba Pulli varamesoliitilisest asulast, on Eestist enam materjali ehitiste kohta neoliitikumist. Praeguseks uuritud asulate põhjal näib, et enamasti on ehitised olnud maapealsed. Eelkõige Tamula asulast välja kaevatud puuvaiade otsad osutavad ehk postkonstruktsioonis seintele. Riigiküla I asulakohalt on aga välja kaevatud kahe maapinda süvendatud hilise kammkeraamika kultuuri elamu põhjad.

Sellised süvendatud põhjaga elamud olid kiviajal Ida-Euroopa metsavööndis ja Põhja-Euroopas võrdlemisi üldiselt levinud ning neid on ehitatud paljudes erinevates kultuurides juba mesoliitikumi algusest peale. Eriti rohkesti on neid leitud ja uuritud Norras, Soomes ja Karjalas. Neil aladel on hilisem inimtegevus kiviaegsetes asustuspierikondades olnud vähene ja toonaste hoonete põhjasüvendid on märgatavad veel tänapäeva maastikul. Kõik seni hoolikalt läbiviidud kaevamised on näidanud, et kiviaegsed elamud on olnud märksa keerulise ma ehitusega kui seni oletatud. Süvendpõhjaga elamud ei ole olnud kerged püstkojalaadsed rajatised, vaid valdavalt neljakandilised postkonstruktsioonis, kuid ehk juba hilismesoliitikumist alates isegi vähemalt osaliselt ristpalkidest seintega majad. Põhimõtteliselt sama võiks kinnitada ka maapealsete ehitiste kohta, millest on eriti hea materjal, 25 ehitise hästi säilinud jäänused, saadud keskneoliitilisest Sarnate asulakohast Lääne-Lätis. Neljakandilised postkonstruktsioonis elamud on üldised ka Lõuna-Skandinaavia mesoliitilistele Maglemose, Kongemose ja Ertebølle ning Loode-Venemaa Veretje kultuuridele. Ehitisi on olnud väga erinevas mõõdus, alates 10 m² ja ületades pindalalt mõnikord isegi juba mesoliitikumis 100 m². Riigiküla I asula elamute pindala oli 50–60 m².

Omaette küsimuste ring seondub ka külade ja laagripaikade planeeringuga. Paari aasta eest valminud Pärnumaale kavandatud Võnnu muinasküla kiviaja laagri planeeringus oli tehtud üks tõenäoliselt klassikaline viga – kiviaja elupaika kujutati ringis paiknevate püstkodade

rühmana. See sobib küll preeriaindiaanlastele, kuid mitte metsavööndi kiviaja asukatele. Eesti aines, eriti aga mitmete teiste piirkondade nagu arheoloogilis-kultuurilise sõsarala Soome ja Põhja-Norra näide, kus maasse süvendatud elamute põhjad on nähtavad veel tänapäeval veel maastikul, näitavad sootuks teistsugust elamute paiknemist. Veesidusline püügikultuuride asustus on väga selgelt seotud rannavõi kaldajoonega ja valdavalt on sellega paralleelselt paiknenud ka ehitised. Näiteks Riigiküla I asulas, mis on Eestis kahtlemata parim koht küla planeeringu uurimiseks, paiknesid elamud, mida leiukontsentratsioonialasid juurde arvestades võis olla isegi kuni neli, umbes kolme meetrite vahedega paralleelselt Narva jõega.

Ühiskond

Kiviaja ühiskonna käsitlemine on alati olnud õrn teema, mis lõpeb tavaliselt materjali nappuse üle kurtmisega. Pigem on siin üldine ja häiriv sõnavõttude vähesus, kui nende *vanamoodsus*. Ehk on siin küsimus selles, et nõukogudeaegset seletust ei soovita kasutada, kuid midagi muud ei ole veel ka asemele pakkuda.

Ühiskonna problemaatika esimesi küsimusi on tegelikult kogukondade suurus, mille teadmata on edasised spekulatsioonid õige vaevalised. Püügikultuuri asustusüksuste puhul tuleb ennekõike arvestada, et nende suurus sõltus tõenäoliselt optimaalsest äraelamise võimalusest. Teisisõnu – rühmade suuruse määrasid esmajärjekorras tarve ja võimalused ning alles seejärel muud tegurid. Eesti kiviaja majandustrateegia ei soosinud ilmselt suuri inimkooslusi. Laiemate ühistoimingtona võisid kõne alla tulla arvatavasti vaid sesoonsed kalapüügid. Praktiliselt kõik muud püügiviisid, sh hüljeste kütmine, eeldavad pigem suhteliselt individuaalset või väikese rühma ühistegevust. Selle põhjal näib, et kiviaja kogukonnad olid suhteliselt väikesed: mesoliitikumis üldjuhul ehk mitte suuremad kui kaks-kolm sugulasperet, keskneoliitikumis ehk mõnevõrra suuremad. Ida- ja Põhja-Euroopa metsavööndi kiviaja külades näib olevat korraga olnud kasutusel tavaliselt 2–4 elamut, kuid näiteks Põhja-Soomes on piirkondi, kus keskja hilisneoliitilised külad võisid koosneda isegi 20–30 elamust. Oletades, et algühikuks oli pere, mille arvestuslikuks keskmiseks suurusks võetakse demograafilistes konstruktsioonides tavaliselt 8 inimest (kuid põhimõtteliselt võib see olla ka kaks või kakskümmend), võisid kiviaja asustusüksused koosneda Eestis mõneteistkümnest kuni mõnekümnest (arvutusliku malli kohaselt 16–24) inimesest.

Kiviaegse ühiskonna struktuur ei olnud kindlasti nii mitmetahuline ja -kihiline kui hilisematel perioodidel, kuid stampettekujutuse raamidesse ei mahuks need kindlasti. Erinevusi võisid tingida õige mitmed asjaolud. Esmalt tuleb taas meelde tuletada, et fikseerida tuleb kaks alustala – aeg ja ruum. Kuid isegi samaaegne ja sarnane materiaalne kultuur ei eelda kõigi inimirühmade ühtset sotsiaalset struktuuri. Ühiskonna korralduse ja majandusliku produkti jaotamise alu-

seks oli Eesti ala kiviajal arvatavasti veresugulus. Kindlasti olid selle taustaks ka ühised majanduslikud huvid. Kas ja kuivõrd oli Eestis kiviajal kujunenud hõimusüsteem, ei ole selge, kuid kogukondade läbikäimises ja kontaktides teiste samalaadsetega peituvad igal juhul selle alged.

Uskumata võrdsuse võimalikkust mistahes inimühiskonnas, on kiviaja puhul sotsiaalseid erinevusi väga raske märgata mujal kui surnute erinevas kohtlemises. Esmalt, läbi perioodi on meie ajani säilinud maetus vormi – maahaudadesse – sängitatud tõenäoliselt vaid osa surnuid. Teistele sai osaks mingi teistsugune matmisviis, millest ei ole aga midagi teada. Klassikaliselt peetakse sotsiaalse diferentseerituse kajastajaks panuste hulga ja väärtuse erinevusi. Viimase määramine on mõneti subjektiivsem, kuid selle üheks ja põhjendatud kriteeriumiks on eseme või ka selle materjali kättesaadavus. Piiratud loodusliku levi-alaga merevaik ja selle eriti rikkalik esinemine vähestes haudades on andnud näiteks põhjust oletada sotsiaalsete erinevuste olemasolu Soome tüüpilise kammkeraamika perioodi ühiskonnas. Sotsiaalse diferentseerituse märgina on ilmselt õigustatuna nähtud ka Oleni Ostrovi hilismesoliitilise kalmistu surnute erinevat matmisviisi (muuhulgas esineb isegi üksikuid püsti maetud inimesi) ja panuste varieeruvust. Iseenesest võib aga nende märkide otsimine olla ka katseks murda sisse lahtisest uksest, sest minu veendumuse kohaselt on ka primitiivsed ühiskonnad püsimise nimel sunnitud organiseeruma ja korralduma läbi erinevate sotsiaalsete struktuuride. Jaotus on olnud küllap mitmedimensiooniline, lähtudes soost, vanusest, isiklikust võimekusest ja kogukonna tarvetest. Omaette küsimus on see, kas ja kuivõrd neid kiviajal üldse manifesteeriti ainelises kultuuris ja matmistraditsioonis.

Kokkuvõte

Minevikku, sealhulgas kiviaja käsitlused on ajas muutnud. Kunagised seisukohad, mis sageli on loodud napi ainese võrdlusel tänapäevaste (või lähiajaloo) loodusrahvastelt kogutud tähelepanekutega, on nüüd sageli põhjust hüljata mitte kui valed, vaid kui liiga lihtsustatud ja ühekülgised. Täit tõde – kõikehõlmavat minevikurekonstruktsiooni – ei ole mõtet loota ka tulevikult, kuid suundumus paljude eri võimaluste tunnistamisele on teinud teadusliku mõtte huvitavamaks ja mitmekesisemaks. Nii nagu on võimalikud ja isegi samaaegselt õiged mitmed ajaloo seletusvariandid, nii olid tõenäoliselt mitmetähenduslikud ka mineviku sündmused ise.

Kiviaega ei saa käsitleda isegi mitte väikesel Eesti territooriumil ühte aeglase, kuid pideva evolutsiooniprotsessina, milles tekkis järsemaid muutusi vaid seoses migratsioonidega. Välistamata toonaseid rändeid, ei tohiks unustada siiski teisigi mõjureid. Kiviajal aset leidnud protsessid saavad sageli nähtavaks vaid esemete teisenemise läbi, kuid jäävaks küsimuseks on – mis neid ühel või teisel ajahetkel on tinginud. Oli selleks rahvastiku liikumine, kontaktid ja ühistoiminguid või hoo-

pis keskkonna muutused, mis sundisid otsima uusi toimetulekustrateegiaid? Kuid kindlasti määras ka juba kiviajal arengukäiku inimene ise, n-ö ühiskonna-sisene areng: näiteks kogukonna teatav avanemine, millele võib küllaga analooge tuua viimaste sajandite maailmast, ideoloogilised muutused, sotsiaalsed suhted, võistlus eri kogukondade vahel jms. Küsimusi on rohkem kui vastuseid, kuid küllap peabki esmalt õppima küsima.

Mõistagi oli siinkohal võimalik käsitleda vaid üksikküsimusi, osutamaks ideestikele, mille üle mõtisklevad tänapäeva kiviajauurijad ajal kui lõhe inertsete vähem või rohkem tavateadvuslike sünteetiliste mudelitega on kasvanud eriti suureks.

Taamal, kohe päris silmapiiri lähedal on arheoloogiamaastiku kiviaeg, mille ähmane kujutis muutub vastavalt vaataja püsivusele, oskusele..., fantaasiale.

Tilman Bredenbachi

Liivimaa sõdade ajalugu

Sulev Vahtr

Vana-Liivimaa kokkuvarisemine ja suur heitlus selle pärandi pärast tekitas siinmail erakordse ajaloo buumi, mida teisest küljest soodustas ja millele andis oma ilme Saksamaa kaudu leviv humanistlik ajalookirjutus. 16. sajandi teisel poolel kirjutati Liivimaal arvuliselt rohkem ja kvaliteetsemaid ajaloo teoseid kui mitme eelneva sajandi vältel kokku. Erinevad poliitilised jõud ja ühiskondlikud grupid püüdsid jäädvustada murrangulisi sündmusi oma tegevuse ja pretensioonide õigustamiseks, otsides neile tuge ka minevikust. Osa toonastest kirjatöödest jäi käsikirjaks ja laiemale lugejaskonnale lühemaks või pikemaks ajaks tundmatuks, osa leidis aga kohe kirjastaja ja nagu tõendavad rohked kordustrüki, ka tänuväärseid lugejaid.

Selle ajaloo lembelise ajajärgu esimene või üks esimesi esindajaid on ladinakeelne Liivi(maa) sõdade ajalugu, mille oma sõnul *bona fide* kirjutas Tilman Bredenbach, mees, kes teadaolevalt pole ise kunagi Liivimaal viibinud. Teos jutustab 16. sajandi esimese poole Liivimaa sündmustest ja eriti Vene-Liivi sõja alguskuudest, kui esimesena Vana-Liivimaa riikidest kadus ajaloo näitelavalt Tartu piiskopkond.

Til(e)mann(us) Bredenbach(ius) sündis Saksamaal Hollandi piiri lähedases Emmerichis 1526. aastal ja suri Kölnis 6. mail 1587, oli teoloogiadoktor ja Antwerpeni, võibolla ka Kölni ja Tartu¹ toomhärja. Tema isa Matthias (1499 (1500?)–1559) oli Emmerichi gümnaasiumi rektor, tuntud kui vihane Lutheri-vastane. Vaenulikkus luterluse vastu pärandus ka pojale, kes kaitses isa kirjatöid ja oli ise hea kirjamees.²

Vaatluse all olev raamat on kirjutatud Liivimaalt põgenenud Tartu toomhärja Philipp Olmeni soovil, kes palus Bredenbachil kirja panna kõik see, mida ta Tartu allakäigust teab, kuna ta ise seda ajapuudusel teha ei suuda. Niisiis on tegemist Olmeni jutustusega Bredenbachi redaktsioonis, kusjuures mitmed kohad osutavad, et viimane on temale pakutud informatsiooni adekvaatselt edastanud, teksti omapoolselt muutmata. Näiteks Plettenbergi-aegse lahingu kirjeldusele on ta lisanud ääremärkuse, et Herbersteinil on see teisiti. Gadebusch on omal ajal koguni arvanud, et Olmenil oli töö käsikirjas olemas, mis trükki ei

¹ [Friedrich Konrad Gadebusch]. Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern. Riga, 1772. S. 24.

² Vt: Deutsche Allgemeine Biographie. Bd. 3. Leipzig, 1876. S. 279 (Krafft, Ruland).

jõudnud, kuid mida Bredenbach kasutas.³ Seda siiski vaevalt, kuigi kirjalike märkmete olemasolu Olmenil on mõeldav, isegi tõenäoline. Nii või teisiti on põhjust nimetada autorina mitte ainult Bredenbachi, vaid võiks rääkida Bredenbachi-Olmeni või koguni Olmeni-Bredenbachi teosest.

Philipp(us) Olmeni eluloost on vähe teada, vaid see, mida on ütnud Bredenbach teose pühenduses ja tekstis, Olmen ise järelsõnas ja mida võib tuletada sündmuste kirjeldustest.⁴ Ta on olnud aastatel 1551–58 Tartu toomhärja, *concionator*, *stipendarius*, kusjuures Bredenbach kirjutab, et 1551. aasta paiku on ta Tartusse toomhärjaks kutsutud, millega haakub Olmeni enda ütlus, et ta oli selles ametis seitse aastat. Põgenevad 1558. aastal Saksamaale sai ta seal Reesi kirikhärjaks (Kleve hertsogkonnas Reini alamjooksul).⁵

Mõningane ebaselgus on küsimuses, millal raamat esimest korda trüki ilmus. Arndt ja algul ka Gadebusch väitsid, et esitrükk ilmus Kölnis 1558. aastal ja teadsid ka lisada, et nimelt duodeetsformaadis (Arndt on nimetanud ka kirjastaja: Maternus Cholinus).⁶ Ühtki niisugust eksemplari aga leitud ei ole ja peatselt, olles tutvunud teose 1565. aasta trüki ja selles leiduva Bredenbachi seletusega 15. oktoobrist 1563, leidis Gadebusch võimatu olevat, et töö oleks juba 1558. aastal trükki jõudnud.⁷ Edaspidi on kirjanduses ja teatmeteostes Kölni 1558. aasta trükki siiski veel mitmel korral nimetatud.⁸ Teades, et Olmen jõudis Saksamaale 1558. aasta suvel, on väikeseformaadilise raamatu ilmumine veel samal aastal mõeldav. Bredenbachi teksti järgi tundub ometi usutavam, et esitrükk sai teoks alles 1564. aastal Kölnis, millest on eksemplare säilinud⁹ ja millele järgnes sel ning järgmisel aastal ridamisi uusi trükke.

³ F. K. Gadebusch. Abhandlung. S. 17.

⁴ Vt: Leonid Arbusow [sen]. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. // Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. Jahrgang 1901. Mitau, 1902. S. 79; Jg. 1902. Mitau, 1904. S. 62; Jg. 1911–13. Mitau, 1914. S. 308.

⁵ Olmenit on kirjanduses tituleeritud teoloogiadoktoriks. (F. K. Gadebusch. Abhandlung. S. 17; Johann Friedrich von Recke, Karl Eduard Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. 3. Mitau, 1831. S. 350; Leonid Arbusow. Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte. Bd. 3. S. 98). Bredenbach on kõikjal Olmeni nime ette asetanud tähe D, mis vist siiski tähendab *Dominus*. L. v. Tiesenhauseni tõlkes (vt viide 13) on see D tõlgitud *Herr*. Olmen jälle paneb Bredenbachi nime ette M, mis ilmselt tähendab magistrit.

⁶ Johann Gottfried Arndt. Der Liefländischen Chronik Andrer Theil von Liefland unter seinen Herren Meistern. Halle, 1753. S. 111; F. K. Gadebusch. Abhandlung. S. 24.

⁷ Friederich Konrad Gadebusch. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. T. 1. Riga, 1777. S. 110; sellega soostus ka Georg Berkholz (vt: G. Berkholz. Renner's livländische Chronik. // Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. 12. Riga, 1880. S. 177. Artikkel esitatud juulis 1872).

⁸ Johann Friedrich v. Recke, Karl Eduard Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon. Bd. 1. Mitau, 1827. S. 246; Eduard Winkelmann. Bibliotheca Livoniae historica. 2. Ausg. Berlin, 1878. Nr. 5210.

⁹ Siinkirjutaja on Kölni 1564. aasta trükki kasutanud Riias Läti Akadeemilise Raamatukogu Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (kaks eksemplari) ning Göttingeni Alam-Saksi ja Ülikooli Raamatukogu

Tartu Ülikooli Raamatukogus on olemas järgmine trükk, mis ilmus Antverpenis 1564. aastal.¹⁰ See on oktaavformaadis ja sisaldab 55 pagineeritud lehte ning ühte joonist. Tiitel kõlab: *Historia belli Livonici quod magnus Moscovitarum dux, contra Livones gessit. Per Tilmannum Bredenbachium conscripta. Vna cum breui narratione praeclarae eius victoriae qua paucis abhinc mensibus Lituani vicissim, contra Moschouitas potiti fuerunt. Antverpiae, Ex officina Gulielmi Silvij, Regij Typographi, An. 1564.* Tiitellehe pöördel on trükkali saatesõna, lehekülgedel 2–4 Bredenbachi poolt Kölnis 15. oktoobril 1563 kirjutatud pühendus Naumburgi piiskopile Julius Pflugile, milles kõneldaksegi kohtumisest Olmeniga.

Põhitekst algab autoripoolse pealkirjaga: *Belli Livonici quod magnus Moschoviae dux, anno 1558. contra Livones gessit, nova et memorabilis historia, lamentabilem uniuersae Torpatensis prouinciae vastationem & excidium complectens, bona fide per Tilmannum Bredenbachium conscripta.*

Töö on liigendatud pealkirjastatud peatükkideks ja algab sissejuhatusega (*Prooemium*, l 4v–10v), milles mõtetele antiikajast järgneb viitega Münsteri *Kosmograafiale* Liivimaa kirjeldus,¹¹ ülevaade halduslikust jaotusest ja vanemast ajaloost, saksa kaupmeeste tulekust ning piiskoppidest Meinhardist ja Bertholdist. Edasi (l 11–12v) on toodud Moskva suurvürsti kiri Liivimaa võimudele novembris 7067 (kui septembri-aasta, siis 1558, peab küll olema 1557) ja siis peatükk sõja põhjustest *Origo et principium belli* (l 13–25v). Viimases on kõigepealt eksliku aastaarvu 1527 all pikemalt, pahameele ja põlgusega räägitud reformatsioonisündmustest Tartus jaanuaris 1525, kirikute (ka õigeusu Nikolai kiriku) ja kloostrite rüüstamisest all-linnas, munkade ja nunnade kloostritest väljaajamisest, rünnakust Toomemäele, pildirüüstest Toomkirikus (andmetega kiriku interjöörist) ja röövimistest toomhärade majades.¹² Rahva ülesässitaja ja luterliku partei ninamees öeldakse olnud koosner, st Melchior Hofmann. Informatsiooni andjana on Bredenbach siin otse maininud minu ajalooteose allikat *D. Philippus Olmenit*, kes peaaegu kõike seda olevat pealt näinud. Tõenäolisemalt ei olnud Olmen sellal küll veel ise Tartus, vaid jutustas teistelt, tõepoolest sündmuste kaasosaliselt kuuldu põhjal.

Luterlike ketserite halvustamiseks on toodud mitmesuguseid lookesi, mille tõepärasus on kaheldav, kuid mis pakuvad huvitavaid olustikulisi detaile. Mitmel korral on juttu toidust ja toiduainetest, võrreldakse näiteks harilikku lihtsat leiba, mida nimetatud talupojaleivaks, ja valitud kõige peenemat nn saksa leiba. Omapärane on 1555. aastasse dateeritud jutustus ühest Tartu eeslinna vaesest kangrust, kes palunud luterlikult ülemõpetajalt luba ümberkaudsetes külates avalikult kantslist jutlustada. Loa saanult ta jutlustanud, ristinud lapsi ja jaganud armu-

¹⁰ TÜR KHO. R Est. A-10688.

¹¹ Paul Johanseni järgi toetus Bredenbach sissejuhatuses maast ja rahvast suuresti Krantzile ja Münsterile (Paul Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Köln-Weimar-Wien, 1996. S. 78).

¹² Rünnak Toomemäele eestikeelses tõlkes: Hans Kruus. Eesti ajaloo lugemik. I. Tartu, 1924. Lk 168–170.

lauda, kui aga armulaualeib otsa saanud, ühendanud jumalateenistuse söömaajaga ja pakkunud kuulajaile rõikaviilusid. Hoiatava näitena sellest, kui ohtlik on lahtiütlemine ainsast õndsakstegevast kirikust ja uue õpetuse vastuvõtt, on esitatud lugu ülemõpetaja Hermannist (Marsow), kes enne surma kuus päeva hirmsa häälega karjunud, et ta on igavesti ära neetud ja neetud saavad olema kõik kõlvatud luterlased, ning siis äralangenud nõi ja hirmsasti leegitsevate silmadega hinge heitnud.

Sõdade ja üldse kõigi hädade põhjuseks ongi loetud luterlust, mida kinnitatakse veel ka järgmises peatükis (I 26–29), kus karistusena usu-muutmise eest nähakse nii vilja- ja kalasaagi vähenemist kui ka 1551. aasta katku, millesse Tartus olevat surnud 14 000 inimest, samuti üsna moonutatult kujutatud sõda Riia peapiiskopi ja Liivimaa ordu vahel (nn koadjuutorivaenus). Teiseks sõjaks on loetud ordu sõda (tegelikult sõja-ohu) Poolaga (I 29v–31v). Ka talupoegade olukord olevat halvenenud just Liivimaa sakslaste reformatsioonist tingitud liiderliku eluviisi tõttu.

Nüüd järgneb (I 32–49v) kõige pikem peatükk ja töö kandvaim osa – jutustus kolmandast sõjast *Tertii belli descriptio quod magnus Rutenorum Imperator contra Liuvones gessit anno 1558. quo ciuitas & prouincia Torpatensis a Principe Moschouitarum expugnata, victa & subiugata est.*¹³

Aastal 1500 öeldakse toimunud suur lahing ordumeister Plettenbergi juhitud liivimaalaste ja venelaste vahel. Veidi hiljem on toodud ka lahingu toimumise päev – ristiülendamispäev, st 14. september ja koht – Pihkva linna juures oleval kahe (saksa) miili suurusel tasandikul. Mõeldud on ilmselt lahingut, mis tegelikult toimus Smolino järve ääres 13. septembril 1502.

Rõhutatakse, et sel ajal ei olnud liivimaalased veel luterliku õpetuse või mõne teise ketserluse läbi katolitsismist ära pööranud ja et ordumeister laskis pärast seda, kui ta oli otsustanud venelastega lahingusse astuda ja varsti pärast Maarja sündimise päeva (8. september) kolm päeva järjest avalikult paastuda ja ühiselt palvetada. Seejärel kutsus ta kogu maalt kokku väejuhid, komtuurid ja aadlikud, nendega liitusid Riia, Tartu, Tallinna ja Haapsalu piiskopi väed, nii et kokku saadi 7000 saksa ratsameest ja 5000 kurelast(!). Selle väega läks ordumeister üle Vene piiri, vallutas palju losse ja linnu. Nende vastu liikus Vene keiser (*Rutenorum Imperator*) 100 000 mehega, kes olid jagatud 12 allüksuseks, ja kellele lisandus veel koletuslik 30 000-meheline tatarlaste vägi.

Tsiteeritud on ordumeistri sütitav kõne, mille see lahingu eel ole-

¹³ See peatükk on tõlgitud saksa keelde L. von Tiesenhauseni poolt: Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. von Dr. F. G. v. Bunge. Bd. 1. Dorpat, 1842. S. 172–194; 2. Ausg. Dorpat, 1857. S. 170–191. Sama peatüki osaline ja ebatäpne tõlge: Das Inland. 1861. Nr. 1. Sp. 3–7. Läti Riiklikus Ajalooarhiivis Liivimaa rüütelkonna fondis on Bredenbachi-Olmeni teose pikem, siiski ka mitte täielik käsikirjaline saksakeelne tõlge kahes vihikus, mis algab *Origo et principium...* peatükiga (Ursprung und Anfang des Liefländischen Krieges) ja lõpeb venelaste retkega 1558. aasta jaanuaris-veebruaries: Tilemann Bredenbach. Neue und merkwürdige Beschreibung des Livländischen Krieges 1558. Ins Deutsche übersetzt von N. v. R. 4te. Mscr. in 2 Heften. I.–II. Heft. (LVVA. 214-6-44a, 44b). Väljavõtted Läti Akadeemilise Raamatukogu Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas Brotze kogus (Livonica XV).

vat pidanud, toonitades oma sõdurite julgust ja vaprust, nende meeste kartmatust, kelle vanemad juba nii sageli oma isamaad ja katoliku usku sellise põlisvaenlase vastu on kaitsnud. *Teie käes on au, kuulsus, isamaa, vabadus ja usk*, öelnud ordumeister kindlas veendumuses, et ees ootab hiilgav võit.

Lahingut on kirjeldatud sõnarohkelt ja värvikalt, tatarlasi ja moskoviite on esile tõstetud kui kogenud vibukütte, kelle lendulastud nooltest ilm pimenenud. Tatarlased löödud esimesena lahinguväljalt põgenema, venelastega kestnud äge võitlus kuni päeva lõpuni, siis tulnud nendelgi, niipalju kui neid veel järele oli jäänud, Pihkvasse tagasi tõmbuda. Lahingu lõppedes selgunud, et sakslastest oli tapetud vaid üksainus(!), venelasi ja tatarlasi langenud aga pea 100 000 ja 2000 surnut olnud laiali pillatult lahinguväljal. Moskva keiser, kes ise lahingust osa polevat võtnud, olnud väga imestunud, kuidas nii väike hulk nii suure väe puruks löi ja sõlminud kohe sakslastega 50 aastaks rahu. Pärast sõja lõppu kutsutud aga üks raudrüüs sakslane (venelased nimetanudki sakslasi raudseteks) Moskvasse, kus see suurvürsti, väejuhtide, kõrgete võimukandjate ja hulga rahva ees vürstipalee esisel väljakul oma hiilgavaid ratsutamis- ja relvakäsitsemisoskusi demonstreeerinud, nii et seda kõik imeks panid ja keiser mõmisenud nagu karu (nii tavatsenud venelased millegi üle imestudes teha). Kõike seda ütleb Bredenbach olevat kuulnud Philipp Olmenilt, viimane aga omakorda ühelt suursuguselt rüütlilt, kes ise pealt nägi ja lahingust osa võttis ning kellega Olmen Tartus sageli oli juttu ajanud.

Edasi kirjeldatakse pikemalt Vene-Liivi sõja eellugu, eriti rahuläbi-rääkimisi Moskvast 1550., 1555. ja 1557. aastal. Maa huvide tõeliste esindajatena nähakse Tartu piiskoppe Jodocus von der Recket ja Hermann Weselit, samal ajal kritiseerides ordumeistrit, kes sõjaohtu alahinnates oma väe koguni laiali saatnud. Hästi üksikasjaliselt ja mõlema poole sõnavõtte refereerides on jutustatud viimastest läbirääkimistest Moskvast 1557. aastal. Seal olevat suurvürst hea sõnaga meenutanud liivimaalaste esivanemate vagadust, truudust ja kangelasmeelt, millest nüüd midagi järgi polevat jäänud, nad olevat esivanemate usust lahti ütelnud, kirikud ära lõhkunud, preestrid ja mungad minema kihutanud, nad polevat mingid kiriku kaitsjad, vaid rohkem kui ükski teine kombetu rahvas andunud maistele lõbudele ja langenud täiesti igasugu pattudesse ja pahedesse.

Kõige üksikasjalisem on sõjasündmuste käsitus sõja algusest 1558. aasta jaanuaris kuni Tartu langemiseni sama aasta juulikuus. Sõnarohkelt on kõigepealt kirjeldatud venelaste (arvult 300 000!) esimest retke ja hirmutegusid 1558. aasta jaanuaris-veebruaris. See kohutav rüüste-käik olevat alanud üheksa päeva pärast epifaaniat, niisiis 15. jaanuaril¹⁴ Vastseliina juurest ja kestnud 40 päeva, ulatunud läbi Tartu piiskop-

¹⁴ Russowi järgi 22. jaanuaril (Balthasar Russow. Liivimaa kroonika. Alamsaksa keelest tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock. Stockholm, 1967. Lk 110); Renneri järgi 24. jaanuari paiku (Johann Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Keskalsaksa keelest tõlkinud Ivar Leimus. Värsid ladina keelest Enn Tarvel. Tallinn, 1995. Lk 27).

konna edasi ordu aladele (nimetatud on Laiuse piirkonda), kuni lõpuks Narva kaudu tagasi pöörduti. Olulisemaks lisanduseks teistele allika-tele on siin jutustus sellest, kuidas Tartu linn ei suutnud mahutada kõiki varju otsivaid põgenikke, nii et üle 10 000 inimese naiste ja lastega jäid vallikraavidesse, kus venelased neid armutult maha tapsid.

Edasi on räägitud Volmari maapäevast paastuaja kolmanda püha-päeva (*Oculi*, 13. märts)¹⁵ paiku, sel ajal Tartus nähtud hirmuäratavast pika sabaga komeedist ja veelkordsetest katsetest rahu saavutada. Kiitvalt iseloomustatakse Tartu piiskopi poolt Moskvasse läkitatud, teel sinna aga surnud toomdekaani Wulfgang Sagerit (*Wulfgangus Zager*) kui katoliku usu tulist kaitsjat, keda luterliku partei sektandid pilka-valt *Liivimaa paavstiks* tavatsenud tituleerida. Sager on olnud Philipp Olmeni eelkäija, viimase kohta öeldakse jällegi, et kõiges, millest siin jutustatakse, on ta osaline olnud. Piiskopi saatkonda juhtinud pärast Sageri surma üks katoliku usule truuks jäänud Tartu lähedane aadlik, suurvürst polevat aga nõus olnud enam rahu uuendama, tuues ette, et ordumehed Saksa-Narvas (*Germanica Neruia*, Narva) on murdnud neljaks kuuks kokku lepitud vahele ja hakanud suurtükkidest tulista-ma suurvürstile kuuluvat Vene-Narvat (*Rutenica Neruia*, Jaanilinn). Ka seekord on suurvürst saadikutega pahandanud jumalavallatu õpetuse vastuvõtmise pärast ja leidnud, et vana usu hülgamisega olevat nad kaotanud ka aususe, truuduse, ustavuse ja kogu autunde. Nüüd võivat nad koju tagasi minna ja ta tuleb neile peatselt järgi.

Narva piiramise ja vallutamise puhul on märgitud, et komtuur oma meestega sai vaba väljapääsu, kuid neilt võeti kõik vara ära, linnakoda-nikud alistusid suurvürstile ja andsid talle truudusvande, samuti and-sid ümbruse talupojad end suurvürsti võimu alla. 24. juuniga on datee-ritud 80 000-mehelise Vene väe sissetung Tartu piiskopkonda, kolme päeva pärast piirati sisse Vastseliina linnus. Sel puhul on jutustatud le-gend sellest, kuidas 1381. aastal(!) olevat seda linnust piiranud Moskva suurvürst 300 000 mehega ja kuidas komtuur pärast harrast palvetamist olevat Jumala nimel lasknud aknast venelaste sekka noole, mis taba-nud suurvürsti ennast otse südamesse. Venelased lõpetanud piiramise ja viinud oma isanda ja keisri surnukeha Moskvasse, liivimaalased aga riputanud vibu võidumärgina linnusekiriku altari-le. Seda vibu olevat kõrgesti austatud isand Philippus Olmen, Tartu metropolitaankiriku endine kanoonik ja stipendaarius, nüüd Reesi kirikhärra, oma silmaga näinud.

Ordumeister saatnud küll appi 2000 saksa ratsanikku, kellele lisan-dunud 300 Tartu piiskopi ratsameest, kes aga kõik jäänud peatuma Kirumpää linnusesse. Kui siis nõrgalt mehitatud Vastseliina alistus ja ordumeister sellest kuulda sai, lasknud ta vihaga Kirumpää maha põletada, orduvägi läinud aga hoopis minema. Venelaste ratsavägi, 30 000 meest suur, vallutanud nüüd Tartu piiskopkonna ja tapnud kõik sakslased, talurahvale aga, kui see oli valmis alistuma, suurvürstile sõnakuulelik olema ja truudust vanduma, antud armu. Vene väe juha-

¹⁵ Sama kuupäev Renneril (J. Renner. Liivimaa ajalugu. Lk 35).

tajana on valesti nimetatud Sisegaleiderit (mõeldud on tatari khaani Sig-Aleid, kes juhtis aasta alguse rüüsteretke, nüüd oli väe eesotsas Peeter Suiski), omapäraselt seletades selle nime tuletatud olevat seitsmest kolmeaerulisest galeerist, mida ta varem mereröövlinna juhtinud.

Veel detailsem on jutustus Tartu piiramisest ja langemisest 1558. aasta juulis. Kuulu järgi olnud Vene väes, kes algul oli laagris kuue miili kaugusel linnast, üldse kokku 300 000 meest. Väga teravalt on süüdis-tatud linna võimukandjaid, rikkamaid linnakodanikke ja aadlikke, kes linnast varakult põgenesid isamaad, vanemaid, sõpru ja kaaskodanikke saatuse hooleks jättes, mis kõik tulenenud luterlikust õpetusest. Linna kaitsjateks jäänud toomhärрад, toomkiriku preestrid koos piiskopi-ga ja mõned aadlikud, peamiselt need, kes olid truuks jäänud katoliku usule. 7. juulil tuli appi Groningeni (Hollandis) pealik 60 mehega, käsi-töölisi ja päevapalgalisi saadi kokku 100.

11. juulil jõudnud Vene vägi linna alla ja alustanud piiramist. Toomhärрад, Groningeni pealik ja paljud aadlikud kogunenud turuplatsile ja keelitanud kodanikke valmistuma võitluseks. Bürgermeister aga tea-tanud, et nad on valmis vapralt linna kaitsma alles siis, kui piiskop ja toomhärрад paavstist ning paavstlikust usust lahti ütlevad ja luterliku evangeeliumi vastu võtavad. Pikema vaidluse järgi lepitati siiski kokku, et sõditakse mitte usu, vaid isamaa, vanemate ja laste eest ning töotati viimase veretilgani vastu panna ja mitte mingil tingimusel linna ve-nelastele loovutada. Otsekohe müüriti kinni kolm linnaväravat, ase-tati suurtükid tornidesse ja vallidele ning pandi välja valvurid. Vene-laste laager olnud üles löödud Andrease värava eest ida poole ja val-liga kindlustatud. Linnast tehti ka mõned väljasõostud. Linna kaits-jate õnneks valitses mitu päeva tihe udu, ilma selginedes hakkasid aga venelased ägedalt linna pommitama, lisaks kaevati Andrease vä-rava juurde linnamüüri alla avaus, mis täideti püssirohuga, et müüri õhku lasta. Linnaraad pidas olukorda lootusetuks ja piiskopi vastu-seisule vaatamata astus venelastega läbirääkimistesse linna üleand-miseks. Selle vastu protesteerisid otsustavalt sõdurid (arvult 160), 40 toomkiriku lauljat ja toomhärрад, mida arvestades andis venelaste väe-juht lubaduse, et kõik need, kes ei taha suurvürstile kuuletuda, võivad vabalt lahkuda. Esmaspäeval, 18. juunil kella 7 paiku hommikul linna-väravad avati.

Need aadlikud ja kodanikud, kes olid otsustanud truuks jääda ka-toliku usule ja linnast lahkuda, olevat kogunenud toomkirikusse. Kokku saanud neid 200 relvastatud meest ja 200 naist, kellest osa siiski veel pika ja ohtliku reisi kartuses või tahtmata oma vara maha jätta sellest mõttest loobunud ning andnud end suurvürsti võimu alla. Äramine-jaid, kelle hulgas oli ilmselt ka Philipp Olmen, olevat piirajate laagrist läbiminekul ähvardanud veel rünnata tatarlased, keda aga just siis ta-banud täiesti selgest taevast niisugune välg, et pani maa põruma ja pil-lutas tatarlased nagu aganad laiali. Nüüd käskinud Moskva väe ülem-juhataja liivimaalased segamatult minna lasta, andnud neile ka tõlgi kaasa abiks kogu tohutu suurest väest läbiminekul, peale selle saatja-teks salga ratsanikke. Teekond suures kuumuses ja tolmus oli siiski

väga vaevarikas, nii et paljud kokku varisesid. Aheldatud Tartu piiskoppi saatnud Vene väejuht kuni Kärknani, kus see vanglasse heideti. Teised jätkanud teekonda, saanud aga varsti talupoegadelt kuulda, et ühe tartlase salajase teate järgi varitsevad kahe miili kaugusel 8000 tatarlast, kellele antud luba kõiki liivimaalasi röövida. Põgenikud kavatsenud algul astuda lahingusse, siis aga põhjalikumalt järele mõteldes kaubelnud kaks talupoega teejuhiks, kes neid kolm päeva juhtinud läbi metsade ja rabade, kuhu tatarlaste ratsavägi ei pääsenud. Lõpuks viienädal päeval jõudnud nad Tallinna, kus asunud laevadele ja, üksteisele õnne ning edu soovinud, reisinud sinna, kuhu vaba otsustus ja tahtmine neid viis.

Järgnevad veel lühipeatükid lahingust venelaste ja leedulaste vahel 26. jaanuaril 1564 (lahing Ula jõe ääres, l 50–52v) ja venelaste teistkordsest lüüasaamisest ning põgenemisest (Orsa juures 7. veebruaril 1564, l 52v–53v) ning kõige lõpuks Philipp Olmeni järelsõna (l 54–54v). Leheküljel 55 on toodud veel raamatule 29. mail Brüsselis antud kuninglik Hispaania võimude privileeg.

Teosele sai Lääne-Euroopa katoliiklikus avalikkuses, eriti Reini- ja Madalmail osaks harukordne menu, tingitud muidugi sellest suurest huvist, mida tunti Vene-Liivi sõja sündmuste vastu. Kui jätta välja vaielavad esitrükk 1558. aastal, siis aastatel 1564–65 ilmus raamat koguni viies trükis (Coloniae (Köln), 1564; Antwerpen, 1564; Lovanii (Löwen), 1564; Duacii (Douai), 1565; Nissae Silesiorum (Neisse), 1565) lisaks tõlge hollandi (1564) ja võibolla ka prantsuse keeles, hiljem veel osalised või täielikud uustrükkid aastatel 1574, 1582, 1600, 1684(?) ja 1841.¹⁶

Oma aja teaduslikus kirjanduses oli üks esimesi Bredenbachi-Olmeni teose kasutajaid Heidelbergi professor ja keiserlik nõunik Viinis, 1552. aastal ka Tallinnas, Tartus ja Riias käinud Johannes Levenclaius oma 1571. aastal Baselil ilmunud töös Moskva sõdadest naabritega. Levenclaius on palju lihtsalt maha kirjutanud, vältides küll luterlusevastaseid kohti, muu hulgas sissejuhatusest üle võtnud jutu, et Narva juga oma kohinaga tegi kurdiks ümbruse elanikud. Sama on uskuma jäänud ka geograafid Gerhard Mercator (Kremer) ja Abraham Ortelius.¹⁷

Peatset kasutamist leidis teos Johannes Renneri ja Balthasar Russowi Liivimaa kroonikates. Luterlik pastor Russow on otseselt üle võtnud vähe, mõnevõrra rohkem Levenclaiuse kaudu, nimesid nime-tamata suhtub aga Bredenbachi-Olmeni teadetesse ilmse halvaks-pa-nuga.¹⁸ Bredenbachi raamat oli allikaks veel mõnelegi ajalookirjutajale (Alexander Guagninus, Johann Caspar Venator jt). Russowi sajandi võrra hilisem ametivend Christian Kelch pani Bredenbachile pahaks iseäralikku viha luteriusu vastu ja pidas tema kirjutatut väheusutavaks.¹⁹

¹⁶ Vt: P. Johansen. Balthasar Rüssow. S. 77; E. Winkelmann. Bibliotheca. Nr. 5210.

¹⁷ Vt: P. Johansen. Balthasar Rüssow. S. 77–82, 93–94, 214.

¹⁸ P. Johansen. Balthasar Rüssow. S. 79–80.

¹⁹ Christian Kelch. Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Friedens- und Krieger-Geschichte. Rudolfstadt, 1695. S. 168–169.

Johann Gottfried Arndti hinnangul oli Bredenbachi ladina keel parem kui raamatu sisu.²⁰ Sama kordas Friedrich Konrad Gadebusch ja leidis, et nii Bredenbach kui Olmen pidid olema väga kohtlased inimesed, tema üldine hinnang teosele on rõhutatult negatiivne.²¹

Uuemaegses ajalookirjanduses on hinnangud kaalutumad, samas mitmeti lahkuminevad.

Konstantin Höhlbaum analüüsis hoolikalt Bredenbachi teksti kasutamist Renneri poolt, tituleeris aga teose laimu(sõimu)kirjaks.²² Richard Hausmann rõhutas teose tendentslikkust, pidas siiski reformatsioonisündmuste kirjeldust väga tähelepanuväärseks, üldse kõige põhjalikumaks käsitluseks usupuhastusest Tartus.²³ Allikana on Olmeni teateid tõsiselt võtnud ka Leonid Arbusow noorem. Oma kapitaalses monograafias reformatsioonist Liivimaal, käsitluses pildirüütest Tartus 1525. aasta jaanuaris on need Silvester Tegetmeyer'i päevaraamatu kõrval olnud talle põhiliseks informatsiooni andjaks.²⁴

Janis Zutis ütleb, et Tartu piiskopi nõuniku Olmeni ülesandel Bredenbachi poolt kirjutatud töö oli Vene vägede pealetungi tulemuse-na Liivimaalt välja aetud vihaste emigrantide katoliiklik pamflet. See pannud aluse Saksamaal laialt levinud sõjakirjandusele, mille eesmärk olnud diskrediteerida Moskva poliitikat Liivimaal.²⁵

Lemmit Mark nimetab teost 16. sajandi ajaloole *mõnevõrra oluliseks*. Autor oli Marki sõnul fanaatiline katoliiklane, kelle juures humanistlikud tendentsid on segatud võitleva, vastureformatsioonilise katoliiklusega, erapoolikus ja autori isiklik kalduvus irreaalsusesse vähendab tunduvalt teose väärtust, andes sellele pamfletliku laadi ja nõudes suurt ettevaatust teose kasutamisel. Elav ja värviküllane esitus tõi aga Marki hinnangul kohaliku ajaloo käsitlusse hoogu ning värvi.²⁶

Paul Johansen leidis Olmeni vaatepiiri nii ruumiliselt kui vaimselt olevat õige piiratud, tema kirjeldused enamasti naiivsed ja naeruväärsed.²⁷ Arved von Taube vaatleb teost kui Liivimaa katoliikliku kõrgvaimulikkonna püüet valgustada toimunud muutusi oma vaatekohalt, kui apoloogia katset, mis sisaldab mitmesuguseid fantastilisi hingedokumendituseks mõeldud jutustusi, edastab aga sõjakate katoliiklaste arusaamu.²⁸

²⁰ J. G. Arndt. Der Liefländischen Chronik Andrer Theil. S. 111.

²¹ F. K. Gadebusch. Abhandlung. S. 24; F. K. Gadebusch. Livländische Bibliothek. 1. S. 109–114.

²² Konstantin Höhlbaum. Der erste Theil der Historien Johann Renners. Dorpat, 1874. S. 13–15; Johann Renner's Livländische Historien. Hrsg. von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum. Göttingen, 1876. S. XV–XVI; S. 133, Anm. 4; S. 137, Anm. 7.

²³ Richard Hausmann. Die Monstranz des Hans Ryssenberch in der K. Ermitage zu St. Petersburg. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. 17. Riga, 1900. S. 187–199.

²⁴ L. Arbusow. Einführung der Reformation. S. 98–99, 381–385, 559–560, 618.

²⁵ Янис Зутис. Очерки по историографии Латвий. 1. Прибалтийско-немецкая историография. Рига, 1949. С. 27.

²⁶ [Lemmit Mark]. Eesti vanema historiograafia ajalugu. I–II. Käsikiri. TÜR KHO. F. 75. S. 10. Lk 162–165.

²⁷ P. Johansen. Balthasar Rüssow. S. 78–79.

²⁸ Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von Georg von Rauch. Köln-Wien, 1986. S. 37.

Olmen ja Bredenbach olid mõlemad andunud katoliiklased, kompromissitud reformatsiooni vastased, ja nende kirjatöö on läbinisti tendentslik. Iseloomulik on nende harras usk imetegudesse, mida, üks uskmatum kui teine, pidevalt lugejale pakutakse. Täiesti fantastilised on arvandmed vaenuvägede suurusest. Tekstis on tihti segaseid kohti, sisemisi vasturääkivusi, ilmselgeid vigu. Raamat rajaneb suulisel jutustusel, mille kirjapanija Liivimaa olusid ei tundnud, arvatavasti polnud kunagi Liivimaal ise käinud. Võib isegi küsida, kas see kuulubki üldse Liivimaa ajalookirjutusse.²⁹

Viimane küsimus on siiski üleliigne. Raamat jutustab Liivimaa sündmustest ja vaid nendest, kespunktis on vanemas historiograafias muidu nõrgalt esindatud Tartu linn ja piiskopkond, andmestik pärineb Tartu toomhäralt, kes väljendab ühe mõjuka ühiskondliku kihi arusaamu olevikust ja minevikust suure murrangu päevil. Kõik see on üks osa Vana-Liivimaa mõttemaailmast ja ajaloomõistmisest. Teoses on rohke ballasti kõrval omajagu väärtuslikke teistes allikates mitteleiduvaid või teisi allikaid täiendavaid faktilisi andmeid. Positiivset tähelepanu väärrib ja ajastut aitab paremini mõista ka värvikas esitusviis.

Bredenbachi-Olmeni ajaloo kasutamise võimalused on ometi praegu vägagi piiratud. Teos on rariteedina olemas vaid üksikute eksemplaridena vähestes raamatukogudes. Selle normaalseks lülitumiseks teaduslikku käibesse oleks vajalik nüüdisaja nõuete kohane tekstiväljaanne, mis arvestaks kõiki omaaegseid trükke, niisamuti oleks soovitavad tõlked kaasaegsetesse keeltesse. Tegemist on ajaloolaste ja filoloogide tulevikuülesandega – järeldus, milleni jõuame veel paljude teistegi kesk- ja varauusaja balti ajaloooteoste vaatlemisel.

²⁹ Arved von Taube. Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. S. 37.

Eesti majandusajaloo historiograafiast.

Keskaja kaubandus

Ivar Leimus

Et käsitleda Eesti keskaja majandusajalugu historiograafiliselt, on vaja kõigepealt, kasvõi kokkuleppeliseltki, panna paika sisulised ja ajalised piirid. Olgu siis vaadeldava ajajärgu kronoloogilisteks raamideks ühelt poolt 13. sajandi alguses toimunud Eestimaa ühendamine lääne-euroopalikku feodaalsüsteemi, teisalt 1558. aastal alanud Liivi sõda, mille käigus ja tulemusel liidendati siinsed killustatud feodaalvaldused uusaja Euroopa tsentraliseeritud riikidega ning mis muutis kardinaalselt nii kohalikku poliitilist kui majanduslikku olukorda.

Hoopis raskem on piiritleda Eesti majandusajalugu *an sich*. Teadupärast moodustasid keskaegse tootmise aluse põlluharimine ja sellega seotud tegevusalad, mille uurimislugu on küllaltki spetsiifiline ja vajab täiesti omaette käsitlust. Eesti- (ja kogu Vana-Liivimaa) geograafiline asend ida ja lääne, põhja ja lõuna turgude vahel tingis aga kaubanduse, eriti transiitkaubanduse suure osatähtsuse kohalikus majanduselus ja seda juba alates viikingiajast. Eriti oluline koht oli Liivimaa, sh Eesti kaubanduskeskustel Hansa liidu õitseajal. Seetõttu käsitlevad Liivimaa keskaegset kaubandust ositi ka ida- ja läänepoolsetele aladele pühendatud uurimused. Samal ajal olid just kaubanduslikud huvid sageli poliitika liikumapanevateks jõuks. Ja vastupidi – vaen, sõjad jms mõjutasid pidevalt ja väga tugevasti kaubandussuhete arengut, mistõttu on piirjooni erinevate uurimistemaatikate vahele tõmmata üsnagi keerukas. Kaubandusega oli omakorda äärmiselt tihedasti seotud linnade ja neis viljeldud tootmisharude, iseäranis käsitöö areng. Keskaegse ühiskonna korporatiivsus jättis oma pitseri erinevates majandusharudes toimunud tootmise vormile ja sealtkaudu linna sotsiaalelule. Siinkirjutanu arvates ületaks ühelt poolt poliitikaelu, teisalt jälle gildide, tsunftide siseelu jms vaatlus siiski majandusajaloo raamid. Seetõttu piirdugem antud artiklis majandusajaloo ühe kitsama aspekti, nimelt kaubanduse uurimisloo lähema vaatlusega, kusjuures naaberlaidid (nii geograafilises kui sisulises mõttes) puudutavaid uurimusi on arvesse võetud ainult juhul, kui need annavad midagi põhimõtteliselt uut ka meie majandusajaloo mõistmiseks. Küll ei ole Vana-Liivimaa piirides võimalik vahet teha Eesti ja Läti ajalool, võttes aluseks tänapäevase geograafilise jaotuse, mistõttu on alljärgnevas arvestatud võimaluste piirides ka Riiat puudutavaid vastavateemalisi töid.

Allikad ja nende publitseerimine

Iga ajaloo-alane uurimus põhineb teatavasti allikatel. Ja just Eestimaa, eriti Tallinna kaubanduse uurijad on selles suhtes õnnelikus olukorras, sest nende käsutusse kuulub Põhja-Euroopa keskaja linnade üks paremini säilinud arhiive – Tallinna Linnaarhiiv. Jättes kõrvale üksikud varasemad ja juhuslikku laadi publikatsioonid, tegi selle andmevaramu avaldamisega 19. sajandi keskel algust Friedrich Georg von Bunge, alustades Liivimaa ürikutekogu monumentaalse sarja koostamist ja väljaandmist. Tema tööd jätkasid aastakümnete jooksul Hans Hildebrand, Philipp Schwartz, Leonid Arbusow vanem ja Anton Bulmerincq. Tulemuseks on seni asendamatu, 15 köitest koosnev sari,¹ mis hõlmab allikaid aastani 1510 (lüngaga aastatest 1472–94) ja millele pakub mõningast lisamaterjali vaid Dieter Heckmanni 1995. aastal ilmunud Tallinna ürikute ja kirjade publikatsioon.² Võrdväärsena seisab selle kõrval teine ulatuslik väljaanne, Liivimaa seisustepäevade materjale esitav *Akten und Rezesse* (editeerinud Otto Stavenhagen ja Leonid Arbusow).³ Üht-teist vajalikku leiab uurija ka Robert Tolti ja Fr. G. Bunge avaldatud Eesti- ja Liivimaa *kirjalaekast*.⁴ Loomulikult sisaldab väärtuslikku materjali kaubandussuhete uurimiseks Tallinna rae kirjajavahetus. Kaks missiivide raamatut 16. sajandist avaldas 1895. aastal Gotthard Hansen,⁵ kaks köidet regeste Tallinna sidemete kohta vastavalt Saksamaa ja Madalmaade ning Skandinaavia linnadega seadis 1960. aastatel trükivalmis Roland Seeberg-Elverfeldt.⁶ Vaadeldava perioodi lõpuosa kohta pakuvad rohkesti kõikvõimalikku teavet Friedrich Bienemanni ja Carl Schirreni avaldatud dokumendikogumikud Liivi sõja algusest Riia, Stockholmi ning Kopenhaageni arhiividest.⁷ Lisaainest Liivimaa-teemalisele materjalile leidub aga kogu laia han-

¹ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. 1. Abt. (12 Bde.); 2. Abt. (3 Bde.). Hrsg. Fr. G. Bunge, H. Hildebrand, Ph. Schwartz, L. Arbusow, A. Bulmerincq. Reval, Riga, Moskau 1853–1914.

² Revaler Urkunden und Briefe von 1273–1510. Hrsg. D. Heckmann. Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. 40. Köln, 1995.

³ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. 3 Bde. Hrsg. O. Stavenhagen, L. Arbusow. Riga, 1907–1914.

⁴ Est- und Livländische Brieflade. Teil 1. Dänische und Ordenszeit. 2 Bde. Hrsg. R. Toll, Fr. G. Bunge. Reval, 1856, 1857.

⁵ Regesten aus zwei Missivbüchern des XVI. Jahrhunderts im Revaler Stadt-Archiv. Hrsg. G. Hansen. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. 3. Folge. Bd. 4. Reval 1895.

⁶ Revaler Regesten. Beziehungen der Städte Deutschlands zu Reval in den Jahren 1500–1807. Hrsg. R. Seeberg-Elverfeldt. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung. Heft 22. Göttingen, 1966; Revaler Regesten. Beziehungen niederländischer und skandinavischer Städte zu Reval in den Jahren 1500–1795. Hrsg. R. Seeberg-Elverfeldt. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung. Heft 26. Göttingen, 1969.

⁷ Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. 5 Bde. Hrsg. Fr. Bienemann. Riga, 1865–76; Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. 8 Bde. Hrsg. C. Schirren. Reval, 1861–1881.

saruumi hõlmavates sarjades,⁸ ida poolt ka Novgorodi, Smolenski ja Polotski ürikutekogudes.⁹

Peale nimetatud üldist laadi publikatsioonide on eriti Tallinna Linnaarhiivi materjalide põhjal ilmunud rida raeraamatute väljaandeid, mis võimaldavad märksa põhjalikumat ülevaadet keskaegse linna- ja kaubamajanduse erinevatest tahkudest. Esmajärguline allikas siinse laevanduse ja kaubavedude uurimiseks on Wilhelm Stieda publitseeritud Tallinna tolliraamatud ja -kviitungid 14. sajandi lõpust (1362–67),¹⁰ millele pakuvad lisa Konstantin Höhlbaumi avaldatud tolliarved aastatest 1382 ja 1384.¹¹ 15. sajandi kohta annavad samalaadset teavet Reinhard Vogelsangi avaldatud Tallinna laevanimistud aastaist 1425–71 ja 1479–96.¹² Kahjuks on vähe publitseeritud Tallinna arhiivis arvukalt säilitatavaid kaupmeeste arveraamatuid ja nende muid materjale. Mainida võib vaid Otto Greiffenhageni välja antud kaupmees Peter von Halle päevaraamatut.¹³ Küll on avaldatud Hildebrand Veckinchuseni aukartustäratav arhiiv, sh nii kirjavahetus (Wilhelm Stieda)¹⁴ kui ka suur osa arveraamatuid (Mihhail Lesnikov)¹⁵ 15. sajandi algusest. Kuid Liivimaa-suhteid peegeldava ainese osakaal on selles materjali hulgas kahjuks küllaltki tagasihoidlik.

Lätis on vastavat materjali säilinud küll vähem, ent see-eest pärineb just sealt Liivimaa vanim linnamajandust peegeldav allikas, Riia võlaraamat aastatest 1286–1352, mille juba 1872. aastal publitseeris Hans Hildebrand.¹⁶ Danzigi Linnaarhiivis säilitatud 20 Riia kaupmeeste kirja 1458. aastast, mille kohalikud mereröövliid võtsid koos laevadega ära Poola-Preisi sõja ajal, on avaldanud Walther Stein.¹⁷

⁸ Hansisches Urkundenbuch. 11 Bde. Hrsg. K. Höhlbaum, K. Kunze, W. Stein. Halle/Saale, Leipzig, 1876–1916; Hanserecesse. 1. Abt. Die Recesses und andere Akten der Hansetage von 1256–1430. 8 Bde. Hrsg. K. Koppmann. Leipzig, 1870–1897; Hanserecesse. 2. Abt. Hanserecesse von 1431–1476. 7 Bde. Hrsg. G. Ropp. Leipzig, 1876–1892; Hanserecesse. 3. Abt. Hanserecesse von 1477–1530. 9 Bde. Hrsg. D. Schäfer, F. Techen. Leipzig, 1881–1913.

⁹ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Ред. С. Н. Валк. Москва, Ленинград, 1949; Смоленские грамоты XIII–XIV веков. Москва, 1963; A. L. Horoškevitch. Die Polozker Urkunden aus dem ehemaligen Stadtarchiv Riga als Quelle zur Geschichte der russisch-hansischen Beziehungen am Ende des 15. Jahrhunderts. Berlin, 1970.

¹⁰ Revaler Zollbücher und -Quittungen des 14. Jahrhunderts. Hrsg. Wilhelm Stieda. Hansische Geschichtsquellen 5. Halle, 1887.

¹¹ Konstantin Höhlbaum. Eine revalsche Pfundzollberechnung aus den Jahren 1382 und 1384. Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 2. Reval, 1881. S. 492–508.

¹² Revaler Schiffslisten 1425–1471 und 1479–1496. Hrsg. R. Vogelsang. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 13. Köln, Weimar, Wien, 1992.

¹³ Otto Greiffenhagen. Das Tagebuch des Peter von Halle. / Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. 11. Reval, 1925. S. 1–17.

¹⁴ Wilhelm Stieda. Hildebrand Veckinchusen. Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert. Leipzig, 1921.

¹⁵ M. P. Lesnikov. Die Handelsbücher des hansischen Kaufmannes Veckinchusen. Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte. Bd. 19. Berlin, 1973.

¹⁶ Das rigische Schuldbuch (1286–1352). Hrsg. H. Hildebrand. St. Petersburg, 1872.

¹⁷ Walther Stein. Handelsbriefe aus Riga und Königsberg von 1458 und 1461. // Hansische Geschichtsblätter 1898 [1899]. S. 59–128.

Kuid nagu märgitud, moodustasid Liivimaa linnad kõigest osa palju ulatuslikumast Hansa liidust. Läbi Tallinna, Riia, Tartu jt siinsete keskuste liikusid hiiglaslikud ida-läänesuunalised kaubakogused. Seetõttu võib andmeid Liivimaa linnade kaubavedude kohta avastada hoopis kaugemal, teiste linnade arvepidamises. Eriti väärtuslikud selles osas on mitmesugused tolliraamatud. Teatavasti oli hansakaubandus põhimõtteliselt maksuvaba, kuid sõjategevuse ja saatkondade läkitamisega seotud väljaminekud sundisid 14. sajandi lõpus üha sagedamini kehtestama nn naelatolle, mis moodustasid tavaliselt küll kõigest protsendi murdosa kaupade väärtusest. Kuid see fikseeriti ja mõnikord ka koos kaubakoguse ja -laadiga. Tallinna tolliraamatuid on eespool juba mainitud, kuid eriti väärtuslik on meie uurijale Lüübeki vastav arvepidamine, andes mingi ettekujutuse Liivimaa linnade kaubandusbilansist selle Hansa tähtsaima keskusega. 1368. aasta Lüübeki tollinimistud avaldas 1935. aastal Georg Lechner.¹⁸ 1492.–96. aasta materjalid publitseeris 20. sajandi alguses Friedrich Bruns,¹⁹ hiljuti ilmus Hans-Jürgen Vogtherri toimetusel samade tolliraamatute põhjalik neljaköiteline uusväljaanne.²⁰ Selle eessõnas leiduvad tabellaarne kokkuvõte Lüübeki tolaeagsest kaubandusest näitab Liivimaa linnade, eriti Tallinna ja Riia juhtivat osa selles. Publitseeritud on ka rida teise tähtsaima hansalinna, Hamburgi naelatolliraamatuid. 1369. ja 1399.–1400. aasta kohta on seda teinud Hans Nirrnheim,²¹ 1418. aasta kohta Rolf Sprandel.²² Ent tolli võtsid teisedki. Pääsemaks Põhjamerele ja sealt edasi Inglismaale, Prantsusmaale, Hispaaniasse jne tuli hansalaevadel läbida Oresund, mis oli Hansa alalise konkurendi Taani valduses. Taanlased registreerisid hoolikalt väina läbivad laevad ja neil veetud kaubad, vastava materjali publitseeris tabelitena Nina Ellinger Bang 1906. aastal.²³ Lüübeki riigasoitjate allikmaterjali koos ajaloolise ülevaatega avaldas F. Siewert.²⁴ Üksikuid andmeid Liivimaa linnade osalusest Lääne-Euroopa turgudel võimaldavad ka teiste kas Hansa liitu kuulnud või sellega lähedalt seotud piirkondade allikad. Nii näiteks on Madalmaade Läänemere-kaubandust puudutavat materjali avalda-

¹⁸ Georg Lechner. Die hansischen Pfundzollisten des Jahres 1368. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. N. F. 10. Lübeck, 1935.

¹⁹ Friedrich Bruns. Die lübekischen Pfundzollbücher von 1492–1496. // Hansische Geschichtsblätter 1904–1905. S. 107–131; 1907. S. 457–499; 1908. S. 357–407.

²⁰ Die Lübecker Pfundzollbücher 1492–1496. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. N. F. Bd. 41. Teile 1–4. Bearb. Hans-Jürgen Vogtherr. Köln, Weimar, Wien, 1996.

²¹ Das Hamburgische Pfundzollbuch von 1369. Hrsg. Hans Nirrnheim. // Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg 1. 1910; Das Hamburgische Pfund- und Werkzollbuch von 1399 und 1400. Hrsg. Hans Nirrnheim. // Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg. 2. 1930.

²² Das Hamburger Pfundzollbuch von 1418. Hrsg. Rolf Sprandel. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. N. F. 18. Köln, Graz, 1972.

²³ Nina Ellinger Bang. Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1497–1660. I. København, 1906.

²⁴ Geschichte und Urkunden der Rigafahrer in Lübeck im 16 und 17. Jahrhundert. Bearb. F. Siewert. Hansische Geschichtsquellen. N. F. Bd. 1. Berlin, 1897.

nud H. A. Poelmann,²⁵ Saksa ordu peamiselt Preisimaal aset leidnud äritegevust valgustavad C. Sattleri juba 1887. aastal publitseeritud ordu kaubaarved,²⁶ hanseaatide tegevust Inglismaal peegeldab Karl Kunze publikatsioon²⁷ jne.

Saksa ja baltisaksa ajalookirjutus. Allikauurimuslik suund

Niisiis algas Liivimaa keskaegse majandus- ja kaubanduselu uurimiseks hädavajaliku allikabaasi avaldamine 19. sajandi keskel. Seetõttu ei saanud ka vähegi arvestatavad selleteemalised uurimused ilmuda nimetatud rajajoonest varem. Carl Eduard Napiersky artiklike 1838. aasta *Inlandis* suudab vaid konstateerida fakti, et Liivimaa keskaja kaubandusajalugu puudub täielikult, ja refereerida nelja suhteliselt ebaolulist allikat.²⁸ Esimeseks tõsiseltvõetavaks selleteemaliseks ülevaateks tuleb pidada Alexander Richteri 1857.–58. aastal ilmunud *Venemaa saksa idaproovintside ajaloo* vastavaid peatükke.²⁹ Need kujutavad peamiselt ürikuil ja esimesel põhjalikumal, Sartorius/Lappenbergi üldkäsitlusel³⁰ põhinevat n-ö poliitilist hansakaubanduse ajalugu, milles autor vaatleb laiemalt Hansa suhteid eri maadega ja mainib lühidalt (ja seejuures õigesti!) peamisi import- ja eksportartikleid. Selle kõrval puudutatakse, peamiselt hansakontorite- ja faktooriade põhikirjade alusel, lühidalt kauplemistehnikat ning hansakaupmeeste elu-olu ning Liivimaa sisekaubandust reguleerivaid sätteid. Oma töös rõhutab Richter Vene-suuna tähtsust hansakaubanduses ja märgib juba ka hollandlaste esiletõusu 15. sajandi lõpul–16. sajandil. Richteri kirjutise suureks vooruseks on, paradoksaalsel kombel ehk just suhteliselt kitsast allikabaasist tulenevalt, vaatenurga avarus, mis kipub hilisemate autorite töödes pahatihti kaduma.

19.–20. sajandi vahetuseks oli töö Liivimaa tähtsamate keskaegsete allikate avaldamisega lõppjärku jõudnud. Samal ajal oli välja kujunenud Balti-päritolu või Liivimaast huvitatud saksa ajaloolaste ring, mida iseloomustas eeskujulik koolitus ja tugev erialane võimekus, kõnelemata korralikkusest ja töökusest. Hansaajaloo alalt ilmus sel perioodil mitmeid seni oma väärtuse säilitanud kirjutisi, mis olid suutelised käsitlema probleeme juba spetsialiseeritumalt ja põhjalikumalt. Üheks varaseimaks neist oli 1885. aastal trükivalgust näinud ja Tallin-

²⁵ H. A. Poelmann. Bronnen tot de Geschiedenis van den Oostzeehandel. I. 1–2. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. 35–36. S-Gravenhage, 1917.

²⁶ C. Sattler. Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens. Leipzig, 1887.

²⁷ Hanseacten aus England 1275–1412. Hrsg. K. Kunze. Hansische Geschichtsquellen. Bd. 6. Halle, 1891.

²⁸ C. E. Napiersky. Zur Geschichte des livländischen Handels im ersten Viertel des XIV Jahrhunderts (nach Urkunden). // Inland. 1838. 2.

²⁹ A. Richter. Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Th. 1. Bd. 1. Handel. S. 265–310; Bd. 2. Geschichte des Handels. S. 75–103, 413–482. Riga, 1857–1858.

³⁰ G. F. Sartorius. Urkundliche Geschichte des Ursprungs der deutschen Hanse, Bd. 1. Hrsg. J. M. Lappenberg. Hamburg, 1830.

na, Lüübeki ning Danzigi laevaregistrite ülevaade W. Stieda sulest, mis esimese sellelaadse katsetusena oli siiski veel üsna pinnapealine.³¹ Samalt autorilt pärineb artikkel kahest Tallinna väljaveoartiklist – kanepiköiest ja kivitoodetest, mis sisaldab ülevaadet kanepiketraajate ja köiepunujate käsitööala arengust Liivimaal ja mujal hansaruumis, aga ka andmeid nende toodete esinemisest ekspordis, kaubakogustest, ühikuist, hindadest, kvaliteedinõuetest.³² Kaupade sortimenti Vene-Hansa kaubanduses ja vene kaupmeeste tegutsemisvabadust Tartus 16. sajandil vaatleb lühemas, kuid küllaltki sisukas artiklis Carl Mettig.³³ Selles toetub ta peamiselt Franz Siewerti kirjutisele ja ühele artikli lõpus publitseeritud Tartust pärinevale 1528. aasta allikale. Sama autori sulest pärineb ka kirjutis Liivimaa 15. sajandi väljaveokaupadest.³⁴

Üldistavamat laadi, kuid põhimõttelise tähtsusega on Paul Osten-Sackeni kaubanduspoliitiline uurimus Liivimaa linnade võitlusest liidrirolli eest Hansa Novgorodi-kaubanduses.³⁵ Selles näitab ta kirjalikele allikatele tuginedes esmakordselt Liivimaa linnade tähtsuse kasvu Venemaa-kaubanduses alates 1360. aastatest kui seaduspära, mis põhines nende geograafilisel asendil. Eriti rõhutab ta Tartu kui lähima hansasakeskuse osakaalu. Autorit on uuemal ajal palju kritiseeritud termini *võitlus* kasutamise pärast ja püütud sellele taandada ka tema töö põhisuunitlust (E. Tiber, E. Groth, vt tagapool), kuid tegemist on siiski pigem kirjandusliku kujundiga. Küll reedab autori retoorika, et kohaliku rüütelkonna arhivaarina oli ta veendunud germanofiil. See aga ei saa olla takistuseks tema töö sisuliste väärtuste hindamisel. Ühes sellele eelnenud kirjutises vaatleb P. Osten-Sacken Hansa kaubandussuhete arengut Pihkvaga.³⁶ Tartu monopoolset seisundit selles põhjendab ta eeskätt linna asendiga, aga ka suurema iseseisvusega maahärrade suhtes. Pihkva-kaubandus tema käsitluses andis ka hea võimaluse hiilida mööda Novgorodile kehtestatud kaubandusblokaadist. Daugava-kaubandust 15. sajandi lõpuni, st eelkõige Riia kauplemist Smolenski ja hiljem Polotskiga vaatleb pikemas artiklis Hans-Georg Schröder.³⁷ Tulenevalt oma allikabaasist (saksakeelsed publitseeritud ürikud, eelkõige mitmesugused lepingud Vene ja Leedu vürstidega) on tema käsitlu-

³¹ Wilhelm Stieda. Schiffahrtsregister. // Hansische Geschichtsblätter. Jg. 1884. S. 77–115. [1885].

³² Wilhelm Stieda. Kabelgarn und Steine, zwei Revaler Ausfuhrartikel. / Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 7. Reval, 1910. S. 153–208.

³³ Carl Mettig. Die Exportwaren des russisch-hanseatischen Handels. // Sitzungsberichte Riga. 1903. S. 92–98.

³⁴ Carl Mettig. Livländische Exportwaren des 15. Jahrhunderts. // Sitzungsberichte Riga. 1909. S. 19–24.

³⁵ Paul Osten-Sacken. Der Kampf der livländischen Städte um die Vorherrschaft im Hansekonto zu Novgorod bis 1442. / Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 7. Reval, 1912. S. 269–373.

³⁶ Paul Osten-Sacken. Der Hansehandel und Pleskau bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. / Beiträge zur russischen Geschichte. Festgabe für Theodor Schieman. Hrsg. von O. Hörtzsch. Berlin, 1907. S. 27–82.

³⁷ H. G. Schroeder. Der Handel auf der Düna im Mittelalter. // Hansische Geschichtsblätter. Bd. 23. Jg. 1917. S. 23–156.

se näol tegemist eelkõige kaubanduse n-ö poliitilise ajalooga. Liivimaa suhete halvenemist Lüübekiga 16. sajandil käsitleb A. Dreyeri uurimus,³⁸ mis vaatab probleemi samuti peaaesjalikult kaubanduspoliitilises plaanis. Kui Liivimaa linnade eesmärk oli tuua Vene-kaubandus sinsetesse linnadesse, siis Lüübek ei loobunud kuni Liivi sõja alguseni kavast taastada Novgorodi kaubakontor. Liivimaa kaupmeeste omaka-supüüdlük poliitika (võõraste omavahelise kauplemise keeld, hindade ettekirjutamine jms) pahandas ülejäänud hanseaate ja jättis siinsed linnad Liivi sõjas nende abist ilma.

Kuid kõrvuti niisuguste kitsamat laadi käsitlustega ilmus ligikaudu samal ajal ka mahukas teos, mis võttis esiteks kokku kõik varem avaldatu (mida ei olnudki veel palju), põhines soliidtsel, eeskätt Vana-Liivimaa allikmaterjalil ja andis laiahaardelise ülevaate kogu Hansa Venemaa-kaubandusest (mis taandub tema käsitluses suuresti Liivimaa linnade, eeskätt Tallinna ja Riia kaubandusajaloole). Tegemist on Leopold Goetzi kirjutatud ja seni oma alal konkurentsitu saksa-vene keskaegse kaubanduse ajalooga.³⁹ Raamat jaguneb kaheks osaks, millest esimese ja suurema hõlmab Novgorodi-kaubanduse käsitlus. Esmakordselt antakse siin Hansa idasuunalise kaubanduse tänaseni püsinud periodiseering, mis jagab kaubanduse arengu kolmeks osaks vastavalt alguses Visby, siis Lüübeki ja lõpuks Liivimaa juhtimisel (tõsi küll, kitsamalt, ainult Novgorodi kaubakontori seisukohalt lähtudes esitas sarnase jaotuse juba 1913. aastal Max Gurland⁴⁰). Selle kaubanduse üheks pöördepunktiks olnud Hansa Novgorodi kaubakontori sulgemist 1494. aastal seletab autor Vene tsaar Ivan III poliitikaga, mis oli suunatud Moskva ärimeeste eelistamisele ja konkureeriva Novgorodi nõrgestamisele. Teoses on käsitlemist leidnud kõige erinevamad temaatilised aspektid: teed, transport, sisse- ja väljaveokaubad, kauplemistehnika, osavõtjad, mittehansa kaupmeeste küsimus (hollandlased, inglased jt). Eitamata küll saksa majanduse ja kauplemiskultuuri kõrge mat taset võrreldes Venemaaga, ei poolda L. Goetz siiski *kulturträgerlust* ja arvab, et lääne-euroopa kultuuri mõju Venemaal jäi elavast kaubanduslikust suhtlusest hoolimata piiratuks. Väide, mis põhineb sama autori suurepärasel vene allikate tundmisel (ilmus ju tema sulest mõni aasta varem uurimus Saksa-Vene kaubanduslepingute kohta)⁴¹ ja millega tuleb nõustuda ka tänapäeval. Raamatu teine ja mõnevõrra tagasihoidlikum osa on pühendatud. Daugava-kaubandusele ja tugineb suures osas, nagu H. G. Schröderi uurimusi, lepingute analüüsile. L. Goetz rõhutab seda tugevasti mõjutanud poliitilise faktorina eelkõige Leedu suurvürstiriigi tegevust. Polotski ja Smolenski suunalises kau-

³⁸ A. Dreyer. Die lübisoh-livländischen Beziehungen zur Zeit des Unterganges livländischer Selbständigkeit 1551–1563. Veröffentlichungen zur Geschichte der freien und Hansestadt Lübeck. Bd. 1: 2. Lübeck, 1912.

³⁹ L. K. Goetz. Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters. Hansische Geschichtsquellen. N. F. Bd. 5. Lübeck, 1922.

⁴⁰ M. Gurland. Der St. Peterhof zu Nowgorod (1361–1394). Innere Hofverhältnisse. Göttingen, 1913.

⁴¹ L. K. Goetz. Deutsch-Russische Handelsverträge des Mittelalters. Hamburg, 1916.

banduses näeb autor Vene-poolt samasugust umbusklikku suhtumist võõramaalastesse, mis iseloomustas ka novgorodlasi.

Nähtavasti just Riia-osa käsitlese teatav piiratus eelnevates töodes ergutas Gerd Hollihni 1930. aastatel vaatlema Riia keskaegset kaubandust mõnevõrra teisest aspektist, nimelt analüüsides selle kauplemis-monopoli saavutamisele suunatud poliitikat.⁴² Toetudes publitseeritud allikatele väidab autor, et hoolimata kõigist abinõudest, ei õnnestunud riialastel nn külaliste äritegevust alati takistada. Sama kehtib ka eriti 16. sajandil hoogu võtnud kohaliku vaimuliku ja ilmaliku aadli kauplemise kohta. Siiski oli suutnud linn juba 13. sajandil koondada peaaegu kogu Daugava-kaubanduse oma müüride vahele. Edukaks osutus ka 1459. aasta piirang võõrastega kauplemisel Riias, mis volitas nendega äri ajama vaid oma kodanikke.

Tallinna kaubanduse uurimisel tugines täiesti uuele, veel tänapäevani publitseerimata ja erakordselt sisukale allikaliigile, siinsete kaupmeeste arveraamatutele, Soome andekas ajaloolane Gunnar Mickwitz. Oma töö tulemused avaldas ta reas artiklites,⁴³ eelkõige aga püsiva tähtsusega monograafias Tallinna 16. sajandi kaubandusest.⁴⁴ Selles käsitleb uurija sisse- ja väljaveokaupade sortimenti, nende osakaalu, mahtu, hindade liikumist jm. Olulise osa raamatust moodustab kauplemistehnika vaatlus, millest ilmneb selle tegelik, igapäevane kulg. Esmakordselt tehakse ka katset välja arvutada tollaste ärimeeste tulud-kulud. Võrreldes Tallinna kaubandusmahte ja kodanike rikkust teiste tolleaegsete Euroopa keskustega, annab autor Tallinnale suhteliselt tagasihoidliku koha Euroopa kaubalinnade tähtsuse skaalal. Seda eriti 16. sajandi osas, kuna vasemal perioodil oli rikkuse vahe muu Euroopaga tunduvalt väiksem. Siit koorub välja järeldus, et varakapitalistlikku varandusekujunemist Tallinnas ei toimunud. Mickwizi töö on seni sisukaim ja olulisim vastavateemaline uurimus. Ühes oma väiksemas artiklis käsitleb ta ka hiliskeskaegset tekstiilikaubandust ja jõuab järeldusele, et läänest ida turgudele eksporditud kangasordid kujutasid peaaesjalikult ülemkihtidele mõeldud luksuskaupa.⁴⁵

W. Stieda publitseeritud Tallinna 14. sajandi lõpu laevaregistrid võttis samal ajal uuesti vaatluse alla Wilhlem Koppe.⁴⁶ Toetudes uudsele metoodikale, suutis ta neist välja lugeda Stieda enda käsitlesest palju enam andmeid Tallinna kaubasuhte, laevaliikluse jms kohta. Juba

⁴² Gerd Hollihn. Die Stapel- und Gästepolitik Rigas in der Ordenszeit (1202–1562). / Hansische Geschichtsblätter. Jg. 60. 1935. S. 89–207.

⁴³ Gunnar Mickwitz. Handelsverbindungen der späthansischen Zeit. / Conventus Primus. Riga, 1938; Gunnar Mickwitz. Kahden tallinnalaisen kauppiaan kaupankäynti viipurilaisten kanssa Kustaa Waasan aikana. / Historiallinen Arkisto XLIV. 1938.

⁴⁴ Gunnar Mickwitz. Aus Revaler Handelsbüchern. Zur technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Societas Scientiarum Fennica. Commentations Humanarum Litterarum IX. 8. Helsingfors, 1938.

⁴⁵ Gunnar Mickwitz. Luxus- oder Massenware im spätmittelalterlichen Tuchfernhandel? / Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 32. 1939.

⁴⁶ Wilhelm Koppe. Revals Schiffsverkehr und Seehandel in den Jahren 1378/84. // Hansische Geschichtsblätter. Jg. 64. 1940. S. 111–152.

14. sajandi lõpus seab autor esikohale laevaliikluse Flandriaga, kuna Lüübeki-suund jääb alles teisele kohale. Vastavalt sellele pärinesid ka laevnikud valdavalt kas Madalmaadest või Lüübekist. Kaubavahetuse mahtudes ilmneb juba tollal eeskätt Baye soola sisse- ja vilja väljaveo suurim osakaal, kuna rahaliselt mängisid tähtsamat rolli vastavalt kallelt ühelt ja karusnahad ning vaha teiselt poolt. Samas konstateerib ta vilja osatähtsuse kahanemist Liivimaa ekspordis 15. sajandil.

Veel üks saksa ajaloolane, Emil Dösseler vaatleb oma põhjalikus kirjutises Läänemereruumi sidemeid Alam-Reini piirkonnaga (Köln, Duisburg, Wesel, Lennep jne). Uurija jõuab järeldusele, et nii väljandrändelt Balti mere aladele kui ka oma kaubasidemetelt sellega jäi Alam-Reini piirkond tunduvalt maha Vestfaalist ja Alam-Saksimaast. Kaupade sortiment on nii sisse- kui väljaveos sarnane muule hansakaubandusele. Väärtuslikku lisateavet pakub artikli lisan avaldatud nimestik Alam-Reini päritolu nimede esinemisest Läänemere linnades.

Äripartnerite, lüübeklase Laurens Isermanni ja tallinlase Hermann Bolemanni ühist kaubandustegevust 16. sajandi alguses vaatleb Isermanni Lüübeki arhiivis koopiatena säilinud viie kirja põhjal Berta Koehler. Tegemist on küll kitsa, kuid see-eest süvendatud uurimusega, mis heidab valgust nii kõnealustele isikutele kui nende kaubanduspartneritele, kaupade sortimendile, äritehnikale jm.

Eesti enda ajaloolaste huvi sel perioodil oli suunatud teistesse valdkondadesse. Rudolf Kenkmaa ja Hendrik Sepa kirjutatud kaubandusajaloo peatükid Eesti ajaloo üldkäsitlustes on küll kirjutatud heal oma aja tasemel, kuid samas siiski refereerivad ja ei sisalda midagi põhimõtteliselt uut.⁴⁷ Mõningal määral puudutab kaubandusküsimusi vaid Aleksander Marguse artikkel rahvus- ja sotsiaalvahekordadest Tallinnas 16. sajandi I poolel,⁴⁸ milles ta vaatleb muu hulgas peamiselt eesti soost pistemaakrite ja väikekaubitsejate aktiivsuse tõusu ja suurkaupmeeste selle vastu suunatud reaktsiooni. Läti ajaloolase Georg Jenši sulest pärineb algupärane artikkel Riia ja Tartu rivaalitisemisest Pihkva-kaubanduses 16.–17. sajandil.⁴⁹

Ainsa erandi sel tagasihoidlikul taustal moodustab Arnold Süvalepa kirjutatud kapitaalne teos orduaegsest Narvast.⁵⁰ Nagu ta ise märgib, moodustab Narva ajaloo õieti selle kaubanduse ajalugu, mistõttu neid küsimusi käsitletakse kogu raamatu ulatuses ja alati seoses poliitiliste jm sündmustega. Majandusajaloolane tunneb siin võib-olla

⁴⁷ [Rudolf Kenkmaa]. Linnad ja kaubandus XV ja XVI s. / Eesti ajalugu. II. Lk 275 jj. Tartu: K.-Ü. Loodus, 1937. Lk 275–323; [Hendrik Sepp]. Linnad ja kaubandus. / Eesti rahva ajalugu. I. Tartu: EKS, 1932. Lk 504 jj; [Hendrik Sepp]. Kaubandus ja linnad keskajal. / Eesti majandusajalugu. I. Tartu 1937. Lk 109 jj.

⁴⁸ Aleksander Margus. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. // Vana Tallinn. 4. Tallinn, 1939. Lk 83–104.

⁴⁹ Georg Jenš. Rivalry between Riga and Tartu for the trade with Pskov in the XVI and XVII centuries. / Baltic and Scandinavian Countries. 1938. Vol. IV. Nr. 2. Pp. 145–154, 283.

⁵⁰ Arnold Süvalep. Narva ajalugu I. Taani- ja orduaeg. Toimetanud A. Soom. Narva, 1936.

puudust üldistavamast analüüsist, kuid see polegi ehk olnud töö eesmärgiks. Seevastu leiab asjahuviline raamatust erakordselt palju arhiiviuuringutel põhinevat uudset teavet keskaegse Narva elu kõikvõimalike tahkude kohta.

Teise maailmasõja eelse uurimistöö tulemused võttis kokku ja andis neile uue dimensiooni Paul Johanseni programmiline artikkel Hansa tähtsusest Liivimaa jaoks.⁵¹ Selles näeb ta Liivimaa keskaja arengut tegelikult hansaajaloo raames ja seostab nii Liivimaa koloniseerimist 13. sajandi alguses kui ka siseajaloo edasist kulgu üldise, läänest lähtunud kaubanduspoliitikaga. Just siit tuleneb tema idealiseeriv tees saksa kaupmehe ja aadli käsikäes tegutsemisest Liivimaal. Üldistav on ka Fritz Röhrigi peaaegu samal ajal ilmunud ja paljudiskuteeritud artikkel Saksa riikliku sümboolika kasutamisest ja selle tähendusest Ojamaal.⁵² Vaatamata tagasihoidlikule pealkirjale esitab autor siin laiahaardelise teesi 12.–13. sajandil Läänemeremaades tegutsenud saksa kaupmeeskonnast kui *universitasest*, mis moodustas teatava juriidilismajanduslikku ruumi, kuhu oli hõlmatud ka Liivimaa. Seaduspäraselt rõhutab ka Röhrig kaupmeeskonna tähtsat rolli Liivimaa alistamisel.

Kokkuvõtvalt võib väita, et 19. sajandi lõpus alanud allikauurimisel suund jätkus ka kahe maailmasõja vahelises historiograafias. Keskis hansaajaloo mosaiigi üksikutest tükkidest kokkuladumine, milles juhtivat osa etendas saksa või baltisaksa taustaga teaduskirjutus. Vaid päris perioodi lõpus ilmusid esimesed üldistavamad artiklid, mis aga ei saanud olla vabad ajajärgu poliitilisest vaimust.

Uurimistöö kandepinna laienemine pärast Teist maailmasõda

Teise maailmasõja tulemusel kujunes maailmas endisest hoopis erinev olukord, mis ei jätnud oma mõju avaldamata ka ajalookirjutusele. Hoolimata sotsialismileeri kujunemisest laienes paradoksaalsel kombel uurijate ring sel perioodil oluliselt. Saksa ja baltisaksa teadlaste kõrval jätkus Soome uurijate juba sõja eel alanud huvi Baltikumi keskaja vastu, kuid nende kõrval hakkasid oma töid avaldama ka vene, läti ja eesti medievistid. Samas jäi teemade ring üldplaanis samaks, nagu see oli olnud varemgi. Nii oli suur osa töid pühendatud kaupade erinevate kategooriate väljaselgitamisele või nende lähemale vaatlusele, samuti kaubasuhetele.

Nõukogude Vene ajaloolastest tegeles vahetult sõjajärgsel ajal hansaajaloo küsimustega süvenenumalt Mihhail Lesnikov. Tema uurimuste aluseks oli pikaajaline töö Veckinghuseni arveraamatute publitseerimisel. Noist ammutatud esmajärgulise allikmaterjali põhjal valmisid artiklid karusnaha- ja viljakaubandusest ning Balti-Madalmaade su-

⁵¹ Paul Johansen. Die Bedeutung der Hanse für Livland. // Hansische Geschichtsblätter. Jg. 65/66. 1940/41. S. 1–55.

⁵² Fritz Röhrig. Reichssymbolik auf Gotland. // Hansische Geschichtsblätter. Jg. 64. 1940. S. 1–67.

hetest.⁵³ Oma töödes eitab Lesnikov viljakaubanduse määravat osakaalu juba 15. sajandil. Majandussidemeid, mis toimisid keskajal Loode-Venemaa ja Liivimaa (Lääne-Euroopa) linnade vahel, kajastavad Anna Horoškevitsi tööd. 1963. aastal ilmus tema sulest väljapaistev monograafia Novgorodi keskaegse kaubanduse kohta, milles autor analüüsib Loode-Venemaa pakutud saadusi (karusahad, eriti orav, vaha, nahk jne) ja vaatleb nende vastu omandatud läänepoolsete kaupade sortimenti (kangad sool, väärismetallid jm).⁵⁴ Oma 1968. aastal ilmunud artiklis⁵⁵ käsitleb Horoškevits Liivimaa-suhete tähtsust Loode-Venemaa linnade arengule, tõstes eriti esile Ivangorodi rolli märgatavat suurenemist pärast kauplemise taasalgust 1514. aastal. Ühtlasi näidatakse muutusi Vene ekspordis 16. sajandil, mil vaha ja nahad loovutasid esikoha linale ja kanepile.

Muude probleemide kõrval vaadeldakse kaupade sortimenti ka Läti ajaloolase Vassili Dorošenko töödes. Nagu Vene uurijadki, tõdeb ta vaha osakaalu langust Riia ekspordis läände 16. sajandil ja selle koha hõivamist lina ja kanepi (*kabelgarn*) poolt, seda eeskätt seoses laevaehituse arenguga Lääne-Euroopas tähendatud ajajärgul.⁵⁶ Vilja mingsugusest tähtsusest väljaveoartiklina võib tema arvates kõnelda samuti alles 16. sajandil. Analüüsides Olrik Elersi kaubaraamatut puudutab Dorošenko paaris artiklis ka Tallinna hiliskeskaegset kaubandust ja selle suhteid Novgorodi ning Ivangorodiga, tuues välja erinevate Vene keskuste tarnitud kaubasortimendi erinevuse.⁵⁷

Soome ajaloolase Jorma Ahvenaise raamat käsitleb Liivimaa keskagest viljakaubandust.⁵⁸ Seda vaatleb ta turgude kaupa, eristades väljaveo sihtmaadest Rootsit ja Soomest. Seejuures näitab autor just

⁵³ М. П. Лесников. Нидерланды и Восточная Балтика в начале XV в. Из истории торговых сношений. // Известия АН СССР. 1951. Серия истории и филологии. Т. 8. № 5. С. 451–459; М. П. Lesnikov. Der hansische Pelzhandel zu Beginn des 15. Jahrhunderts. / Hansische Studien. Heinrich Sproemberg zum 70. Geburtstag. Berlin, 1961. S. 219–272; М. П. Lesnikov. Die livländische Kaufmannschaft und ihre Handelsbeziehungen in Flandern am Anfang des 15. Jahrhunderts. // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1958. 6. S. 285–303; М. П. Лесников. Некоторые вопросы балтийско-нидерландской торговли хлебом в конце XIV–начале XV века. / Средние века. VII. Москва, 1955. С. 112–134.

⁵⁴ А. Л. Хорошкевич. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и западной Европой в XIV–XV веках. Москва, 1963.

⁵⁵ А. Л. Хорошкевич. Значение экономических связей с Прибалтикой для развития северо-западных русских городов в конце XV–начале XVI в. / Экономические связи Прибалтики с Россией. Сборник статей. Рига, 1968. С. 13–31.

⁵⁶ В. В. Дорошенко. Ганза и Ливония. Проблемы торговли XIII–XVI вв. // Известия АН Латв. СССР. 1965. № 10. Рига, 1965. С. 143–147.

⁵⁷ В. В. Дорошенко. Русские связи таллинского купца в 30–х годах XVI в. / Экономические связи Прибалтики с Россией. Сборник статей. Рига, 1968; В. В. Дорошенко. Торговля крупного таллинского купца в XVI веке (по торговой книге О. Элерса 1534–1541 гг.). // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 18/4. 1969.

⁵⁸ Jorma Ahvenainen. Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. XXXIV. 2. Helsinki, 1963.

Põhjamere-äärse piirkonna erilist tähtsust Liivimaa viljakaubanduse jaoks, kuhu tarnitud viljakogused ületasid tunduvalt ekspordi Lüübekisse. Esmakordselt esitatakse Ahvenaise raamatus tähtis küsimus Liivimaa seisundi erandlikkuse kohta hiliskeskaja Euroopas, nimelt: kas vilja ulatuslik eksport võis siin leevendada 15. sajandil Euroopa majanduses möllanud depressiooni mõju. Samas konstateerib autor vilja väljaveo suuremat osatähtsust Liivimaalt alles alates 15. sajandi lõpust, kuna varem polevat see kaubandusbilansis nii oluline olnud. Siiski ei luba andmete äärmine lünklikkus just 15. sajandist teha selles osas mingeid lõplikke järeldusi.

Teenekas allikmaterjalide avaldaja R. Vogelsang on oma publitseerimistegevuse kõrval ja põhjal avaldanud ka uurimuslikke töid kaubandusajaloost. Tollaseid tähtsaimaid sisse- väljaveoartikleid vaatleb ta oma pikemas kirjutises soolast ja viljast.⁵⁹ Selles annab autor amendava ülevaate soolakaubanduse tehnikast ja sellega seotud tolli võtmisest Tallinnas. Häid andmeid soolakaubanduse mahtudest pakuvad laevanimistud, millest ilmneb ühtlasi ka hollandlaste osatähtsuse tõus Liivimaa kaubanduses 15. sajandil. Seevastu vilja osas tõdeb autor andmete nappust, mistõttu peab siin toetuma kaudsetele allikatele. Nendele tuginedes arvab ta siiski, et 15. sajandil polnud vili eksportartiklina saavutanud veel seda tähtsust, mis tal oli 16. sajandil. Põhjusena nimetab autor mõisamajanduse tollast nõrka arengutaset. Kuid see tees jääb mõneti deklaratiivseks. 16. sajandi tolliraamatute põhjal (mis meid huvitavast perioodist hõlmavad siiski vaid aastad 1554–56) on Tallinna sisse- ja väljavedu uurinud Johannes Schildhauer.⁶⁰ Soolakaubandust, sedakorda Lüneburgi soolaeksporti Läänemeremaadesse käsitleb oma artiklis Harald Witthöft.⁶¹

Juba sõja eel välja kujunenud allikaurimuslikku suunda jätkas saksa autoritest ka Karl-Heinz Sass oma 1955. aastal ilmunud monograafias Hansa eksportkaubandusest Tallinnasse 15. sajandi alguskuümneleil.⁶² Töö eesmärk on siiski laiem, kui vaid kaupade sortimendi väljaselgitamine. Pigem otsitakse vastust küsimusele, missuguste piirkondade laevnikud ja kaupmehed külastasid vaadeldud ajal Tallinnat. Raamat põhineb publitseeritud laevanimistutel ja hõlmab aastaid 1425–35, peamiselt Vendilinnade-Taani ja Hansa-Novgorodi sõja aega. Analüüsist selgub, et laevad saabusid Tallinna juba sel ajal eriti Bayest (Põhjameri), aga ka Lüübekist (Läänemeri) ja Preisimaalt

⁵⁹ Reinhard Vogelsang. Salz und Korn. Zum Revaler Handel im 15. Jahrhundert. / Reval. Handel und Wandel vom 13. Bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. N. Angermann u. W. Lenz. Lüneburg, 1997. S. 135–172.

⁶⁰ Johannes Schildhauer. Zum See- und Handelsverkehr Revels im 16. Jahrhunderts – auf der Grundlage Revaler Hafenzollregister. // Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 258. Eesti NSV ajaloo küsimusi VI. Tartu, 1970. Lk 33–42.

⁶¹ Harald Witthöft. Der Export Lüneburger Salzes in den Ostseeraum während der Hansezeit. / Die Hanse und der deutsche Osten. Hrsg. N. Angermann. Lüneburg, 1990. S. 41–65.

⁶² Karl Heinz Sass. Der hansische Einfuhrhandel in Reval um 1430. Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mittleuropas. Nr. 19. Marbrg am Lahn, 1955.

(Danzigist). Ühtlasi käsitleb autor laevnik päritolu, sotsiaalset seisundit jms. Väärtuslik on erinevate kaupade mõõtudele-kaaludele pühendatud peatükk. Kohustuslik kaubasortimendi vaatlus ei lisa küll midagi põhimõtteliselt uut, kuid kinnitab juba tuntud teesi soola ja kangaste juhtivast osast lääne ekspordis Tallinna.

Samalaadsetel allikatel, kuid laiemas ajalisel diapasoonis (Tallinna laevanimistud aastatest 1378–84, 1425–96), põhineb Thomas Wolfi uurimus hansalaevade kandevõimest, laadungitest ja kaupade mõõtühikutest.⁶³ Faktoloogilises osas väärib eriti märkimist erinevates hantsakeskustes kasutatud mõõt- ja massiühikute võrdlus, kusjuures Wolf kontsentreerub loomulikult Tallinnale. Töö teises osas analüüsib autor kasutatud allikate representatiivsust. Vaadeldes Tallinna laevasuhtlust kinnitab ta Flandria osatähtsust selles juba 14. sajandil, kuna 15. sajandil näivad selles juhtivat rolli etendavat Lüübek, Danzig ja eriti Baye. Vastavalt sellele rõhutab ta veelkord soolaekspordi erilist osatähtsust Tallinna jaoks. Laevade suurusel kõneldes eristab T. Wolf Läänemeresiseses kaubanduses kasutatud väiksemaid aluseid suurusega kuni 50 lasti (100 tonni) ja sellest suuremaid soolalaevu.

Ühe Narva kaupmehe elukäigu ja äritegevuse põhjal annab Heinz von zur Mühlen ülevaate kaubandusest Narvas 16. sajandil, käsitledes nii kaubandustehnikat, sisse- ja väljaveo sortimenti, Narva-Tallinna suhteid jms.⁶⁴

Kui valdav enamus Hansat uurivate majandusajaloolaste töödest on pühendatud rahvusvahelisele kaubandusele, siis Soome teadlase Vilho Niitemaa 1952. aastal ilmunud monograafia vaatleb uudse teemana Liivimaa linnade keskaegset sisekaubandust.⁶⁵ Tõsi küll, mõningal määral oli seda teemat juba puudutanud ka G. Mickwitz, kuid põhitähelepanuga mujal. Oma raamatus annab V. Niitemaa kõigepealt ülevaate teedest ja sadamatest, seejärel aga piiritleb kohalike keskuste majanduslikud tagamaad ja vaatleb sisekaubanduses osalejaid elanikkonnagruppide kaupa, tuues eraldi välja linnade, *külaliste*, mõisate ning talupoegade kauplemishuvide, -võimalused ja -poliitika. Suur osa raamatust on pühendatud nn sõbrakaubandusele. Põhjalikult ja ajaloolises arengus vaadeldakse ka Liivimaa linnade püüdeid piirata mittekodanike kauplemisvabadust, mis vähemalt Tallinnas ei andnud sageli soovitud resultaati.

Igor Kleinenbergi artikkel puudutab Tallinna Vene kaubahoovi ajalugu ning selles süüdistatakse kohalikke võime venelaste ahistamises.⁶⁶

⁶³ Thomas Wolf. *Tragfähigkeiten, Ladungen und Masse im Schiffsverkehr der Hanse, vornemlich im Spiegel Revaler Quellen. Quellen und Darstellungen zur hantschen Geschichte*. N. F. 31. Köln/Wien, 1986.

⁶⁴ Heinz von zur Mühlen. *Handel und Politik in Livland in der Mitte des 16. Jahrhunderts im Spiegel der Biographie Hermen thor Mölens aus Narva*. // *Zeitschrift für Ostforschung*. 1975. Bd. 24. S. 626–673.

⁶⁵ Vilho Niitemaa. *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. Bd. 76. 2. Helsinki, 1952.

⁶⁶ Igor Kleinenberg. *Tallinna vene kaubahoovi ajaloost XV–XVI sajandil*. // *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised* 3. 1962. Lk 241–257.

Hansa kaubahoove Novgorodis on viimastel aastakümnetel üksikasjalikult vaadeldud Jelena Rõbina.⁶⁷ Tuginedes vene allikatele täpsustab ta nii Gooti hoovi ja Olavi kiriku kui Peetri hoovi asutamisaegu Novgorodis ja konkretiseerib Gurlandilt ja Götzilt pärinevat kaubahoovi ajaloo periodiseeringut. Tegemist on objektiivse ja asjaliku, parima venekeelse käsitlusega sel teemal.

Eesti teadlastest on keskaja kaubanduse uurimisega viljakalt tegeleenud Jüri Kivimäe. Seoses Arnold Süvalepa töö jätkamisega on rida tema artikleid pühendatud Narvaga seotud üldistavamatele probleemidele – nii juriidilist laadi küsimusele Tallinna ja Narva omavahelisest õiguslikust vahekorrast kui ka kaubandusele, eriti seoses Narva esiletõusuga pärast 1494. aastal toimunud Novgorodi hansakontori sulgemist ja sellele järgnenud Hansa kaubandussulgu.⁶⁸ Käsitledes Augsburgi suurkaupmeeste faktori Abraham Greiszbeuteli kohtuvaidlust Tartu aastatel 1552–53,⁶⁹ vaatleb autor lähemalt Fuggerite tegevust Liivimaal 16. sajandil ning Liivimaa linnade võõrastevastelise kaubanduspoliitika väljendust Greiszbeuteli näitel. Tallinna Linnaarhiivis säilitatavatel kaupmeeste võlaraamatutel ning ärikirjadel põhinevad tema artiklid Eesti voorimeestest ja kipritest hiliskeskajal, milles vaadeldakse lähemalt märgitud ametimeeste rahvuslikku kuuluvust ja nende tööga seotud küsimusi (veod, tasustamine jne).⁷⁰ Kuid peale selle on J. Kivimäe käsitlenud mitme teise Liivimaa hansalinna, eeskätt Tartu, aga ka Pärnu kaubandusega seotud aspekte.⁷¹

Viimastel aastakümnetel on juhtivaks hansaajaloo uurijaks Saksa maal, ja seda eelkõige Liivimaa-suunal, kujunenud Hamburgi professor Norbert Angermann. Tema enda huvialaks on olnud peamiselt Hansa suhted Venemaaga. Nii on ta uurinud Hansa kaubandusfaktooriaid Pihkvas ja Kraskis nagu ka hansakaupmehe seisundit Pihkvas

⁶⁷ Е. Рыбина. Иноземные дворы в Новгороде XII–XVII вв. Москва, 1986; Jelena Rõbina. Die ausländischen Handelshöfe in Novgorod vom 12.–17. Jahrhundert. Hansische Studien. Bd. 6. 1984.

⁶⁸ Ю. Кивимяе. Была ли Нарва городом-филиалом Tallinna в средние века? // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 29/2. 1980. C. 115–130; Jüri Kivimäe. Narva küsimus Liivi ordu poliitikas aastail 1494–1535. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 30/1. 1981. Lk 29–42; 30/2. Lk 179–192.

⁶⁹ Jüri Kivimäe. Zur Handelsgeschichte der Fugger im spätmittelalterlichen Livland. Abraham Greiszbeutel in Dorpat 1552–1553. // Scripta Mercaturae. 14. Jg. H. 1/1980. S. 1–26.

⁷⁰ Jüri Kivimäe. Voorikaupmehed suurkaupmehe teenistuses. Vendade Honerjegerite kaubaraamatute (1554–1558) põhjal. / Eesti ajaloo probleeme. ENSV TA korrespondentliikme Artur Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid. Tallinn, 1981. Lk 54–65; Jüri Kivimäe. Hansakaupmehed ja eesti kiprid keskajal. // Tehnika ja Tootmine. 1992. 3. Lk 23–26; Jüri Kivimäe. Eesti kiprid hansakaupmeeste teenistuses hiliskeskajal. / Eesti Merenduse Aastaraamat.

⁷¹ Jüri Kivimäe. Tartu kaubandusest Venemaaga XVI sajandi esimesel poolel. // Eesti Loodus. 1980. 11. Lk 696–700 (sama pisut muudetud kujul: Jüri Kivimäe. Die Rolle von Dorpat (Tartu) im hansisch-russischen Handel im Spätmittelalter. // Steinbrücke. 1998. I. S. 9–17); [Jüri Kivimäe]. Pärnu kui hansalinn. / Jüri Kivimäe, Aivar Kriiska, Inna Põldsam, Aldur Vunk. Merelinn Pärnu. Pärnu, 1998. Lk 58–76.

ja Novgorodis.⁷² Angermanni juhendamisel on valminud rida üldistavaid töid noorte saksa ajaloolaste sulest, mis püüavad kokku võtta senise uurimistegevuse tulemused. Nii vaatleb Sabine Weede Tallinna-Venemaa vahelist keskaegset kaubandust,⁷³ Andreas Flöttmann sama teemat 16. sajandil kuni Liivi sõjani.⁷⁴ Gertrud Pickhan käsitleb ülevaatalikult Pihkva ja Liivimaa vahelist keskaegset kaubandust.⁷⁵ Tegemist on siiski peamiselt refereerivat laadi kirjutistega, mis ei lisa antud teemakäsitlusele oluliselt uut ainet. Sellel taustal tuleb esile tõsta Eckhard Grothi uurimust Liivimaa linnade suhtest Novgorodi kaubakontoris 13–14. sajandil.⁷⁶ Toetudes küll ammutuntud allikatele on ta nende süvaanalüüsi teel dateerinud ümber nii mõnegi Liivimaa-Hansa suhte jaoks olulise sündmuse (nt Liivimaa linnadele otsustusõiguse andmise kaubahoovi asjus 1361. aastalt 1366. aastale). Samuti toob ta Novgorodi kaubahoovi küsimuses esile vastavalt Riia ja Tallinna-Tartu erihuvide, kuna varasem uurimus on Liivimaa linnu selles suhtes näidanud küllaltki üksmeelsena. Tallinn ja Tartu saavutasid juhtrolli Novgorodi kontoris mitte võitluse tulemusel Lüübeki ja Visby vastu, vaid tänu Lüübeki toetamisele tolle püüdlustes oma ülemvõimu kindlustamiseks Novgorodis.

Teiselt poolelt vaatleb Tallinna kaupmeeste ärikontakte Soome ajaloolane Gunvor Kerkkonen. Tema skrupuloosne monograafia põhineb Tallinna kaupmehe Helmich Ficke 16. sajandi alguskümnendite äriramatutel ja kajastab tolle sidemeid Rootsi ja Soome linlaste ning talupoegadega.⁷⁷ Vaatluse all on peamiselt küll Ficke kaubapartnerite isikud, nende geograafiline paiknemine, kaubasidemete sagedus jms, kuid samas leidub andmeid ka vahetatavate toodete sortimendi, äritehnika, hindade jt kaubanduse aspektide kohta. Tänuväärt materjal võrdlemiseks Ficke Eesti-talurahvakaubandusega, mida on käsitlenud mitu uurijat (Mickwitz, Niitemaa, Kivimäe).

⁷² **Norbert Angermann.** Zu den deutschen Handelsniederlassungen in Pleskau und Kraskyj. // *Hansische Geschichtsblätter*. Jg. 89. 1971. S. 79–91; **Norbert Angermann.** Deutsche Kaufleute im mittelalterlichen Novgorod und Pleskau. / *Deutsche im Nordosten Europas*. Hrsg. H. Rothe. Köln/Wien, 1991.

⁷³ **Sabine Weede.** Der Revaler Russlandhandel im Mittelalter. / *Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. N. Angermann und W. Lenz. Lüneburg, 1997. S. 87–109.

⁷⁴ **Andreas Flöttmann.** Der Revaler Russlandhandel von 1509 bis 1558. / *Deutschland – Livland – Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hrsg. N. Angermann. Lüneburg, 1988. S. 111–136.

⁷⁵ **Gertrud Pickhan.** Pleskaus Handel mit Livland im Mittelalter. // *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*. 1986. S. 35–42.

⁷⁶ **Eckhard Groth.** Das Verhältnis der livländischen Städte zum Novgoroder Hansekontor im 14. Jahrhundert. Die Baltische Reihe. Heft 4. Hamburg, 1999.

⁷⁷ **Gunvor Kerkkonen.** Borgare och bondeseglare. Handelssjöfart på Reval genom och i SV-Finlands skärgård under tidigt 1500-tal. / *Historiallisia Tutkimuksia*. 106. Helsingfors, 1977.

Üldistavam probleemiasetus. Üldkäsitlelused

Traditsiooniliste uurimisteede kõrval on teadlasi huvitanud ka üldistavamad laadi probleemid. M. Lesnikov, käsitledes hansakaupmeeste tehinguid lähemalt, kuid samas pikema äriahela lülina, lükkab arvutuste najal ümber teooria keskaegsete ärimeeste muinasjutulistest kasumitest. Oma viimastes artiklites seab ta kahtluse alla ka Venemaa kaubaressursi hansakaupmehe rikastumise vahendina ja viitab võimalusele, et suuremad tulud saadi hoopis vastupidise suunaga ärist.⁷⁸ Lesnikovile vaidleb vastu Igor Kleinenberg, kes väidab, et hansakaupmehe tulu allikaks oli esiteks mõõtude-masside kahanemine liikumisel varumispagast tarbijani, mistõttu tal tekkis teatav kaupade ülejääk. Teiseks ei peegeldavat ürikud Vene-Hansa kaubasuhetes laialt levinud tavaõiguslikku kommet nõuda äritehinguis alati midagi *pealekauba*.⁷⁹ Viimase väite tõenduseks toetub ta faktide kõrval ka allikais sagedasti esinevatele venelaste tunnistustele, vaikides targu sama arvukatest sakslaste kaebustest. Üldiselt võib tema kirjutistes täheldada teatavat poliitilist alatooni.

Vene-kaubanduse osa Baltimaade 16. sajandi majanduspoliitikas käsitleb Rootsi teadlase Artur Attmani teos, mis vaatlleb peaaesjalikult siiski Liivi sõja- ja sellele järgnenud aastaid.⁸⁰ Uudse allikaliigina võttis ta kasutusele kaasaegsete reisikirjeldused, mille andmed on siiski üsna ebamäärased. Muus osas on just raamatu vanem, Liivi sõjani ulatuv osa suhteliselt kompiliatiivne. Lüübeki 1492.–95. aasta tolliraamatu põhjal analüüsitakse siin Liivimaa linnade osakaalu vene saaduste ekspordis Lüübekisse. Tähtsamat osa selles näib olevat etendanud Tallinn–Pärnu liin, kuna Riiale kuulus juhtiv asend kanepi ekspordi osas – järeldus, mis langeb kokku V. Dorošenko uurimistulemustega. Olulisima osa teosest moodustab küsimus kaubandusbilansist Venemaaga, milles Öresundil, Narval, Tallinnal, Riial ning teistel läänemeresadamatel ilmneb 16.–17. sajandil puudujääk 30–40 protsenti. Autori arvates kaeti see suure osas väärismetallide ja rahaga, kuid ta ei välista ka kaubanduslike kõrvalteede kasutamist.

Kui aastakümneid olid majandusajaloolased uurinud Hansat ja selle osana Liivimaa linnu, otsides vastuseid konkreetsetele küsimustele kaupade sortimendist, osatahtsusest, kauplemistehnikast jne, siis uudse ja märksa laiema eesmärgiasetusega on Vassili Dorošenko 1950.–60. aastatel ilmunud kirjutised.⁸¹ Pearõhk on neis asetatud hindade uuri-

⁷⁸ M. P. Lesnikov. Zur Frage des Profitniveaus im hansischen Handel. Hansische Studien. Bd. 5. Weimar, 1981.

⁷⁹ I. E. Kleinenberg. Preise, Masse und Profite im hansischen Novgorod-Handel des 14. und 15. Jahrhunderts. / Hansische Studien. Bd. 5. Weimar, 1981. S. 51–63.

⁸⁰ Artur Attman. Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558–1595. Akademiska Avhandlingar. Lund, 1944.

⁸¹ В. В. Дорошенко. Цены на продукты сельского хозяйства в Ливонии в XV века. // История СССР. 1959. 2. С. 158–169; В. В. Дорошенко. Действие революции цен в восточной Прибалтике в XVI веке. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Рига, 1963.

misele, kusjuures esmakordselt üritatakse vahet teha reaal- ja nominaalhindade vahel ning võtta arvesse inflatsiooni. Ehkki tema tööd takistas suuresti rahaajalooliste süvauurimuste puudumine (see lünk on täidetud alles viimastel aastakümnetel⁸²), suutis autor jõuda tähtsale järeldusele hindade suhtelisest stabiilsusest Liivimaal 15. sajandil ning dateeris hindade revolutsiooni alguse siin 1530.–40. aastatesse.

Sama teemat, kuid inflatsiooni tegelikult mõistmata, käsitleb Edgars Dunsdorfs oma artiklis Riia rukkiahindadest 16. sajandil.⁸³ Selles kritiseerib ta levinud seisukohta, mis seletab keskaegsete hindade suurt kõikumist piirkonniti turu nõrga arenguga. Kõrvutades kohalikke hindu Madalmaade omadega leiab autor, et saagikus Liivimaa hindu ei mõjutanud, küll aga pakutud kaubakoguseid. Sellega on aga vastuolus Dunsdorfsi järeldus sellest, et Liivimaa viljahindade tõus mõjutas hindade revolutsiooni Euroopas. Pigem peaks asi olema vastupidine.

Liivimaa 16. sajandi kaubasuhteid laiemale majandusajaloolisel taustal on vaadelnud ka Jüri Kivimäe. Enim on tema tähelepanu köitnud vast vendade Honerjegerite Tallinna Linnaarhiivis säilitatavad kaubaraamatud, mille põhjal on ilmunud rida publikatsioone Tallinna ja hiliskeskaja linna- ning majanduselust.⁸⁴ Tollane talupojakaubandus Eestis käis suuresti krediidi alusel, kusjuures peamiselt vahetuskaubandusena, st raha tarvitati maksetes vähe. Sortiment oli küllaltki tagasihoidlik, seda eriti tollal mõisatesse tarnitud toodetega kõrvutades. Võlaraamatuist ammutatavate andmete võrdlemine samaaegsete tolliraamatutega lubab oluliselt laiendada seniseid ettekujutusi kauba-voogude liikumisest hilisel hansaajal. 16. sajandi keskpaiga Euroopas joonistub selgelt välja kolmnurk Tallinn-Lüübek-Amsterdam. Ühtlasi täpsustatakse Tallinna kaubavahetuse mahtu ja struktuuri ning jõutakse järeldusele Liivimaa jätkuvalt aktiivsest kaubandusbilansist läänega.

Asustuslooliste küsimustega seostab kaubandusajaloo Friedrich Benninghoven oma monograafias Riia tekkimisest.⁸⁵ Selles jõuab

⁸² Аркади Молвыгин. Денежное обращение и монетное дело на территории Эстонии в XIII–первой половине XIV вв. Таллин, 1967. Dissertatsiooni käsikiri; Ivar Leimus. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). Stockholm Studies in Numismatics. 1. Stockholm Numismatic Institute, Stockholm University, 1995; Tallinna mündiraamatud 1416–1526. Välja andnud Ivar Leimus. Tallinna Linnaarhiivi Toimetised. Nr 3. Tallinn, 1999. Lk 11–53.

⁸³ Edgars Dunsdorfs. Rigaer Roggenpreise im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Preisrevolution. // Commentationes Balticae. 10/11. 3. Bonn, 1964. S. 125–145.

⁸⁴ Jüri Kivimäe. Reval-Lübeck-Amsterdam: The triangle of trade on the eve of the Livonian war (1554–1557). / From Dunkirk to Danzing: Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850. Essays in honour of J. A. Faber. Hilversum, 1988. Pp. 299–315 (sama eesti keeles: Jüri Kivimäe. Rukis ja sool. Tallinna kaubandusest Liivi sõja eelõhtul (1554–1557). // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1995. 3 (13). Lk 26–35); Ганзейские купцы, крестьяне и дворяне. К вопросу о взаимоотношениях города и деревни в Восточный-Прибалтике в XVI в. / Город, деревня и детерминация культуры в Северо-Восточной Европе (XIV–XX вв). Материалы советско-финского семинара по сравнительной социально-экономической истории. Таллин, 1989. С. 103–123.

⁸⁵ Friedrich Benninghoven. Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann. Hamburg, 1961.

ta P. Johanseni ja F. Rörigi vaadatel põhinevale järeldusele, et linn rajati Kölnist Lüübekini ulatunud eelhansa-ruumi kaupmehe ja missioniipiiskop Alberti koostöös. Seejuures loodi 1201. aastal vaid piiskopitool, kuna linna tegelikust asutamisest võib kõnelda alates 1211. aastal kaupmeestele antud privileegidest.

Peale puht-majandusajalooliste tööde on ilmunud uurimusi, milles haakuvad omavahel kaubandus- ja poliitiline ajalugu. Vene-Hansa suhted, eeskätte Novgorod-Liivimaa plaanis on aastakümneid olnud Natalja Kazakova uurimisteemaks. Selle tulemused ilmusid omaette monograafiana 1975. aastal.⁸⁶ Ehkki tegemist on peaasjalikult poliitilise ajaloo käsitlusega, põhineb see valdavalt just mõlemapoolsete majanduslike, kitsamalt kaubanduslike huvide vaatlusel. Lepingute analüüsi najal näitab uurija suurvürstliku positsiooni tugevnemist suhetes Hansaga 15. sajandi viimastel aastakümnetel, mil Vene pool saavutas läbirääkimistel hanseaatidega märgatavat edu nii jurisdiktsiooni ja kohutupidamise osas välismaal kui ka kaupade arvestamisel Novgorodis, vene kirikute küsimuses Liivimaal jne. Kazakova käsituses oli Vene võimude poliitika suunatud oma kaupmeeste jaoks heade tingimuste loomisele Liivimaal, kuhu 15. sajandi lõpus–16. sajandi alguses nihkus Venemaa ja lääne vahelise kauplemise keskus. Hansa kaubakontori sulgemist Novgorodis 1494. aastal tõlgendab Kazakova Vene-poolse survevahendina oma eesmärkide saavutamiseks.

Mõneti kattub tema uurimissuunaga Rootsi ajaloolase Erik Tiberi tööde teema – Moskva, Hansa ja Liivimaa suhted kaubanduspoliitilises plaanis.⁸⁷ Kui majandusajaloolaste kirjutised on enamasti suunatud üksikküsimuste selgitamisele rangel faktoloogilisel pinnal, siis E. Tiber on püüdnud ümber tõlgendada mõningaid hästituntud allikaid ja nendest tuletatud seisukohti. Vaadeldes Liivimaa linnade *võitlust* liidrikoha eest Hansa Venemaa-kaubanduses 15. sajandil (kriitika Osten-Sackeni vaadete suhtes) jõuab autor järeldusele, et siinsete linnade konfliktid ülemere hanseaatidega algasid alles 1540. aastatel. Moskva-Hansa suhete kohta 15. sajandi lõpus–16. sajandi alguses (Novgorodi kaubakontori sulgemine jms) arvab ta, et suurvürst ajas järjekindlat survepoliitikat, mille eesmärgiks oli Hansa neutraliteet vahetuseks õiguse eest kaubelda Venemaaga. Hansa kõrvalejäämine võimalikest poliitilistest liitudest omakorda olnud Moskvale vajalik muude poliitiliste eesmärkide saavutamiseks Läänemere ruumis. Vaidlustamata Ivangorodi tõusvat tähtsust 16. sajandi kaubanduses eitab E. Tiber ometi Venemaa kavatsust muuta see oma kaubanduskeskuseks Läänemerele enne 1557. aastat. Puudutades *kiilaliste* omavahelise kauplemise keeldu Liivimaal näitab uurija, et selle rõhutamine senises ajaloo-teaduses on tugevasti liialdatud ja tegelikult ei kehtinud see enne 1530. aastaid.

⁸⁶ Н. А. Казакова. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI в. Ленинград, 1975.

⁸⁷ Erik Tiber. Moscow, Livonia and the Hanseatic League 1487–1550. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 15. Stockholm, 1995.

Laiemalt püstitas küsimuse Vene-Hansa kaubanduse tähtsusest osapoolte jaoks ja selle aktiivsest või passiivsest bilansist 1963. aastal Paul Johansen.⁸⁸ Oma mõneti provokatiivses artiklis väidab ta, et tegelikult puudus nii idal kui läänel vajadus omavaheliseks kauplemiseks ning et sellesuunalise telje tähtsust nii Hansa kui Venemaa jaoks on uurijad tugevasti üle hinnatud. Suure osa oma impordivajadusest katkis Venemaa hoopis ida- ja lõunapoolse suhtluse kaudu. Võttes üle A. Attmani järelduse lääne passiivsest kaubandusbilansist Venemaa suhtes, peab Johansen selle põhjuseks elulaadi täielikku erinevust ja lääne suutmatust mõista venelaste vajadusi. Sellest teeb uurija järelduse, et Venemaa sai suurepäraselt hakkama ka ilma lääneta.

Johanseni töödest on inspireeritud Norbert Angermanni artikkel Liivimaa tähendusest Hansa jaoks.⁸⁹ Selles tõstab autor hansaurin-gute jaoks traditsioonilise Novgorodi-suuna kõrval esile ka teisi Liivimaa keskaegsele õitsengule kaasa aidanud suhteid, rõhutades eelkõige Leedu-kaubanduse tähtsust Riia jaoks ja sellest tulenevat nendevahelist poliitilist koostööd. Tallinna puhul viitab ta teisalt ka sidemetele Soome ja osaliselt Rootsiga. Arusaamas Liivimaa-Lüübeki suhetest konstateerib ajaloolane teatavat ebaselgust, mis johtub tõenäoliselt erinevate allikate tõlgendamisest.

Lisaks detailuurimustele ja programmilistele artiklitele ilmus ka sõjajärgsel ajal mitmeid kaubandusajaloolisi üldkäsitlusi. Väga poliitiline on Artur Vassar kirjutatud Eesti keskaja kaubanduse ülevaade Gustav Naani toimetatud *Eesti NSV ajaloo* I köites.⁹⁰ 13.–15. sajandi kaubandust kujutatakse eeskätt Novgorodi ja Pihkva kaupmeeste eduka võitlusega oma õiguste eest kauplemisel läänega, Hansa seatud takistuste kiuste. 16. sajandi käsitlemisel on pearõhk sisekaubandusel, milles nähakse eeskätt eesti soost talurahva rühumist feodaalmoisnike ja linnakaupmeeste poolt. Metodoloogiliselt on tegemist tüüpilise nõukoguliku marksismiga – ühelt poolt klassivõitlus, teisalt Venemaa juhtiv roll, pikitud pisku rahvuslusega. Teabe poolest need leheküljed Eesti majandusajalukku midagi uut ei lisa.

Hoopis teistlaadne on Paul Johanseni kirjutatud kaubanduspea-tükk tema ja Heinz von zur Mühleni laiaulatuslikus, keskaegse Tallinna sakslaste-estlaste suhteid vaatlevas monograafias.⁹¹ Käsitluse selg-rooks on siin Tallinna emantsipatsioon Hansa-eelses ja -aegses kaubanduses, milles ilmneb Osten-Sackeni seisukohtade suur mõju. Tallinna võõraste-vaenulikkude poliitikat jälgitakse Liivi sõjani välja ning peetakse linna toonase isolatsiooni peapõhjuseks. Ülejäänud kaubandusküsi-

⁸⁸ Paul Johansen. Der hansische Russlandhandel, insbesondere nach Novgorod, in kritischer Betrachtung. / Ahasver von Brandt [u. a]. Die Deutsche Hanse als Mittler zwischen Ost und West. S. 39–57. Köln/Opladen, 1963.

⁸⁹ Norbert Angermann. Die Bedeutung Livlands für die Hanse. / Die Hanse und der deutsche Osten. Hrsg. N. Angermann. Lüneburg, 1990. S. 97–116.

⁹⁰ [Artur Vassar]. Kaubandus. / Eesti NSV ajalugu. I. Toimetanud Gustav Naan. Tallinn, 1955. Lk 181–185, 255–258.

⁹¹ Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln-Wien, 1973. S. 70–75; 140–154.

musi – partnereid, sisse- ja väljaveosaadusi, laevasõidukorraldust, sisekaubandust jms käsitletakse lühidalt ja traditsioonilisel moel. Pikkemalt jälgitakse mitterakslaste osalemist kauplemisel, eelkõige majakraami ja ehetega, kusjuures seda vaadeldakse muinas-eesti vaba kauplemise jätkuna. Suuresti algupärased ja Tallinna Linnaarhiivi materjalidel põhinevad on alapeatükid eesti soost kalakauplejatest, kaubasellidest, maakleritest-tõlkidest ja kipritest.

Järgmine, samuti ainult Tallinna puudutav kaubandusülevaade ilmus 1976. aastal Helmut Piirimäe ja Leo Tiigi ühistööna.⁹² Tegemist on põhjaliku, kuigi refereeriva kirjutisega, milles on ära kasutatud valdav osa tolleks ajaks ilmunud tähtsatat teemakohast kirjandust. Eraldi vaadeldakse kaubanduspoliitiliste suhete arengut, sisse- ja väljavedu ning sisekaubandust. Transiitkaubandust peetakse õigusega Tallinna majanduselu juhtivaks haruks, millel põhines nii linna tekkimine, jõukus kui kultuuriline areng.

Seni viimased eestikeelsed kokkuvõtlikumad käsitlused Liivimaa keskaegsest kaubandusest pärinevad Jüri Kivimäe sulest. Tallinna ja Hansa suhteid vaatlevas kirjutises hoiatab Kivimäe Tallinna osakaalu ületähtsustamise eest ja viitab linna elanikkonna suhtelisele vähesusele, käsitöö madalale osatähtsusele ning selle teenindavale iseloomule, kõrgetele administreerimiskuludele ja väljaveetud viljakoguse turuga võrreldes küllaltki tagasihoidlikule suurusele.⁹³ Hiliskeskaegset talurahvakaubandust käsitledes⁹⁴ vaatleb ta küll peamiselt kauplemist põllumajandussaadustega, mis aga moodustaski suure osa Liivimaa keskaegsest väljaveost ja sisekaubandusest. Oma ülevaates toetub Kivimäe nii eelnevalt ilmunud kirjandusele kui ka enda uurimistööle Tallinna kaupmeeste arveraamatute kallal. Selle põhjal toob ta esile peamiselt sisse- ja väljaveokaubad, käsitleb talupojakaubanduse osa Liivimaa majanduselus ja linnade-feodaalide võitlust selle pärast. Liivimaa väliskaubanduse õitsengut 16. sajandil seletab autor veenvalt Lääne-Euroopa hüppelisel kasvunud vajadustega. Väliskaubanduse elavnevamine tingis omakorda tõusu ka Liivimaa sisemajanduses. Jälgides hindade liikumist teeb autor järelduse Liivimaa tihedast seotusest Lääne-Euroopa, eeskätt Madalmaade turuga. Hindade revolutsiooni osas on Kivimäe ettevaatlikum kui Dorošenko ja arvab, et sellest võib kõnelda alles Liivi sõja eelõhtul, s.o 16. sajandi keskpaiku.

Läti maakaubandust on Läti 16. sajandi agraarajaloo raames käsitlenud V. Dorošenko.⁹⁵ Et aga Lätis on keskaegsed arhiivid säilinud tunduvalt halvemini kui Tallinnas, siis on vastav peatükk pigem refereeriva iseloomuga. Hinnates Liivi ordu kaubandust peab Dorošenko seda Liivimaa kaupmeeste suurimaks viljaga varustajaks. Kuid mui-

⁹² [Helmut Piirimäe, Leo Tiik]. Kaubandus. / Tallinna ajalugu 1860. ndate aastateni. Toimetanud Raimo Pullat. Tallinn, 1976. Lk 97–123.

⁹³ Jüri Kivimäe. Tallinn ja Hansa. Piirjooni ühele ajaloolisele struktuurile hiliskeskaajal. // Looming. 1988. 3. Lk 376–387.

⁹⁴ [Jüri Kivimäe]. Põllumajanduse turusidemed. / Eesti talurahva ajalugu. I. Tallinn, 1992. Lk 234–250.

⁹⁵ В. В. Дорощенко. Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960.

dugi kaubitses ordu ka ise välismaaga. Prelaatide kohta on andmed järeltuste tegemiseks liiga kesised. Rüütelkond üritas 16. sajandil monopoliseerida maakaubandust, ja küllaltki edukalt. Seetõttu oli parim aeg maarahva kaubitsemiseks 13.–15. sajandil, kuna seejärel haarasid nii talusaaduste ostu kui nende varustamise linnakraamiga enese kätte mõisnikud.

Kokkuvõte

Teise maailmasõja järgse perioodi kaubandusajaloolise uurimistöö kohta võib väita, et see on jätkanud sõjaeelset, klassikalist ja sellisena küllaltki sümpaatset joont. Eriti saksa, aga ka teiste maade teadlastelt on ilmunud rida põhjalikke, kitsamat probleemi valgustavaid töid. Kuid selle kõrval on ajaloolaste tähelepanu köitnud ka laiemat üldisust nõudvad probleemid, nagu küsimus hilis-hansa kauplemisstruktuurist (J. Kivimäe), hindade liikumisest (V. Dorošenko) või kaubandusest saadavast tulust (M. Lesnikov, I. Kleinenberg). Kaubandusajaloo piirimaile küünivad uurimused Vene-Hansa poliitiliste suhete majanduslikust taustast (N. A. Kazakova, E. Tiberger). Ilmunud on ka paar programmilist laadi kirjutist (P. Johansen, N. Angermann), mis aga ei ole antud valdkonna käsitlemist kahjuks veel oluliselt mõjutanud. Samuti ei ole avaldatud üldülevaated küündinud kaugemale senitehtu kokkuvõtvast kirjeldamisest. Seejuures ei saa uurijate vähesuse tõttu enamikus maades (v.a ehk Saksamaa) kõnelda koolkondadest. Küll aga eksisteerivad need laiemas plaanis, uurimissuundade teatavas järjepidevuses, võiks isegi öelda, traditsioonilisuses.

Eesti ajalugu Soomes. I

Helena Sepp

Selle artikli eesmärgiks on anda ülevaade Soomes või soomlaste poolt avaldatud Eesti ajalooteemalistest uurimustest. Kuigi põhirõhk on teadustöodel, pole ära unustatud laiema publiku jaoks mõeldud populaarteaduslikku kirjandust. Arvesse on võetud ka eestlaste poolt Soomes avaldatud Eesti ajaloo teemalised käsitlused. Enamus loetletud materjalist vaatab Eesti erinevaid ajalootahke (nt Rootsi aja Baltikumi sõjaajalugu) loomulikult Soome aspektist, mis eesti lugejate jaoks on vast harjumatu, kuid loodan, et huvitav lähenemisviis. Proovin visandada seda, milline on Eesti ajaloo koht ja tähendus Soome ajaloo ja ajaloolaste (rahvuslikus) kontseptsioonis. Miks, kelle poolt ja mis teemadel on Soomes Eesti ajalugu uuritud. Jõudu mööda proovin vaagida ja anda hinnangut ka Soome ajaloolaste panusele üldisesse Eesti ja Baltikumi historiograafiasse.

Soome historiograafia mõtteloolisest või kultuuriajaloolisest aspektist pole seda teemat varem sünteesivalt käsitletud. Turu ülikooli üldajaloo professor Kalervo Hovilt (1942) on ilmunud kaks põhjanevat ja kompaktset lühiuurimust (1987, 1998), milles ta selgitab Baltikumi ajaloo uurimise traditsioone Soomes, eriti Turu ülikooli juures. Hovi on täpselt loetlenud kõik Soomes Baltikumi ajaloo teemadel kaitstud väitekirjad alates A. H. Snellman-Virkkunenist (1894) kuni Merja-Liisa Hinkkanen-Lievonenini (1984), Turu ülikooli kohta kuni Marko Lehtini (1998), ja andnud nende kohta tabavad iseloomustused.¹ Selles artiklis toetun Eesti ajaloo teemaliste teadustööde sisu kirjeldamisel ja nende panuse hindamisel paljuskki Hovi arvamustele.

Soome historiograafiat ja selle raames ka Eesti ja Baltikumi uurimise ajalugu on käsitlenud Helsingi ülikooli kauaaegne Soome ajaloo professor Päiviö Tommila (1931). Tema monograafias Soome historiograafiast (1989) vaadeldakse kolme lehekülje ulatuses Läänemere-regiooni (põhiliselt Tallinna ja Vana-Liivimaa) keskaja uurijaid ja uurimusi.

¹ **Kalervo Hovi.** Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. // Faravid 1987. 11. Oulun yliopisto. Historian laitos. Eripainossarja n. 198. (Summary: Traditions of the Research of Baltic History in Findland). S. 259–270; **Kalervo Hovi.** Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. // Historiaa Auran rannoilla. Turkulaista historiantutkimusta ja historiantutkijoita. Turun Historiallinen Arkisto. 52. Turun Historiallinen Yhdistys. Toim. Auvo Kostiainen. Turku, 1998. S. 117–132.

2000. aastal ilmus Tommila sulest Soome üldise teadusajaloo teises köites sisutihe Soome ajalooteaduse kompaktne ülevaade (75 lk).² Olen käesoleva artikli kirjutamisel kasutanud Tommila värsket uurimust kompassina orienteerumaks Soome ajalookirjutuse periodiseeringus.

Soome historiograafiast huvitatud Eesti lugejate jaoks on kergesti kättesaadav hiljuti *Ajaloolises Ajakirjas* ilmunud Kari Tarkiaineni ülevaade.³ Mainitud ajakirja veergudel on kahe aasta eest avaldatud ka käesoleva artikli autori uurimus Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes aastatel 1940–98.⁴ Seetõttu pöoran järgnevalt ENSV temaatikale ainult põgusat tähelepanu.

I. Fennomaanide ajaloo paradigma ja eestlaste minevik Vundament Snellmani hegelianismist

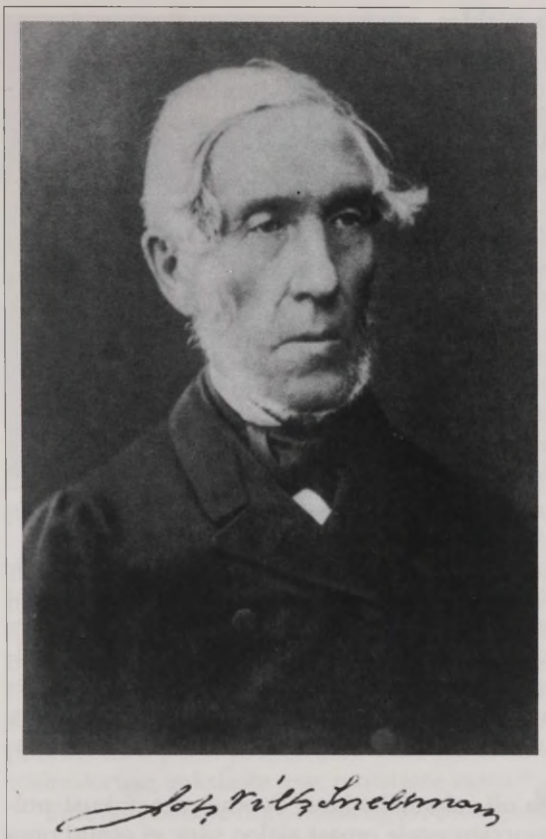
Soome autonoomse suurvürstiriigi loomine 1809. aastal tekitas Soome ühiskonna juhtivate ametnike hulgas vajaduse ja perspektiivi konstrueerida eriline rahvus ehk soomlus. Selle reaalspoliitilise motiivi kõrval kerkis varsti esile teine võimas mõjutaja: Saksamaalt ja Rootsist levis Soome rahvusromantismi aade, mis rõhutas rahvusliku eneseteadvuse, oma keele, ajaloo ja rahvuskultuuri vajadust. Oma rahvuse kujundamine jäi Soomes ülikooliringkondade ülesandeks. Pärast Turu linna suurt tulekahju 1827. aastal viidi ülikool üle pealinna Helsingisse. Helsingi ülikoolil oli ulatuslik autonoomia, kuna see õppeasutus ei allunud Vene keskvoimule. Helsingi ülikooli ülesandeks oli ametnike, luteri usu kirikuõpetajate ja haritlaste koolitamine Soome autonoomse suurvürstiriigi tarbeks. Ülikool omandas Soome jaoks tohutu sise-riikliku tähenduse samas praktiliselt sulgudes võõrrahvusest üliõpilaste ees. Kuigi ülikooli õppekeeleks oli alguses ainult rootsi keel, peitses rahvusromantiline soomluse aade akadeemia seinte vahel juba 1810. aastatest alates. Esimest korda korraldati puhtalt Soome ajaloolise pühendatud loenguseeria ülikoolis 1816. aastal (akadeemia oli asutatud juba 1640 ehk 176 aastat varem). Loengupidaja Reinhold von Becker avaldas varsti ettekannete sisu ehk esimese *modernse* Soome üldajaloo käsitluse oma ajalehe veergudel ka soome keeles.

Järgmise põlvkonna ajaloolased olid juba hegeliaanid. Hegelianismi importis Soome vaimukultuuri alustalaks rahvusfilosoof Johan Vilhelm Snellman (1806–81). Tema järgi olid ajaloo kandejõuks natsioonid ja maailma ajaloo oli õigus eksisteerida vaid *rahvusvaimu poolt inspireeritud rahvustel*. Rahvusvaim väljenduvat kõige paremini rahvus-

² Päiviö Tommila. Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia. Porvoo, 1989. S. 223–225; Päiviö Tommila. Historia // Suomen tieteen historia 2. Humanistiset ja yhteiskuntatieteet. Toim. Päiviö Tommila. Porvoo, 2000. S. 64–139.

³ Kari Tarkiainen. Ajalookäsitlus Rootsis ja Soomes käesoleval sajandil. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 1 (104). Lk 9–22.

⁴ Helena Sepp. Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes 1940–1998. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 1 (104). Lk 63–74.

Joonis 1.

Johan Vilhelm Snellman
(Th. Rein. Juhana Vilhelm
Snelman. I. Helsinki, 1890).

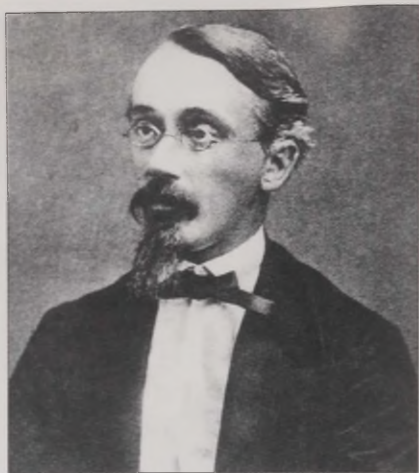
kirjanduses, mille hulka kuulus ka ajalookirjutus. Kõige olulisem oli Snellmani jaoks see, et õige rahvuskirjanduse keel on rahva oma keel. Seetõttu nõudis Snellman (rootsi keeles), et Soome haritlaskonna keeleks pidi tingimata saama soome keel.

J. V. Snellmani mõjul sai Soome rahvusliku identiteedi aluseks ajalugu ning rahvusliku vaimu ja soome keele liit. Snellman tegi Aleksander II vabameelsel ajastul karjääri riigiteenistuses (oli aastatel 1863–68 Senati liige) ja saavutas 1863. aastal Soome keeleseaduse kinnitamise Vene tsaari poolt. See andis soome keelele rootsi keele kõrval ametliku riigikeele staatuse.

Snellmanni tuntuim õpilane nii riigipoliitika kui ka ajaloofilosoofia alal oli Soome akadeemilise rahvusajaloo isa ja fennomaanide poliitilise partei juht **Yrjö Koskinen** (1830–1903, kodanikunimega Georg Zacharias Forsman, hiljem aadliseisuses Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen). Koskinen oli soomekeelse ja -meelse rahvusliku ajaloo teerajaja ning Helsingi ülikooli ajaloo professor (1863–82). Ta kaitses oma soomekeelse

⁵ **Yrjö Koskinen.** Oppikirja Suomen kansan historiassa. Helsinki: Tekijä, 1869–1873.

väitekirja 1858. aastal ja avaldas ka kõik oma ülejäänud uurimused soome keeles. Neist tähtsaim oli Soome üldajalugu puudutav *Soome ajaloo õpperaamat* (1869–73).⁵ Koskinen oli veendunud, et ajaloos valitseb üldine rahvusaatele põhinev õiglusprintsip: ajalugu liigub progressi suunas Jumala kaitse all ja juhtimisel. Yrjö Koskineni *Suure Jutustuse* (narratiivi) sisu moodustab rahvusvaimust inspireeritud soomekeelse rahva eneseteadvuse tõus, mis tõstab lõpuks soomekeelse kultuuri oma kodumaal juhtpositsioonile.

Joonis 2. Yrjö Koskinen (TÜ KHO. Fo 397B).

Selle paradigmaga polnud kõik päri. 1860. aastatel kerkis nii poliitika kui ka teaduse vallas fenno-maania kõrvale svekomaanne suund. Soome ajaloolased ja ajalugu lõhenes kaheks: ühel pool olid rahvuslikud soomekeelsed, kes opereerisid põlisrahva ja Soome rahvusühtsusega, teisel pool rootsikeelsed, kes uurisid kõrgemate rootsikeelsete seisuste ajalugu ning vaatsid 1809. aastale eelnenud arenguid Rootsi keskvalitsuse seisukohalt. Need kaks vastasleeri eksisteerisid Soomes kõrvuti kuni Teise maailmasõjani.⁶

Soomemeelne ajalugu oli rahvalähedane. Soome minevikust polnud leida vanadele kultuurrahvastele omast ajaloo sära; ei olnud oma kuningaid ega uhkeid materiaalseid kultuuriväärtusi. Kompensatsiooniks seoti end tugevalt põlisrahva keele ja madalamate kihtide õiglustaotlustega, mille teostumise taga nähti mitte vähemat kui kõigevägevama tahet. Kui Soome rahvas oli ilmunud ajalooareenile, hakati nägema ka sugulasrahvaid, kes olid tollal veel rohkem vaeslapse osas kui soomlased ise. Fennomaanidest eestlaste avastajate kaastunne oli iseenest mõistetavalt ikestatud eestlaste poolel: olid ju eestlased soomlastele lähedased keelesugulased ja suure ebaõigluse ohvrid. Fenno-maanide rahvusajaloo paradigma eeldas, et ajalugu tuleb vaadelda põlisrahvaste, Põhja-Baltikumi puhul siis soomlaste keelesugulaste eestlaste (ja liivlaste) seisukohalt.

Eesti kirjanduslooo kaudu Eesti muinasaega

Eestlased astusid Soome historiograafiasse oma identiteedi kõige jõulisema väljendaja ehk ilukirjanduse kaudu. 1856. aastal avaldas August Ahlqvist (1826–89), hilisem Helsingi ülikooli Soome keele ja kirjandu-

⁶ P. Tommila. Historia. S. 66–71, 89–91.

se professor (1863–88), Soome Kirjanduse Seltsi toimetistes ülevaate *Eesti uuest kirjanusest*.⁷ Ahlqvisti *Kirjandusloo* kõige huvitavam osa on selle sissejuhatus, milles autor kirjeldab raudrüütlite saabumist Eesti aladele ja eestlaste vappa vastupanu julma mahasurumist. Fennomaanide ajaloo paradigmat on kooskõlas autori sooviga aduda eestlaste rahvusvaimu ilminguid. Ahlqvist pööras eestlaste ajaloolise kaotuse võiduks, kuna eestlased pole loobunud 700-aastase orjapõlve jooksul oma keelest ja meelest. Eestlaste *imetlusväärselt sitke rahvuslus* tõestab soomlastele maarahva õigust tulevikule. Ja veelgi enam. Autor leiab, et eestlaste muistne minevik on olnud heroilisem kui soomlaste oma: *Näib, et eestlased on olnud veel vapramad ja oskuslikumad enda kaitsmisel kui põhjapool elutsevad vennad soomlased*.⁸ Kaasaja lähiminevikuga võrreldes võiks öelda, et Ahlqvist tegi samasuguse eneseteadvust ja -tunnet tõstva ümberhinnangu kui Ameerika mustanahalised loosungiga *black is beautiful* 1960. aastatel. Sedasi äraseletatult oli soomlastel au olla eestlaste sugulasrahvas. Ahlqvist avas soomlaste silmad eestlaste muistse iseseisvuse perioodi kui läänemeresoome rahvaste kangelasajastule.

Soome rahvusfilosoof Snellman peatus Eestis kaks korda (1847, 1850). Yrjö Koskinen külastas Eestit 1867. aastal. Ta kirjutas fennomaanide ajakirja *Kirjallinen Kuukausilehti* (Kirjanduslik Kuukiri) jaoks 1868. aastal Eesti kirjanduse ülevaate, milles kiitis eestlaste rahvusvaimu ilminguid. Tartus ja Võrus kohtus Yrjö Koskinen Eesti ärkamisaja tähtsamate juhtidega (J. W. Jannseni, L. Koidula, F. R. Kreutzwaldi jt).⁹ Rafael Koskimiesi järgi pidas Yrjö Koskinen Eestit Soome rahvuspoliitiliseks paralleeliks: pidid ju mõlemal maal põlisrahvused võitlema valitseva võõrrahvuse, sakslaste *resp.* rootslaste vastu.¹⁰

Tulevane Soome riigiarheoloog arheoloogiaprofessor **Johan Reinhold**

⁷ Võib pidada ajaloo paroodiaks, et Eesti kirjandusloo soome keelde vahendaja Ahlqvist omandas hiljem Soome kultuuriloo (kuri)kuulsa maine ebakompetentse kriitikuna, kuna ta eitas täielikult Soome rahvuskirjanduse alustala Aleksis Kivi romaani *Seitse venda* väärtust.

⁸ August Ahlqvist. Wiron nykyisemmästä kirjallisuudesta. Suomi. // Tidskrift fosterländska ämnen 1855. Helsingfors, 1856. S. 2–3, 109.

⁹ Vt lähemalt: L. Loone. Soome ja Eesti ühiskonnategelaste poliitilisest suhtlemisest Eesti rahvusliku liikumise päevail (1860.–1880-ndate aastateni). // Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 1959. L. 234–259. Yrjö Koskinen kirjavahetuse eestlastega on toimetanud ja trükit avaldanud Oskar Loorits: Oskar Loorits. Yrjö Koskinen Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden. Tartu: [Gelehrte Estnische Gesellschaft], 1936.

¹⁰ Irja Harmas. Koidula ja Snellman. Pari poimintaa suomalais-virolaisten kulttuurisuhteiden historiasta. // Suomalainen Suomi 1961. 5. S. 278; Rafael Koskimies. Nuijamieheksi luotu. Y. S. Yrjö-Koskinen elämä II. Historian Ystävien Liiton sarja n. 18. Keuruu, 1974. S. 79–86; Toivo Kuldsepp. Suomen siltaa rakentamassa. Virolaisen kirjallisuuden esittely ja vastaanotto Suomessa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjaston julkaisu 6. Jyväskylä, 1986. S. 14–15. Soome-Eesti rahvuslaste omavaheliste suhete tekkimist on Soomes uurinud mh Harmas ja Lehti. Irja Harmas. Suomalaiset estofiilit ennen Eestin itsenäistymistä. Käsikirjaline magistratöö. Helsingi ülikooli Soome kirjanduse osakond, 1935; Marko Lehti. Suomen sillan synty. Suomen ja Viron kansallisuusliikkeiden suhteet 1866–1880. Käsikirjaline kõrvalaine laudatur-töö. Turu ülikooli Soome ajaloo osakond, 1993.

Aspelin (1842–1915) kuulus nende Koskineni jüngrite hulka, kes viibisid Eesti esimesel laulupeol 1869. aastal.¹¹ Eestlaste muinasaeg polnud soomlaste jaoks tegelikult mingisugune välismaa ajalugu, vaid oma juurte otsimine. Usuti ju veel üpris hiljuti, et soomlaste esiisad rändasid suure lainena Eestist Soome alles Kristuse sündimise aegu. Eesti eelajaloost sai teatud innustav fantaasia, mis andis tuult tiibadesse soomemeelsete haritlaste rahvustundele.

J. R. Aspelin uuris soome-ugri rahvaste muistset ajalugu Venemaal. Tema õpilane **Artturi H. Snellman-Virkkunen** (1864–1924, aastast 1906 Virkkunen) arendas oma juhendaja teemat edasi ja nihutas tähelepanu Läänemere piirkonda. Snellman-Virkkuneni 1894. aastal kaitstud väitekirja *Läänemere soomlased oma muistse iseseisvuse ajal* on esimene Helsingi ülikooli juures kaitstud Eesti ajaloo teemaline väitekirja. Sissejuhatuses põhjendas Snellman-Virkkunen teemavalikut fennomaanide ajalooparadigmale kohaselt: uurimus on vajalik, kuna varem pole eestlaste, liivlaste ja kuramaalaste muistset iseseisvusaega kirjeldatud *rahvusliku armastusega*. Sellest tundest autoril puudu ei olnud. Kuigi töö põhines mitmekülgsele arheoloogia, keeleteaduse, antiigi autoriteetide, saagade ja kroonikate materjalile, mida Snellman-Virkkunen ka Tartust (1893) kogus, jääb kirjeldus Kalervo Hovi hinnangul kirjutamisajastut peegeldavaks, sümpaatseks huviväljenduseks Soome lähisugulasrahva varasema ajaloo vastu. Sama kehtib ka 1907. aastal ilmunud jätkuosa *Läänemere soomlased sakslaste vallutussõja ajal 1159–1229* puhul, kuigi teine köide toetub esimesest enam allikatele ja vähem autori fantaasiale.

Esimeses osas rõhutab autor, et enne sakslaste tulekut polnud venelased saavutanud püsivat mõju. Jätakuosas vaatleb ta venelasi ja taanlasi eestlaste ja nende naabrite vaenlastena ja tõstab esile eestlaste vabrad vabadusvõitluse.¹² Seisukohavõtted peegeldavad teose ilmumisaegse Soome ühiskonna kaitsemeeleolusid: 1899. aastal oli alanud Soome venestamine. Virkkunen oli aktiivne ühiskonnategelane, kes poliitiliselt kuulus nn vanasoomlaste fraktsiooni, mis oli vaimult konservatiivne, aga tingimata soomemeelne. Ta oli Soome parlamendi liige (1907–21) ja vanasoomlaste juhtiva päevalehe *Uusi Suometar* peatoimetaja (1917–19). Ta töötas Helsingi soomekeelse *Normaalilyseo* (Helsingi ülikooli harjutuskoolina tegutsev riiklik poistekool) ajaloo, geograafia ja emakeele õpetajana ning hiljem koolide ajalooõpetuse ja ajalooõpperaamatute inspektorina. Kõikidel nendel elualadel pidurdas Virkkunen Soome venestamiskatseid. Arvi Korhonen on iseloomustanud Virkkuneni kui vana soomemeelsuse auväärsete traditsioonide kandjat. Sellise töö-

¹¹ Seppo Zetterberg. Suomi ja Viron ensimmäiset yleiset laulujuhlat. // Historiallinen Aikakauskirja. 1974. 4. S. 286–287.

¹² K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 259–260; Artturi H. Snellman. Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana. Historiallinen tutkimus. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XVI. Helsinki, 1896. (Übersicht Die Ostseefinnen zur zeit ihrer Unabhängigkeit); Artturi H. Virkkunen. Itämeren suomalaiset saksalaisen valloituksen aikana 1159–1229. Historiallinen tutkimus. Suomen muinaismuisto-yhdistyksen Aikakauskirja XIX. Helsinki, 1907. (Übersicht Die Ostseefinnen während der deutschen Eroberung 1159–1229).

koorma all ei suutnud Virkkunen kunagi lõpetada kavandatud lääne-meresooe rahvaste muinasajaloo kolmandat osa, mis pidi jõudma Jüriöö ülestõusuni.¹³

Lisaks Snellman-Virkkunenile avaldas töö eestlaste varajase keskaja ajaloo valdkonnast ka kirikuajaloolane Kaarlo Österbladh (1878–1943), kelle uurimus *Eesti-, Liivi- ja Kuramaa põliselanike koormised sakslaste invasiooni ajal* ilmus 1905. aastal.¹⁴

Sõjaajalugu kui Eesti ja Soome ühisminevik

Werner Tawaststjerna (1848–1936) oli Virkkuneni mitmekordne kolleeg: ajaloodoktor, partei- ja töökaaslane. Ka tema kuulus tingimusteta soomemeelsete hulka, pärinedes ühest vanast Soome ametnike ja sõjaväelaste suguvõsast (perekonnanime tähendus eesti keeles Häme täht).¹⁵ Tawaststjerna oli esimese soomekeelse keskkooli esimesest lennust (1865) ja 1875. aastal kaitses ta soomekeelse väitekirja *Lisaandmeid Soome sõjaajaloo kohta Juhani III valitsuse algaaastatelt*. Ta töötas aastatel 1877–1902 *Normaalilyseo* ajalooõpetust juhatava õpetajana ja mõjutas tohutult Soome keskkoolide ja seminaride ajaloo õppekavade arengut. 1902. aastal nimetati Tawaststjerna Soome haridusministeeriumi ajaloo üleminspektoriks ja järgmisel aastal selle asutuse asedirektoriks. Soome hariduselu edendamisel osutatud teenete eest sai ta 1905. aastal riiginõuniku tiitli. Eas, mil tavainimene lõpetab oma elutöö, pühendus pensionärist Tawaststjerna täielikult ajaloo uurimisele ja saavutas sel alal märkimisväärsed tulemused.

Erinevalt Virkkunenist ei uurinud Tawaststjerna spetsiaalselt Baltikumi põlisrahvaid, vaid Baltikumi sattunud soomlasi. Rootsi riigi koosseisus oli soomlastel märkimisväärselt oluline panus ainult sõjaajaloos, seda eriti Rootsi suurriigi perioodil. Kuna Soomest pärit mehed moodustasid omaette väeosad, võis nende ajaloo alusel jälgida soome meeste võitlusi kaugel kodumaa piiridest.

Selle rahvusromantiliselt kangelasliku ajastu oli toonud Soome lugajateni (tõsi – rootsi keeles ja ilukirjanduslikus vormis) esimene Helsingi ülikooli Soome ajaloo professor Zacharias Topelius (1818–98). Tema romaan *Velskri jutustused* (1851–60), mis tõlgiti ka soome keelde, on Päiviö Tommila arvates mõjutanud soomlaste ettekujutust 17. ja 18.

¹³ **Arvi Korhonen.** Artturi H. Virkkunen. // Historiallinen Aikakauskirja. 1925. 1. S. 87–94; **Arvi Korhonen.** Artturi H. Virkkunen muisto. // Turun Historiallinen Arkisto. XVI (Artturi H. Virkkunen 100-vuotismuistojulkaisu). Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 1963. S. 7–10. Virkkuneni kohta vt ka: **A. R. Cederberg.** Artturi H. Virkkunen. // Ajalooline Ajakiri. 1924. Lk 121–125.

¹⁴ **Kaarlo Österbladh.** Viron-, Liivin- ja Kuurinmaan alkuasukasten rasitukset saksalaisen valloituksen aikana. / Historiallinen Arkisto. XIX. 1905.

¹⁵ **Arvi Korhonen.** Werner Tawaststjerna. // Historiallinen Aikakauskirja. 1936. S. 183–186; **Werner Tawaststjerna.** Lisätietoja Suomen sotahistoriaan Juhana III:n hallituksen alkuvuosilta (1568–1576). Helsinki, 1875.

sajandi Soome ajaloost rohkem kui ükski hilisem uurimus.¹⁶ Eestiga võrreldes peab rõhutama, et Soomes on sõjaajalugu tugevalt seotud patriotismi ja isamaalisusega.¹⁷

Tawaststjerna avaldas aastatel 1918–35 kolm soomekeelset monograafiat, mis selgitavad Soome sõjaväe struktuuri arengut ja soomlaste osa Rootsi riigi sõdades nn vanemal Vaasa-ajastul. Sellesse perioodi langeb ka Vana-Liivimaa eestlaste poolt asustatud alade liitmine Rootsi riigi koosseisu. Ka Tawaststjerna maalitud pilt Rootsi sõjategevusest on karm ning soome sõdurit vaadeldakse Rootsi riigi laienemistungi lõivumaksaja rollis. Kui Virkkuneni uurimusi Baltikumi ajaloost kattis veel rahvusromantismi ilustav loor, siis Tawaststjerna kirjeldab Baltikumi sündmusi pigem argielu armetus valguses. *Põhjamaade kahekümneviie aastane sõda* ilmus kahes osas (1918/20 ja 1929). Kõige otsesemalt käsitleb nii Eesti kui ka Soome ajalugu kolmas raamat *Karl IX ja Sigismundi võitlus Eesti ja Liivimaa omandiõiguse pärast*, mille ilmumisaastal (1935) oli autor juba 87-aastane ja tema doktoriväitekirja kaitsmisest oli möödunud 60 aastat! Kõrge vanus ei seganud Tawaststjerna materjalikogumist ja veel 1931. aastal oli ta hankinud Eesti arhiividest suure hulga Soome ajaloo jaoks tähtsaid dokumente. Viimases teoses rõhutab autor soomlaste tasutud ränka hinda Baltikumi sõjaaastatel: Soome vaesus ja Soome sõjaväelasi kasutati ohtrasti Eesti ja Liivimaa kindlustes, mille hooldamine oli halvasti korraldatud. Arvi Korhoneni hinnangul moodustab Tawaststjerna pensionipõlve töövili koos varasemate uurimustega võrdlemisi modernse terviku. Tawaststjerna uuris näiteks Soome väeosade koosseise ja sõja mõju Soome ühiskonna- ja majanduselule. Korhoneni arvates võib Tawaststjerna uurimusi alati kasutada usaldusväärsete eeltöödena.¹⁸

Tawaststjerna ja veelgi varem Yrjö Koskineni poolt huviorbiiti tõstetud 16. sajand hakkas kujunema soomemeelsete ajaloolaste üheks lemmikajastuks, kuna mõnede selle perioodi Soome aadli esindajate (nt Klaus Fleming) tegevust oli võimalik tõlgendada kui Soome regiooni erihuve kaitsvat poliitikat.¹⁹ 16. sajandi Baltikumi kriisi esimese kirjelduste hulka kuulub J. E. Niloni *Eestimaa loobumine Sigismundist*

¹⁶ P. Tommila. Historia. S. 68.

¹⁷ On huvitav lisada, et 19. ja 20. sajandi Soome kõige populaarsema ilukirjanduse hulka kuuluvad J. R. Runebergi *Lipnik Ståhli lood* (originaal rootsi keeles 1848–60) ja Väinö Linna *Tundmatu sõdur* (*Tuntematon sotilas*, 1955), mille teemaks on formaalselt kaotatud, kuid sitke võitlusvaimu kaudu sisuliselt võidetud sõda.

¹⁸ A. Korhonen. Werner Tawaststjerna. S. 183–186; Werner Tawaststjerna. Kaarle IX:n ja Sigismundin taistelu Viron ja Liivinmaan omistamisesta. Historiallisia Tutkimuksia XIX. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1935. (Mit einem Auszug in Deutscher Sprache); Werner Tawaststjerna. Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika. Historiallisia Tutkimuksia. I. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1918–1920. (Saksakeelne referaat eraldi: Historiallinen Arkisto. 28. 1920); Werner Tawaststjerna. Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Sotavuodet 1590–1595 ja Täyssinän rauha. Historiallisia Tutkimuksia. XI. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1935. (Mit einem Auszug in Deutscher Sprache); Werner Tawaststjerna. Suomen sotavoima Juhana III:n aikana. Historiallinen Arkisto. XVII. 1901. Vt ka: Ajalooline Ajakiri. 1930. 3. Lk 172–173.

¹⁹ P. Tommila. Historia. S. 89–90.

1599–1600 (1881). Poola, Baltikumi ja Rootsi omavaheliste suhete teematikat käsitles ka H. Almqvist oma rootsikeelses uurimuses (1910) ja Kaarlo Iivari Karttunen (1883–1950) prantsusekeelses teadustöös (1911).²⁰

16. sajandi omanäolise Soome aadli avastajate hulka kuulus **Kaarlo Blomstedt** (1880–1949), kes 1921. aastal kaitses väitekirja *Henrik Klausson Horn. I*. Blomstedt oli alustanud materjali kogumist 1912. aastal. Eessõnas selgitab ta oma uurimuse taotlusi. Henrik Horn on tema jaoks *soomlasest suurmees pöördelisel ajastul*, mil soome aadli positsioon Rootsi riigi struktuuris oli tõusuteel. Autor rõhutab, et Hornide Soomest pärit suguvõsa siirdus hilja (u 1513) Rootsi Gustav Vasa õukonda ja keskvalitsuse teenistusse. Rootsis tegi Henrik Horn 1531. aastast alates tähelepanuväärset tsiviil- ja sõjaväekarjääri. Horn kuulus nende meeste hulka, kes juhtisid Vana-Liivimaa põhjaosa inkorporeerimist Rootsi riigi koosseisu 16. sajandi keskpaigas. Blomstedt näeb Horni Baltikumi-poliitikas Soome turvalisusest lähtuvat välispoliitilist tagamõtet: ei tohi lasta venelastel tugevdada oma positsioone Soome lahe lõunakaldal, kuna see tähendab ohtu Soomele. Horn nimetati 1563. aastal Liivimaal paiknevate Rootsi vägede ülemjuhatajaks.²¹ Võib nentida, et Blomstedti uurimus peegeldab hästi selleaegseid Soome välispoliitilisi seisukohti. Seljataha oli jäämas tõeliselt pöördeline välispoliitiline ajastu, millele 16. sajand pakkus ahvatlevat võrdlusmaterjali. Oli lausa ühiskondlik tellimus vaadelda Soome lahe lõunakalda Venemaale mittekuulumisega kaasnevat suurt eelist Soome julgeoleku seisukohalt ja seda ka mineviku perspektiivist. Töö kirjutamise ajal kuulus Blomstedt noorsoomlaste parteisse, mis venestamisajastul pidas jäika venevastast joont (mh oli Blomstedt aastatel 1906–11 partei häälekandja *Helsingin Sanomat* toimetaja). Allikamaterjalide tundjana oli Blomstedt oivaline teadlane. Ta töötas 1909. aastast alates Soome Riigiarhiivis (praegu Rahvusarhiiv) ja oli aastatel 1926–48 selle juhataja. Blomstedti juhtimisel reorganiseeriti Soome arhiivikorraldus ja rajati maakonnaarhiivide süsteem. Blomstedt kuulus nende uuendusmeelsete ajaloolaste hulka, kes asutasid ajakirja *Historiallinen Aikakauskirja* (1903) ning temast sai selle esimese toimetuskolleegiumi sekretär.²² Oma teenete eest teaduse vallas sai Blomstedt 1933. aastal *doctor honoris causa* tiitli. Nagu Tawaststjerna tööde puhul, on Blomstedti väitekirjas Baltikum rohkem taustaks, mille arengut vaadeldakse soomlaste vaatenurgast. Sellele vaatamata peab nentima, et Blomstedt käsitleb oma Horni-monograafias Eesti ajaloo jaoks väga olulist perioodi – 16. sajandit, mil Vana-Liivimaa keskaegne riigistruktuur

²⁰ H. Almqvist. Handlingar rörande mötet i Reval (1589), konung Sigismunds resor till Sverige och polska legation 1599. Historiska handlingar, 1910; K. I. Karttunen. Jean III et Stefan Batory (1576–83). Annales Academiae Scientiarum Fennicae. B 5. I. Helsinki, 1911; J. E. Niloni. Wironmaan luopumus Sigismundosta vuosina 1599–1600. Historiallisia tutkimus-kokeita 15. Helsinki, 1881.

²¹ Kaarlo Blomstedt. Henrik Klauunpoika Horn. I. Ajankuvaus. Kustaa Vaasan ja Juhana Herttuan palveluksessa. Historiallisia tutkimuksia III. 1. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1921. (Mit einem Auszug in Deutscher Sprache).

²² P. Tommila. Historia. S. 79.

hakkas lagunema ja venelased, poolakad, taanlased ning rootslased tungisid Baltikumi maid jagama.

Rootsi suurriigi sõjapoliitika negatiivset mõju Soomele täheldas esimesena Professor Carl von Bonsdorff (1862–1951). Oma artiklis *Soome garnisonid Läänemereprovintside* (1902) nendib autor, et kuigi Ingerimaa ja Baltikum moodustasid kindla kaitsemüüri ida vastu, olid need samas ka avatud hauaks, kuhu kadusid sajad-tuhanded soome sõdurid. Bonsdorff oli 17. sajandi uurija, aga mitte sõjaajaloolane, vaid rootsikeelse kultuuriloolise koolkonna esindaja.²³

Soome historiograafia esimene etapp ja Eesti

Võib üldistada, et Soome rahvuslikust ärkamisajast kuni 1920. aastateni vaatlesid soomekeelsed ajaloolased Baltikumi ja Eesti ajalugu Soome ajalooparadigmast lähtudes. Huvi pakkusid Eesti kirjanduslugu, Eesti muistne iseseisvuse aeg, selle kaotamine ja Baltikumi Rootsi riiki inkorporeerimise algus 16. sajandi teisel poolel. Sellesse ajajärku kuuluvad uurimused on praeguseks oma probleemiasetuse ja teemaarenduse poolest vananenud ja pakuvad informatsiooni vaid historiograafia arengute peegeldajatena. Enamusel tollal Eesti ajaloo teemadega tegeleenud professionaalsetel teadlastel on aga keskne koht Soome kultuuri- loos. Samas peab ka nentima, et 19. ja 20. sajandi vahetusel ei pööranud Soome historiograafia tõelised suurkujud (E. G. Palmen, J. R. Danielson-Kalmari, K. Grotenfelt jt) eesti ajaloole tähelepanu. Samuti polnud seda veel avastanud vähesed tolleaegsed Soome üldajaloolased.²⁴

Soome-Eesti ajaloolaste suhteid pidurdas kuni 1919. aastani asjaolu, et Eestis polnud institutsiooni, kus oleks Eesti ajalugu teaduslikul tasemel uuritud ning professionaalsete eesti ajaloolaste vähesus. Keeleteaduse, kirjanduse, rahvaluule ja etnoloogia alal kaitsesid väitekirja või koguni õppisid Helsingi ülikooli juures mitmed olulised eesti kultuuritegelased (nt J. Hurt, O. Kallas, J. Aavik, G. Suits ja J. Mark), aga ajaloohuvilisi (peale ühe erandi) nende hulgas polnud. Kuna Eestis puudus võimalus anda lastele eesti keelset ja -meelset kooliharidust, saatis Eesti rahvusliku ajaloo rajaja Villem Reiman oma vanema tütre juba 8-aastaselt Soome koolitust saama. Helmi Reiman-Neggo (1892–1920) õppis Helsingis algkoolist kuni ülikooli lõpetamiseni filosoofia kandidaadi kraadiga (1916).²⁵

²³ Carl von Bonsdorff. Finska garnisonerna i Östersjöprovinserna. // Historiallinen Arkisto 17. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1902. S. 268–276; P. Tommila. Historia. S. 73–74.

²⁴ Soome tolleaegsetest ajaloo juhtkujudest ja üldajaloo uurijatest vt: P. Tommila. Historia. S. 71–80, 97–98.

²⁵ Akadeemiliste kraadide puhul peab märkima, et Soomes 19. sajandi teisest poolest kuni 1990. aastate keskpaigani võis ülikooli päriselt lõpetada ainult filosoofia kandidaadi (FK) eksamiga. Selle eksami olulise sisu moodustas peamine alane pro gradu-/laudatur- ehk magistritöö. Eksami sooritanud võisid osa võtta pidulikust magistrite promoveerimistseremooniast ja saada magistri tiitli. Kuna tseremoonia korraldati vaid iga viie aasta tagant, võis hiljem magistritiitli kasutamiseõiguse osta formaalse tasu eest tseremooniast osa võtmata.

Reiman-Neggo peaaoneks oli kunstiajaloo ja etnoloogia kõrval ajalugu ning Helsingi ülikoolis valminud magistritöö teemaks oli J. R. Patkuli intrigeeriv isik (avaldatud eesti keeles 1920).²⁶ Pärast hariduse saamist pöördus Reiman-Neggo tagasi kodumaale. Kahjuks ei saanud tema anded täies mõõdus avalduda, kuna ta suri juba 28-aastaselt tuberkuloosi.²⁷ Villem Reimani langetatud koolitusvalik oma andeka tütre puhul näitab, et Eesti rahvusliku ajaloo rajaja aktsepteeris fennomaanide ajaloo paradigmat ja pidas seda kõige lähedasemaks Eesti omale.

Esimene populaarteaduslik Eesti tutvustus

Soome autonoomia ajastul (1910) ilmus soome keeles ka esimene Eestit esitlev populaarteaduslik raamat – *Soomelahe taga. Jooni Eesti minevikust ja olevikust* – mille kirjutajaks oli algkooliõpetaja **Hilma Räsänen**. Rahvavalgustajast autor oli oma ajastu ärksamate tegelaste killast: ta kuulus muuhulgas esimese Soomes üldise hääleõiguse alusel valitud parlamendi koosseisu (1907) ja oli Euroopa parlamendi naisliikmete esimese lennu liige. Raamat põhines tema Eesti-teemalisele ettekandeseeriale ja see avaldati Soome Rahvavalgustusseltsi (*Kansanvalistusseura*) väljaannete seerias. Räsänen pakkus esimesena laiale soomekeelsele publikule tervikpildi Eesti rahva mineviku ja oleviku kohta.²⁸

Räsäneni raamatu puhul on huvitav vaadelda selle vastuvõttu ajalooteaduse poolt. Eestit tutvustavat raamatut peeti teema poolest nii tähtsaks, et professionaalide foorum avaldas Räsäneni teose retsensiooni 1911. aastal *Historiallinen Aikakauskirjas*. Väinö Salminen nentis järgmist: *Meie uurijate hoolimatuse arvele peab kirjutama selle, et varem pole soome keelde toimetatud mingisugust ühtlast esitlust meie lähemast hõimurahvast, eestlastest, kuigi nemad lahutamatu kuuluvad meie eelajaloo-, keele- ja rahvaluuleteaduse piiridesse*. Teose ajaloolise osa kõige suuremaks nõrkuseks pidas Salminen seda, et autor *polnud proovinudki* tutvuda tähtsamate publitseeritud allikatega. Nende vähese tuntuse poolt räägib fakt, et Räsänen ei olnud märganudki Snellman-Virkkunen uurimusi, kuigi nende autor, nagu ta isegi, oli tolleaegse parlamendi liige. Kõik Räsäneni andmed olid pärit populaarteaduslikust kirjandusest, enamuses EÜSi väljaannetest (*Sirvilaudadest* ja albumitest). Allikavalik tões-

Praktikaks kujunes, et FK kraadiga isikuid nimetati magistriteks, mitte kandidaatideks. Soome (ja Rootsi) kandidaadikraad ei vasta seega sisuliselt Venemaal kasutusel olnud kandidaadikraadile. Edasiõppijate jaoks oli 20. sajandil Soomes (ja Rootsis) kasutusel litsentsiaadikraad (praegu vabatahtlik), millele järgneb akadeemilisele väitekirjale põhinev doktorikraad.

²⁶ **Helmi Neggo**. Johann Reinhold Patkul: "Kõige suurem liivlane." Tallinnas: Varrak, 1920.

²⁷ **F[erninand]. L[einbock Linnus]**. Neggo, Helmi. // Eesti Biograafiline Leksikon. Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetused. II. Toimetanud A. R. Cederberg. Tartu, 1926–1929. Lk 335–336; **Aino Kallas**. Eräs keskenkatkennut elämä. Helmi Reiman-Neggo. // Kolmas saattue kanssavaeltajia ja ohikulkijoita. Muistoja ja muutokuvia. Helsinki, 1947. S. 85–88.

²⁸ **Hilma Räsänen**. Suomenlahden takaa. Piirteitä Viron entisyydestä ja nykyisyydestä. / Kansanvalistusseuran toimituksia 155. Helsinki, 1910.

tab, et Räsänen pidi valdama eesti keelt. Kad baltisakslaste käsitletud olid jäänud väljapoole tema huviorbiiti. Kõige põhjalikumalt käsitles ta venestusperioodi ja nn punast aastat, mille kohta Soomes oli 1908. aastal ilmunud Mihkel Martna ülevaade *Läänemereprovintside venestamiskatse 1886–1906* (autor pseudonüümi all *Maapägulane*).²⁹ Martna teose jaoks oli Soome kirjastusturg 1908. aastal valmis, kuna Soomemaa esimene venestusperiood oli möödunud ja teine varsti algamas.

Räsäneni akadeemiline retsenseerija pidas positiivseks nähtuseks, et tutvustusest *õhkab arusaamine ja kaastunne eestlaste vastu ning seda, et teos sisaldab palju uusi andmeid*, mis soomekeelse publiku jaoks varem olnud kättesaamatud. *Historiallinen Aikakauskirja* soovitas Räsäneni raamatut eriti raamatukogudele, mille võrgustiku kaudu teos oleks noorsoole kättesaadav. Tutvustuse lõpetas soomemeelsele haritlaskonnale tüüpiline arusaam: *meil on oma raskete kogemustega hõimlastelt palju õppida*.³⁰

II. Soome ja eesti iseseisvus. Uued perspektiivid mineviku mõtestamisel (1919–1944)

Soome iseseisvumine teostas täielikult snellmanliku rahvusideoloogia ajaloolise missiooni – tõi riikliku sõltumatuse ja soomekeelse rahvus- enamuse tõusmise ühiskonnas liidripositsioonile. Soomekeelsed ajaloolased soovisid 1920.–30. aastatel leida isamaa minevikust soomlaste omaalgatuslikkuse ja rahvusvaimu ilminguid, mis tõestaksid teadlike iseseisvuspürgimuste sügavate juurte olemasolu. Nad hakkasid nägema Rootsi valitsemisperioodis järjest rohkem negatiivseid jooni. Sellisele liinile olid vastu soomerootslastest ajaloolased. Mõlemaid rühmitusi ühendas siiski nn valge Soome ideoloogia, mis vaatlis 1918. aasta sõda vaid vabadussõja aspektist ja tõrjus kõrvale kodusõja palge. Mõlematest keelegruppidest ajaloolased olid venevastaselt meelestatud ja pidasid Soome missioniks lääne valvepostina barbaarse ida vastu seismist. Sellistes tingimustes tekkis eriti sõjaajaloole sotsiaalne tellimus.³¹

Tolleaegse Soome historiograafia suursaavutuseks oli koguteose *Soome kultuuriajalugu I–IV* (1933–36) avaldamine.³² Professorite Gunnar Suolahti (1876–1933, end Palander) ja Väinö Voionmaa (1869–1947, end Wallin) juhtimisel valminud teos väljendas Soome ajalooteaduses juba 20. sajandi algusest alates domineerinud lamprechtliku ehk kollektiiv-

²⁹ Maanpakolainen. Itämerenmaakuntien venäläistytämisyritys 1886–1906. Helsinki, 1908.

³⁰ Väinö Salminen. Hilma Räsänen, Suomenlahden takaa. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1911. S. 153–154; Hilma Räsänen. «Enkö edes yrittänyt?» [Vastus V. Salminenile]. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1911. S. 216; Väinö Salminen. [Vastus H. Räsänenile]. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1911. S. 216; Räsäneni raamatu retsensioon ilmus ka eestlase Villem Grünthal-Ridala sulest: Valvoja. 1910. Lk 737–739.

³¹ P. Tommila. Historia. S. 84–85, 87–91.

³² Vt Otto Liivi arvustusi: *Ajalooline Ajakiri*. 1934. 3. Lk 140–141; 1935. 1. Lk 42.

se sotsiaalajaloo kultuuriloolise koolkonna nägemusi. Vaadeldaval tugeva rahvuseluse perioodil valis ajalooüliõpilaste enamus (kuni 83%) Soome ajaloo oma peaaineks ja üldajaloo tähtsus oli teisejärguline.³³

Arvi Korhonen Eesti ajaloo teoreetikuna

Ajaloodoktor **Arvi Korhonen** (1890–1967) tegeles oma teadusliku karjääri alguses põhiliselt Eesti ajalooga. Korhonen oli esimene soomlane, kes loobus Eesti ajaloo käsitlemisel soomluse enesehinnangu kõverpeeglist. Värske ajaloomagistrina osales ta kontaktide loomise ja tutvumise eesmärgil 1912. aasta suvel Tallinnas peetud II balti ajalooapäeval, mille ettekanded olid tema jaoks pettumus nii oma kõrvaliste teemade kui ka tagasihoidliku teadusliku taseme poolest.³⁴

Kolm aastat hiljem (1915) tutvustas Korhonen *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel Leonid Arbusowi allikapublikatsioonide seeria uut kolmandat köidet (1506–10). Korhoneni arvates olid soome ajaloolased seni vähe kasutanud Baltikumi allikaid, mis võisid huvitavalt valgustada ka Soome ajalugu. Ta pidas täiesti taunitavaks, et mõned Soome ajaloolased võisid uurida Baltikumi ajalugu, kasutamata baltisakslaste poolt avaldatud allikapublikatsioonide kogumikke. Näiteks K. I. Karttuneni 17-leheküljeline uurimus 16. sajandi Liivimaa küsimuse kohta (1915) sai temalt hävitava hinnangu, kuna autor ei tundnud Carl Schirreni ja Friedrich Bienemanni allikapublikatsioone. Nii oli Karttunen ainult kõrvalallikatele toetudes loonud Korhoneni arvates vale ettekujutuse 16. sajandi Liivimaa küsimusest.³⁵

Sama halastamatult kritiseeris Korhonen ka Arbusowi allikapublikatsiooni toimetamise põhimõtteid. Näiteks alamseisusi puudutavaid dokumente oli avaldatud ainult neil juhtudel, mil üriku oli mainitud ka mõni mõisnik või aadlik. Baltikumi põliselanikud olid jäetud kõrvalseisjateks. Need harvad allikad, milles räägitakse rahvast, oleksid Korhoneni arvates väärinud kärpimata kujul publitseerimist. Puuduseks pidas ta ka seda, et publikatsioonis polnud rahvusregistrit. Baltisakslastest toimetajad polnud ette näinud võimalust, et Baltikumi ajalugu võiks uurida rahvuste aspektist. Baltisaksa ajaloolaste totaalne koondumine *Urkundenbuchi* koostamise ümber oli tekitanud Korhoneni arvates omamoodi probleemi: puhtalt tehniline toimetustöö oli ära neelanud teaduspotentsiaali ja ajaloo uurimiseks ning monograafiate kirjutamiseks ei jätkunud aega. Toimetustöö vajadused olid tõstnud troonile ajaloo abiteadused ja tõrjunud kõrvale tõelise ülesande, ajaloo kirjutamise.³⁶

³³ P. Tommila. Historia. S. 81, 83, 85.

³⁴ Arvi Korhonen. Toiset balttilaiset historianpäivät. // Historiallinen Aikakauskirja. 1914. 2. S. 215–216.

³⁵ A. Korhoneni retsensiooni K. I. Karttuneni väitekirjale vt: Historiallinen Aikakauskirja. 1915. S. 326.

³⁶ Arvi Korhonen. Itämerenmaakuntien historian lähteillä. // Historiallinen Aikakauskirja. 1915. 2. S. 172–175;

Joonis 3.

Arvi Korhonen

(*Historiallinen Aikauskirja*. 1990. 1. S. 3).

1919. aastal, mil Eesti Vabadussõja soodne lõpptulemus eestlaste jaoks sugugi kindel polnud ja Tartu eesti ülikool veel avamata oli, visandas Korhonen Soome *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel Eesti ajalooteaduse jaoks põhjaneva tegevuskava. Programmilises, mahult 16-leheküljelises artiklis *Eesti ajalooteaduse ülesannetest* nentis Korhonen, et rahvuslikku tähtsust omavatest teadustest peab ajaloo tingimata esikohale asetama. Ajalooteaduse eesmärki nägi Korhonen snellmanlikus valguses: tuli selgitada *rahva* minevikuperioodid ja *rahvuslike* omaduste arenemine; pidi näidatama, millest tulenes kaasaja eluvorm. Ajaloo kõige kõrgemaks funktsiooniks olevat tulevikutee tähistamine. Korhonen oli veendunud, et momendil (1919) saavutavad eestlased kindlasti vähemalt kultuurautonoomia. Kui *rahvuslik pitser saab tooni-andvaks teaduslikus töös, suudab vaimselt iseseisev rahvas varem või hiljem ka riikliku sõltumatuse saavutada*, konstrueeris ta. Eesti riikliku iseseisvuse eeltingimuseks pidas Korhonen vaimset iseseisvust, mida rahvuslikud teadused, eriti ajalugu, olulisel moel kujundasid.³⁷

See eeltingimus oli kirjutamise hetkel veel täitmata. Korhonen konstateeris, et kuigi Baltikumi ajalugu oli *baltisakslaslikus* kontekstis

³⁷ Arvi Korhonen. Viron historian tutkimuksen tehtävistä. // *Historiallinen Aikauskirja*. 1919. 2/3. S. 78–94. Korhoneni teksti refereerimisel on sõna *rahvuslik* pandud rõhutamise mõttes kursiivi Helena Sepa poolt.

võrdlemisi palju ja tasemel uuritud ning kajastatud, oli eestlaste *rahvuslik* ajalugu hoopis unarusse jäetud. Eestlaste endi suureks ajaloomissiooniks pidas Korhonen oma rahvusliku ajaloo uurimist, kuna võõr-rahvusest ajaloolased polevat võimelised täielikult sisse elama teise rahva hingeellu ja minevikku. Seetõttu ei süüdistanud Korhonen baltisaksa ajaloolasi sihilikus võltsimises (v.a poliitilised pamfletid), vaid tõdes, et nad on paratamatult olnud ühekülgsed, kuna erinev rahvuslik päritolu annab alati ajaloo tõlgendusele oma värvingu. Seda enam olukorras, kus rahvuste vahe on kaua tähendanud ka klassivahet.

Korhonen võttis artiklis kasutusele uue neutraalse termini Baltikumi ajalugu (*Baltian historia*) vana määratluse *Itämerenmaakuntien historia* (*Ostseeprovinzen*) asemel. Korhoneni arvates oli seni nii baltisaksa kui ka eesti ajaloolaste tööd takistanud riikliku toetuse puudumine, kuna venestusajal pidi regiooni ajalugu uurima väljaspool Tartu Ülikooli, seega diletantlikult. Olukorda oli süvendanud ajaloolaste eraldatus ülejäänud maailmast, ajalooteaduse uusi suundi polnud Baltikumi ajaloo valdkonnas arendatud.

Korhoneni arvates ootasid oma uurijaid eriti järgmised Baltikumi ajaloo erialad: 1) ühiskonna- ehk sotsiaajalugu; 2) majandusajalugu, sh eriti keskaja kaubandus; 3) agraarajalugu; 4) esiajalugu ja 5) poliitiline ajalugu, sh eriti Rootsi aeg. Kokkuvõtvalt nentis ta järgmist: *Silmitsedes mistahes Baltikumi ajaloo uurimisvaldkonda, märkab seal igal pool tähtsaid ülesandeid, mis selleski suhtes pakuvad atraktiivsust ja rahuldust, et need avavad vaateid väljapoole, mitmete sidemetega ühinedes naabermaade arengu ja perioodidega, vaheldumisi Rootsi ja Soome, Venemaa ja Poola, Saksamaa ja Taani omadega.* Korhonen rõhutas, et Baltikumi osa Läänemere regiooni ajaloos on nii oluline, et Baltikumi ja seda puudutava kirjandusega peavad uurijad alati arvestama.³⁸

Anno domini 1919 oli Baltikumi ajaloo uurimine Korhoneni arvates takistatud ka mitmetel tehnilistel põhjustel. Puudusid riiklikud muinuskaitsemäärused, (kesk)muuseumid ja -arhiivid, mille kiire korraldamine oli eesti ajaloolaste esmajärguliseks ülesandeks. Paljurahvuselise ja mineviku poolest vastuolulise Balti regiooni ajaloo tulemuslik uurimine tulevikus eeldas Korhoneni arvates eestlaste, lätlaste ja baltisakslaste vaheliste vaimsete barjääride ületamist.³⁹

Kolmandik Korhoneni artikli mahust oli pühendatud eesti ajaloo uurimise ülesannete tutvustamisele. Keskaega käsitledes tõdes ta muu seas, et kogu põhjamaisele ajalooteadusele oleks baltisakslase Friedrich Bunge poolt 1853. aastal alustatud *Urkundenbuch*i avaldamise katkemi-ne suureks kaotuseks. Keskaja puhul toonitas ta mitte niivõrd isikute ja sündmuste kui institutsioonide ja olustike arengute uurimise vajadust. Keskaja maarahva olukorda pidas ta vajalikuks vaadelda eelkõige ühiskonnaajaloo aspektist. Rootsi aega polnud veel eriti uuritud, kuigi häid allikamaterjale oli Rootsi, Tallinna ja Riia arhiivides külluses. Eesti agraarajaloo tähtsamaid allikaid – Rootsi Riigiarhiivis säilitatavaid maa-

³⁸ A. Korhonen. Viron historian tutkimuksen tehtävistä. S. 82–84.

³⁹ A. Korhonen. Viron historian tutkimuksen tehtävistä. S. 85–87.

ja maksuraamatuid polnud keegi veel kasutanud. Rootsi riigi Põhja-Baltikumi talurahvapoliitika kohta puudus üldse selgitus. Samuti nõudis uurimist 18. sajandil Peeter I ajal alanud talupoegade olukorra halvenemine.

Viimaks jõudis Korhonen soomlaste uue lemmikteema, iseseisvuse mõtte arengu ajaloo juurde, aga antud juhul muidugi Eesti olustikule kohandatuna: *Iseseisvust taotleb, veel vähem selle saavutanud rahvas ei saa olla, seadmata ajalooteadusele ülesandeks selgitada, mis põhjused on raskendanud iseseisvuse saavutamist, kuidas iseseisvus on muutunud võimalikuks ja mismoodi see on saavutatud.*⁴⁰ Korhonen tõdes, et teemat valgustavaid allikaid on Henriku Liivimaa kroonikast alates piisavalt. Ta toonitas, et läbi aegade on võõrad valitsejad korranud seisukohta, et eestlaste orjastamine on inimkonna kultuuri seisukohalt olnud asendamatu samm ning kasulik ka eestlastele endile. Tema väitis vastupidist: eestlaste hulgas elas hämmastavalt kaua, põlvest põlve, mälestus muistsest vabaduseajast, mis väljendus veristes ülestõusudes. Korhoneni arvates oli Eesti rahvusliku ajaloo üheks ülesandeks kaaluda küsimust: tänuvõlg saksa kultuurile *versus* vabaduse kaotuse hind. Vabadusmõtte ajaloo selgitamisel oleks aga veel suurem tähendus, kui sellest leiaks näpunäiteid, kuidas rahvusliku vabadust ka tulevikus säilitada. Korhoneni arvates omas Eesti rahva ajaloo selgitamine olulist tähtsust kõikide Läänemere piirkonna rahvaste ajaloo seisukohalt, vaatamata sellele, et eestlased polnud minevikus olnud juhtivad tegelased ega istunud läbirääkimislaudade taga. Ka passiivne osapool (objekt), kes näiteks kindlustas valitsevale kihile (subjektile) materiaalsed võimalused, omas Korhoneni arvates Baltikumi ajaloos suurt tähendust.

Arvi Korhonen käsitles oma artiklis eesti ajaloo uurimise temaatikat haruldase mitmekülguse ja põhjalikkusega. Ta tundis hästi Baltikumi ja Eesti ajaloo allikaid ning oli kursis ajalooteaduse uute suundadega. Aga eelkõige oli ta andekas uurija, kes suutis vaadelda minevikku mitmetahuliselt ja moodustada allikate ning ajaloo uute suundade abil Eesti ajaloo visioonilise mosaiigi, mille liitis kokku soomeliku ajaloo traditsioonilise liimi, *rahvusliku armastusega*.

Arno Rafael Cederberg ja eesti ajaloo uurimise algus Tartu Ülikoolis

Professor **Arno Rafael Cederbergi** (1885–1948) kohta on nii Eestis kui ka Soomes avaldatud mitmeid artikleid.⁴¹ Kuna professor Tiit Rosenberg on paari aasta eest Cederbergi tegevust ja tähendust Tartu rahvusülikooli esimese Eesti ja Põhjamaade ajaloo professorina (1920–28) põhjali-

⁴⁰ A. Korhonen. Viron historian tutkimuksen tehtävistä. S. 92–93.

⁴¹ Vt nt: Arno Rafael Cederberg. Kansainvälinen historiantutkija ja organisaattori. Pohjois-Karjalan Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja. 1996. 5. Joensuu, 1997; Eija Juujärvi. Historian uupumaton työmies. A. R. Cederberg – historiantutkija, arkistomatkaaja ja isänmaanystävä. // Arno Rafael Cederberg – kansainvälinen

kult käsitletud,⁴² vaatlen järgnevalt Cederbergi rohkem mõtte-loomises kontekstis ega proovigi esitada tema elukäigu ja -töö kõiki fakte. Soome historiograafias jääb ümberlukkamata faktiks see, et kuigi Cederberg töötas Tartus professorina viljakalt kaheksa ja pool aastat, ei olnud tal hiljem Helsingi ülikoolis õpilasi, kes oleksid uurinud Baltikumi või Eesti ajalugu. Samuti avaldas Cederberg ise sel teemal väga vähe⁴³ ja needki haridusajaloolised-genealoogilised artiklid puudutavad Läänemere lõunakaldal 16.–18. sajandil tegutsenud soomlasi.⁴⁴ On väga intrigeeriv märkida, et mees, kes rajas Eesti rahvusliku ajaloo uurimise koolkonna Tartu Ülikoolis, ei olnud oma peamise toodangu, monograafiate, poolest üldse Baltikumi, vaid rõhutatult Soome ajaloo uurija. Järgnevalt proovingi vastata küsimusele, miks Cederbergist ei saanud Baltikumi ja Eesti ajaloo uurijat Soome historiograafia kontekstis.

Kuigi Arvi Korhonen oli kujunemas suureks Eesti ajaloo spetsialistiks, oli tema tulemine Tartusse professoriks 1919. aastal välistatud, kuna ta kaitses doktorikraadi alles 1923. aastal. Esialgu kutsusid Tartu eesti ülikooli rajajad Eesti ja Põhjamaade ajaloo-professori kohale Soome juhtivate ajaloolaste hulka kuuluva Gunnar Suolahti, kes lükkas aga pakkumise tagasi. Jaatavalt vastas teisena kutsutud Cederberg, kes kuulus tingimatult soomemeelsete ja -keelsete ajaloolaste leeri ja esin-

Joonis 4. **Arno Rafael Cederberg** (TÜR KHO. Fo 3844:2A, Foto: Ateljee Central, Helsingi).

historiantutkija ja organisaatori. Pohjois-Karjalan Historiallinen Yhdistyksen Vuosikirja. 1996. 5. Joensuu, 1997. S. 23–44; **Timo Rui**. Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor A. R. Cederberg. // Arno Rafael Cederberg – kansainvälinen historiantutkija ja organisaatori. Pohjois-Karjalan Historiallinen Yhdistyksen Vuosikirja. 1996. 5. Joensuu, 1997. S. 113–144; **Yrjö Blomstedt**. A. R. Cederberg. // Suomalaisia historiantutkijoita. Historiallisen yhdistyksen 75-vuotisjuhlakirja. Porvoo, 1965; **Aimo Halila**. A. R. Cederberg. // Historiallinen Aikakauskirja. 1948. S. 240–242; **Anu Järs, Aadu Must**. Arno Rafael Cederberg. 100 aastat sünnist. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1995. 4 (14). Lk 58–59.

⁴² **Tiit Rosenberg**. Professor Arno Rafael Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 2 (105). Lk 79–90.

⁴³ **K. Hovi**. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 261.

⁴⁴ **A. R. Cederberg**. Suomalainen aines Baltian kirkon ja koulun palveluksessa vuoden 1561 jälkeen. // Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja 21. Helsinki, 1937. S. 110–149; **A. R. Cederberg**. Suomalaiset ja inkeriläiset ylioppilaat Tarton ja Tarton-Pärnun yliopistossa v. 1632–1710. // Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja XXIII. Helsinki, 1939. S. 8–32; **A. R. Cederberg**. Suomalaiset ja inkeriläiset ylioppilaat Tarton-Pärnun yliopistossa vv. 1690–1710. // Historiallinen Arkisto. 29:5. Helsinki, 1921.

das seal nn weibulliaanide allikakriitilist koolkonda.⁴⁵ Selle koolkonna täpsust ja hoolsust rõhutava esindajana oli ta ideaalne teadlane korraldama Eesti arhiivindust ja rajama Tartus ajalooseminaride süsteemi ning juhendama esimest eesti rahvusest ajalooteadlaste põlvkonda. Helsingi ülikooli prokantsleri ja kantsleri sekretärina (1915–20) omandatud kogemused võisid leida rakendust ka Tartu Ülikooli administratiivtöö kujundamisel. Samuti oli Cederberg olnud aastaid (1907–12) *Historiallinen Aikakauskirja* toimetuse liige – seega sobiv mees asutama Eesti professionaalsete ajaloolaste foorumit *Ajaloolise Ajakirja* näol. Üldises plaanis äratas imetlust ja austust tema erakordselt suur töövõime, kiire tegutsemine ja lai organisatoorne haare. Kuni surmani juhtis ta mitmeid teadusselt ja toimkondi või oli vähemalt nende liige. *Eesti Biograafiline Leksikon* tõdeb kokkuvõtvalt (1929), et Cederberg on olnud juhtival kohal Eesti pea kõigis ajalooteaduslikes üritusis.⁴⁶

Lisaks sellele välisele, tehnilisele professionaalsusele, oli Cederberg ka vaimselt sobiv isik rajama Tartu Ülikooli eesti ajaloo õppetooli. Tema esimene *rahvusliku armastuse* objekt oli olnud vaene Põhja-Karjala maakond, kus ja mille hüvanguks Cederbergide suguvõsa oli ammu tegutsenud. Alates oma 1914. aastal Põhja-Karjala kaubandusolude teemal kaitsstud väitekirjast sai temast eelkõige Soome 18. sajandi ajaloo uurija. Cederbergi isiklikuks missiooniks kujunes 18. sajandi Soome nn iseseisvusliikumise kirjeldamine. Soomekeelsed ajaloolased hakkasid Soome Vabariigi juurte otsimise tuhinas vaatlema 18. sajandit 19. sajandi autonoomia ajastu ja 20. sajandi iseseisva riigi ettevalmistusperioodina. Just Cederberg oli see mees, kes Päiviö Tommila sõnul *esitas 18. sajandi suure soomerahvusliku kontseptsiooni* (monograafia *Soome ajalugu vabaduseajal I–II* avaldati aastatel 1942 ja 1947). 1935. aastast Helsingi ülikooli Soome ja Skandinaavia ajaloo professorina töötav Cederberg valiti 1937. aastal, mil tähistati Soome Vabariigi 20. aastapäeva, Soome iseseisvuse ajaloo komitee esimeseks (ja viimaseks) esimeheks. Cederberg otsis oma 18. sajandi iseseisvusuurimustes soomlaste hulgas märgatavaid rahvustunde väljendusi. Tänapäeval ollakse arvamusel, et Cederberg pingutas veidi üle ja leidis minevikust ka seda, mida seal ei pruukinud olla. Paradoksaalne, kuid allikakriitilise koolkonna esindaja eksis ise oma peatöös fantaasia maale. Juba kaasaegsed rootsikeelsed uurijad eitasid Cederbergi tõlgendusi ja Voldemar Vaga meenutuste järgi oli 1920. aastate Tartuski veidi muiatud selle entusiasmile üle, millega Cederberg esitles 18. sajandi Soome iseseisvusliikumise ilminguid.⁴⁷

⁴⁵ Vt lähemalt: K. Tarkiainen. Ajalookäsitlus Rootsis ja Soomes käesoleval sajandil. Lk 10–16.

⁴⁶ Eesti Biograafiline Leksikon. Lk 66–67; Eesti Biograafilise Leksikoni Täienduskoode. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised X. Toimetanud Peeter Tarvel. Tartu, 1940. Lk 39–40; Toivo Kuldsepp, Tõnu Seilenthal. Tarton yliopisto ja Suomi. Suomi. 124:3. Mikkeli, 1982. S. 41–42; T. Rosenberg. Professor Arne Rafael Cederberg. Lk 80–86; Timo Rui. Ulkomaalaiset tiedemiehet Tarton yliopistossa ja virolaisten opintomatkat ulkomaille 1919–1940. Historian tutkimuksia – Studies in History. Joensuu yliopisto. 2001. S. 58–59; P. Tommila. Historia. S. 87.

⁴⁷ A. Halila. A. R. Cederberg. S. 240–242; P. Tommila. Historia. S. 89, 95; H. Sepa vestlused Voldemar Vagaga 1993.–94. aastatel.

Cederberg oli 1916. aastal avaldanud artikli *Mõningaid meie rahvusliku ajalooteaduse tähtsamaid ülesandeid*.⁴⁸ Kui sama rahvuslane neli aastat hiljem Tartusse saabus, oli ta kindlasti tutvunud Korhoneni artikliga *Eesti ajalooteaduse ülesannetest*. Cederberg teostas praktikas nii mõndagi Korhoneni poolt pakutust, sest mõlemad mehed vaatasid Eesti ajalooteaduse nõudeid ja arenguperspektiive samast vaatenurgast. Tõenäoliselt jagas oma rahva iseseisvushäädetest lummatud Cederberg Korhoneni arvamust, et iga rahvas peab ise ja *rahvusliku armastusega* kirjutama oma ajaloo. Cederbergi rolliks hõimumaal Eestis oli panna rahvuslikule ajalooteadusele tugev alus, rajada arhiivid ja vajalikud teadusfoorumid ning koolitada eestlaste esimene rahvusliku ajaloo uurijate põlvkond – ja jätta siis küntud teaduspõld eestlaste endi kätte saaki andma. Pärast selle missiooni täitmist pöördus Cederberg nagu ka teised Eestisse rahvusteadusi rajama tulnud soomlased, kodumaale tagasi.

Soome ja eesti rahvustune ei välistanud teineteist. Omanäolise Eesti rahvusajaloo kujunemisele kaasaaitamine ei soome ajaloolastele rikkastav väljavaade. T. Rosenberg on nentunud, et soome teadlased ei teutsenud Tartus mehaaniliselt Soome eeskujusid kopeerides, vaid neid loominguliselt edasi arendades, tänu millele kujunes eesti ajaloolastel oma nägu ja käekiri.⁴⁹

Cederberg lähtus, nagu Korhoneni oma programmilises artiklis, olemasoleva historiograafia nn valgetest laikudest: Eesti ajaloolastel tuli uurida ja valgustada eelkõige seda, mis oli varem tähelepanuta jäänud ehk selgitada eestlaste mineviku ühiskonnaajaloo ja agraarajaloo aspekti. Kuna rikkaliku allikamaterjaliga Rootsi aeg Eestis oli

Joonis 5. Hendrik Sepa väitekirja kaitsmise puhul korraldatud koosviibimine Korp! Sakalas 1931. aastal, kus viibisid ka A. R. Cederberg, P. Tarvel, J. Köpp, O. Liiv, H. Kruus, F. Linnus, H. Moora jt. (Foto Helena Sepa erakogust).

⁴⁸ A. R. Cederberg. Muutamia kansallisen historiantutkimuksemme tärkeimpiä tehtäviä. // Aika. 1916. S. 86–91.

⁴⁹ T. Rosenberg. Professor Arno Rafael Cederberg. Lk 84.

teaduslikult läbi töötamata, koondas Cederberg oma õpilaste tähelepanu 17. sajandile. Valikut lihtsustasid veel mitmed teisedki tegurid. Cederberg, nagu kõik tollased Soome haritlased, valdas hästi rootsi keelt ja tundis Soome ajaloo kaudu Rootsi arhiivide sisu ja korralduse põhimõtteid. Peale muistse iseseisvusaja võis 17. sajandit pidada ainukeseks Soome ja Eesti ühiseks ajalooperioodiks ja seni tundmatu Rootsi aeg Eestis pakkus soomlastele huvitavat võrdlusmaterjali.

Cederbergi esimesed õpilased, Hendrik Sepp ja Juhan Vasar kaitsevad doktorikraadi 1931. aastal. H. Sepp uuris eelkõige 17. sajandi ja 18. sajandi alguse sõjaajalugu ja J. Vasar 17. sajandi majanduspoliitikat. Sama ajastut uurisid ka teised Cederbergi Eesti Vabariigi ajal doktorikraadi kaitsnud õpilased Otto Liiv (1935) ja Arnold Soom (1940), kelle teemaks oli majandusajalugu. Erandiks oli Hans Kruus, kelle väitekirja (1931) teema oli 19. sajandi sotsiaalajaloo vallast ja selles kuulus peaosa eesti talurahvale. Võib öelda, et Eestis valgustas just H. Kruus soomekeelsete ajaloolaste meelisteemat, põlisrahvuse iseteadvusele ärkamist, ehk antud juhul eestlaste vaimset, sotsiaalset ja majanduslikku iseseisvumist 19. sajandil (mis siiski ei tähenda seda, et Kruus muidu oma vaimu pooldest oleks sarnanenud soome ajaloolastele või nendele meeldinud). Seega oli igati loogiline, et just Kruusist sai 1932. aastal Cederbergi õppetooli ametlik pärija. Üldiselt pöörasid Cederbergi õpilastest tollal Soome-Eesti ajaloolistele sidemetele kõige rohkem tähelepanu O. Liiv ja H. Sepp. Cederbergi enda Eestis avaldatud Eesti ajaloo teemalised uurimused käsitlevad enamuses 17.–18. sajandi kultuuri- ja hariduselu küsimusi. Lisaks kirjutas ta *Eesti Biograafilise Leksikoni* jaoks umbes 150 elulugu.⁵⁰

Cederbergi tagasipöördumine kodumaale oli raskem kui teistel tema rahvusaaslastest kolleegidel: Soomes polnud silmapiiril ühtegi vakantset ajalooprofessori kohta, aga samas ei nõustunud Tartu Ülikool 1928. aasta jaanuaris valima teda tähtajatule Eesti ajaloo professori kohale. Nii lahkus Cederberg Tartust ilma, et teda oleks Soomes oodanud väärikas professori amet. Alles pärast professor G. Suolahti surma sai Cederberg professorikoha Helsingi Ülikooli.⁵¹

Oma lahkumispööl Tartust ütles Cederberg, et Tartu Ülikooli asutamine keset vihaseid lahinguvõitlusi oli täitnud soomlastest hõimuprofessorid usuga: selline rahvas pidi olema elujõuline, kes tähtsama kultuuripoliitilise sammu julges ette võtta välispoliitiliselt kõige kõrgpingelisemal hetkel. Cederberg kutsus oma õpilasi üles võtma stuudiumis peasihiks mitte eksameid, vaid kasutoomist sellele kultuurile, mida me esindame. Oma kõne lõpetas ta järgmiselt: *Armastage oma rahvast, armastage oma rahvast, ent mitte niivõrd sõnades, kui tegudes.*⁵²

⁵⁰ A. Halila. A. R. Cederberg. S. 240–242; Arnold Soom. Mälestused. // Mälestusi. Artikleid. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996. Lk. 114–116; T. Rosenberg. Professor A. R. Cederberg. Lk 84–85.

⁵¹ T. Rui. Ulkomaalaiset tiedemiehet Tarton yliopistossa ja virolaisten opintomatkat ulkomaille 1919–1940. S. 59–60, 82; P. Tommila. Historia. S. 89.

⁵² Soome õpetlase lahkumine. // Üliõpilasleht. 1929. 8/9. Lk 116.

Eesti keskaja sotsiajalajaloo uurimise algus

Arvi Korhonen oli 1920. aastatest kuni 1960. aastateni üks Soome juhtivaid ajaloolasi, kelle mõju elas edasi paljude tema õpilaste töödes. Nagu K. Hovi on tõdenud, tõi Korhonen Soome historiograafiasse modernse Eesti ja Baltikumi ajaloo.⁵³

Pärast magistriskraadi kaitsmist 1912. aastal hakkas Korhonen Soome, Baltikumi ja Rootsi arhiividest oma väitekirja jaoks materjali koguma. Selle teemaks kavatses ta algselt võtta balti maakasutusühikute kujunemislugu. Kuna see teema osutus liiga laiaks, mõtles ta hiljem piirduda kas maksustamise või maaomandiküsimusega. Lõpuks kujunes väitekirja teemaks ainult üks esialgse plaani alapeatükk – vakuinstitutsioon. Korhoneni suunas Baltikumi varajase keskaja sotsiajalajaloo valdkonda tema akadeemiline juhendaja professor Väinö Voionmaa, kes oli oma uurimusmeetodite ja nägemuste poolest küllaltki moderne teadlane ja vist ainuke sotsialistist ajaloo professor Soomes enne Teist maailmasõda. Voionmaa motoks oli: *ajalugu on seotud maaga*. Ta ise oli uurinud Häme ja Karjala keskaegset sotsiajalajalugu, mh maksuraamatute abil. Tema õpilase, Korhoneni ülesandeks sai heita valgust seni tundmatusse Läänemere lõunakalda varajase sotsiajalajaloo valdkonda.⁵⁴ Selle taga kummitas eestlaste pärisorjuse kujunemise probleem.

1923. aasta kevadel kaitses Korhonen Helsingi ülikoolis oma väitekirja *Vakuinstitutsioon. Ühiskonnaajalooline uurimus*. Selles vaatles ta kireva vakuinstitutsiooni erinevaid ilminguid ja tahke: Soome *Ukonvakkat*, Eesti Tõnnivakk, vakus Baltikumi maksustamisühikuna, vakk viljaõõdu- ja viljamaksu nimetusena ning lõpuks kokkuvõtvalt vaka/vaku mõiste algupära ja areng. Kui kaks esimest nähtust täitsid mütoloolilisi ohverdamisvajadusi, oli maksuvakk hoopis ühiskondliku iseloomuga nähtus. Korhoneni väitekirjas on olulisel kohal vakuinstitutsioon kui muinasaja ohvri- ja kostitustraditsioonist arenenud Baltikumi varajane maksustamisviis. Selle abil proovis ta valgustada paganlike struktuuride assimileerumist ja mugandumist kristliku ühiskonna institutsioonideks. Korhonen ei proovinudki kokku liita iseloomu poolest väga erinevaid vakuinstitutsioone, vaid rääkis kultuurilaenudest. Ta näitas, et vakk polnud maksustamissüsteemina saksa päritoluga, vaid oli arenenud soome-estli ühistraditsioonidest, millest alles varajane varjaagimõju tegi Baltikumi ühise maksustamisviisi. Korhonen tõdeb kokkuvõtvalt, et vakuinstitutsiooni nimetuse alla koondub mitmeid erineva vanusega erinevaid institutsioone, mis on moodustunud heterogeen-setest ainetest.⁵⁵

⁵³ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 263.

⁵⁴ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 260; Vilho Niitemaa. Muistosanat Turun Historiallisen Yhdistyksen kunniajäsenestä professori Arvi Korhosesta (9.1.1890–29.12.1967). // Turun Historiallinen Arkisto. XXI. Turun Historiallinen Yhdistys. Forssa, 1969. S. 211; P. Tommila. Historia. S. 80–81, 88.

⁵⁵ Arvi Korhonen. Vakkalaitos. Yhteiskuntahistoriallinen tutkimus. Historiallisia Tutkimuksia VI. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1923. (Mit einem Auszug in Deutscher Sprache).

Korhoneni väitekirja teema pakkus võimaluse rahvuslikule lähene-misele: vastandas ta ju teadlikult soome-eesti ja rootsi-germaani tradit-sioonid, aga lõppjärel duste tegemisel ei jäänud ta siiski enam rahvus-liku paradigma kammitsasse. Mineviku aatelised mõjud väljenduvad näiteks väitekirja eessõnas, kus autor ehtsa fennomaanide järeltulija kombel tõdes, et Soome ajalooteadusele on elu andnud alles *rahvusvai-mu iseteadvusele ärkamine*.⁵⁶ Eesti Biograafiline Leksikon nendib (1929), et väitekirja puudutab tähtsaid Soome ja Eesti ajaloole ühiseid küsimusi.

Juhendaja-oponent Voionmaa hindas Korhoneni tööd järgmiselt: *Hästi koolitatud ja ilmselt hea uurijaandega on ta julgete võtetega kätte võtnud segase ja peaaegu piiramatuna näiva allikmaterjali ja ta on täitnud oma üles-ande nii, et see teeb au temale endale ja pakub rõõmu teadusele*. Korhoneni õpilane professor Vilho Niitemaa tõdes 1968. aastal, et kaasaja hin-nang tundub tagantjärele väga tagasihoidlik, kuna Korhoneni väiteki-ri tähendas omal ajal tõelist pioneeritegu.⁵⁷ Professor K. Hovi, Niite-maa õpilane ja Korhoneni akadeemiline pojapoeg, annab 1987. aasta perspektiivist tänapäeva väärtushinnangu: *Korhoneni väitekirja on esime-ne soome uurimuse Balti ajaloo vallast, mille mõju on jäänud püsima. See on praegugi vakuinstitutsiooni käsitlemisel lähtekohaks*.⁵⁸

Korhoneni eelkäija Eesti ajaloo valdkonnas A. H. Virkkunen hin-das Korhoneni talenti ja meelsust kõrgelt. Turu linnas asutati iseseis-vumise järel kaks eraülikooli: rootsikeelne *Åbo Akademi* (1918) ja soo-mekeelne *Turun yliopisto* (1920, muutus riigiülikooliks 1974). Kuna riik-lik Helsingi ülikool pakkus koolitust nii soome- kui ka rootsi keeles, oli Turu ülikoolil kui *maailma ainukesel puhtalt soomekeelsel ülikoolil* suur sümboolne tähendus. A. H. Virkkunen kui tuntud rahvuslik tegelane valiti Turu ülikooli esimeseks rektoriks ja Soome ajaloo professoriks. Juba 1922. aasta lõpul oli Virkkunen kutsunud Korhoneni enda juurde ja pakkunud talle tööd enda abilisena ajaloo osakonnas. Virkkunen oli sel-gitanud, et tema arvates kuuluvad elava ülikooli juurde vabad teadus-likud seltsid. Jutuajamise lõpetas Virkkuneni ettepanek Korhonenile: *Kui sa Turusse tuled, asutame me koos ajalooseltsi!*

1923. aasta sügisest ajaloodoktor Korhonenist Turu ülikooli dotsent. Koos Virkkuneniga asutasid nad esimese väljaspool Helsingit tegutsev teadusliku ajalooseltsi, Turu Ajalooseltsi (*Turun Historiallinen Yhdistys*). Samal sügisel võttis Korhonen üle ajaloo osakonna töö praktilise kor-raldamise ja kui juhatas pärast Virkkuneni surma neli aastat (1923–27) Turu ülikooli ajaloo osakonda.⁵⁹

Virkkunen ja Korhonen tegid 1920. aastate alguses Turus sama, mida Cederberg Tartus: nad kõik osalesid emakeelse ülikooli rajamisel, asutasid teadusliku ajalooseltsi, arendasid rahvuslikku ajalooteadust ning kasvasid rahvuslikku iseteadvust.

Korhonen kavatses jätkata oma senisel uurimisteemal ja kirjutada

⁵⁶ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 260–261; P. Tommila. Historia. S. 88.

⁵⁷ V. Niitemaa. Muistosanat. S. 211.

⁵⁸ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 261.

⁵⁹ V. Niitemaa. Muistosanat. S. 210–212.

kolmeosalise monograafia Baltikumi varajasest sotsiaalajaloost. Turu Ajalooseltsi toimetiste esimene number ilmus A. H. Virkkuneni 60. juubeli puhul (1924). Korhonen ise oli esimese numbri toimetaja ja suutis selle kokku panna napilt paari kuuga. Seeria avaartiklikliks oli Korhoneni *Balti teoorjuse tagapõhi*, mis Niitemaa hinnangul kuulus aastakümneid hiljemgi toimetiste kõige väärtuslikumate uurimuste hulka. Korhonen näitas, et Baltikumi vallutamine sakslaste poolt 13. sajandil ei toonud endaga kaasa kohest põlisrahva pärisorjastamist ja teoorjust, vaid see teostati järg-järgult 14. sajandi lõpuks.⁶⁰

1923. aastal järgnes *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel avaldatud lühiaurimus *Eesti vabatalupoegadest*. Selles korrigeeris Korhonen vanu tõekspidamisi ja näitas, et Baltikumi põlisrahvas kaotas oma vabaduse pikaajalise protsessi tulemusena alles keskaja lõpul ja ka siis mitte absoluutselt. Veel uusaja alguses eksisteeris Eestis vabade talupoegade kiht. Rootsi aja maksuraamatutes koosnes kiht (*fribonde*) kahest erinevast rühmast (*frikarl* ja vabadikud).⁶¹

Korhoneni Eesti keskaja ühiskonna- ja agraarajaloole pühendatud uurimustsükli lõpetas ülevaade *Balti agraarajaloo vallast* (*Historiallinen Aikakauskirja*, 1927). Korhoneni järgi oli Baltikumi agraarajaloo uurimise seni vaid väikese baltisaksa ajaloolaste grupi käes ning ta prognoosis, et varsti sirguvad Tartu ja Riia ülikoolide juures rahvuslikud koolkonnad, mis suudavad edukalt mitte ainult käia sissetallatud radadel, vaid raiuda ka uusi sihte.

Oma artiklis tõi Korhonen, et suurema osa keskaja agraarajaloo valdkonnas avaldatust moodustasid allikpublikatsioonid. Monograafiaid on ilmunud vähe. Autor tõstis esile Tallinna linnaarhivaari Paul Johanseni panuse.⁶² Korhonen oli tutvunud ja sõbrunenud värskest Leipzgis doktoreerunud Johanseniga 1924. aastal. Johansen oli pöördunud Korhoneni poole palvega aidata kaasa tema Eesti keskaegset asusus- ja agraarajalugu käsitleva väitekirja publitseerimisele Eestis. Soov täitis ja väitekirj ilmus.⁶³ Korhoneni ja Johansenit ühendas ühine uurimisvaldkond, mille tähtsamaid allikaid teadsid mõlemad mehed koguni peast. Alanud sõprus kestis kuni Johanseni surmani.⁶⁴ Professor Jüri

⁶⁰ Kalervo Hovi. Vilho Niitemaa. Laudatio annorum LXX completorum. // *Studia Historica in Honorem Vilho Niitemaa* hänen 70-vuotispäivänään 16.3.1987. Turun Historiallinen Arkisto. 42. Turun Historiallinen Yhdistys. Tammisaari, 1987. S. 8; Arvi Korhonen. Baltilaisen päivätyön alkuperä. // *Historiallisia tutkimuksia*. Artturi H. Virkkusen kunniaksi 19. 1. 1924. (Turun Historiallinen Arkisto. 1). Turun Historiallinen Yhdistys. Turun Suomalainen Yliopistoseura. Turku, 1924. S. 5–31; V. Niitemaa. Muistosanat. S. 212–213.

⁶¹ Arvi Korhonen. Viron vapaista talonpojista. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1923. 1. S. 90–99.

⁶² Arvi Korhonen. Baltilaista agraarihistoriaa. (Katsauksia). // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1927. 1. S. 28–36.

⁶³ Paul Johansen. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. // *Veröffentlichungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Bd. 23. Tartu, 1925.

⁶⁴ Arvi Korhonen. Paul Johansen. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1965. 3. S. 245–250; T. Rui. Ulkomaiset tiedemiehet Tarton yliopistossa ja virolaisten opintomatkat ulkomaille 1919–1940. S. 68.

Kivimäe on pidanud taani päritolu P. Johansenit Eesti ehk kõige tähtsamaks ajaloolaseks läbi aegade – Korhoneni jaoks oli ta *viimane hansalane*. Johanseni väitekirja iseloomustas ta 1927. aasta ülevaates järgmiselt: *Kui mõni uurimus võib esitada nii palju uusi seisukohti kui see Johanseni monograafia, on sellel jääv väärtus.*⁶⁵

Võib arvata, et Korhonen tundis 1927. aastal Baltikumi agraarajaloost ülevaadet koostades teaduslikku rahuldust: oli ju Eesti ajalugu hakatud vaatlema sellest vaatevinklist, mida temagi 1919. aasta vajalikuks pidas ja Korhonen seadis endale uued rahvuslikud teadussihid ning hakkas valgustama Soome sõjaajalugu. Huvi Eesti vastu jätkus hoopis intiimsemal tasandil: 1928. aastal abiellus Arvi Korhonen eestlanna Mari Ojaga.

Rootsi suurriigi sõjaajalugu ja Baltikum

Noor ajaloodoktor Einar W. Juva (1892–1966, end Juvelius) tegi 1925. aastal ettepaneku asutada Soome sõjaajaloo jaoks omaette uurimiskeskus. Kindralstaabi alluvuses olev Soome Sõjaajaloo komitee loodigi. Selle teadlased kandisid ohvitseripaguneid. Kui komitee asutaja sõjaajaloolane major Juva lahkus Turu ülikooli ajaloo professoriks, valiti 1927. aastal tema asemele **A. Korhonen**. Nii algas Korhoneni patriootiline *sõjaväekohustuse täitmine*, mida professor P. Tommila on pidanud Korhoneni elutöö oluliseks iseloomustajaks kuni 1960. aastateni.⁶⁶

Korhoneni sõjaajaloolistes monograafiates ühinesid traditsiooni- ja soome rahvuslik ajaloomissioon ja kaasaja teadus. Komitee kõige tähtsamaks publikatsiooniks kujunes Korhoneni monumentaalne *Hakkapeliittain Historia I* (1617–25); *II* (1626–29), mis avaldati aastatel 1939. ja 1943. Hakkapeliididid oli Gustav II Adolphi aegsed soome ratsamehed (nimi tuleb soome sõnadest *hakkaa päälle* ehk löö peale), kes juba aastakümneid olid kuulunud Soome rahvuskangelaste galeriisse (ka tollane Soome kaitseliidu ajaleht kandis nime *Hakkapeliitta*). Samal ajal kui Rootsi ametlik ajalugu peaaegu ignoreeris soomlaste sõjalist panust, esitas Korhonen arhiiviallikatele tuginedes soome väeosade ajaloo, jõudes kohati lausa üksikisikute tasandile. Vaimustatud retsensioonid pidasid monograafiat *üheks meie rahvusliku tahtejõu alustalaks*. Kuna Korhoneni hakkapeliididid sõdisid 1620. aastatel ka Liivimaal, käsitleb kaheosaline monograafia ka Rootsi riigi Läänemereprovintside ajalugu. 17. sajandi sõjaajaloo valdkonnast kirjutas Korhonen veel uurimuse *Soome idapiiri sünniajaloo* (1938). Teda on peetud üheks neist Soome ajaloolastest, kes oma 1930. aastate töödega kasvasid nn Talve-sõja vaimu.⁶⁷

Korhonen tundis erilist huvi 17. sajandi alguse Baltikumi rahutu, ki-

⁶⁵ A. Korhonen. Baltilaista agraarihistoriaa. S. 35; A. Korhonen. Paul Johansen. S. 245, 250.

⁶⁶ Korhonen, Arvi Heikki. / Eesti Biograafilise Leksikoni täienduskõide. Lk 140; Yleisesikunnan sotahistoriallinen toimisto. // Historiallinen Aikakauskirja. 1925. 1. S. 94; P. Tommila. Historia. S. 88–89, 92–93, 95–96, 116.

⁶⁷ P. Tommila. Historia. S. 88, 92.

reva ja vastuolulise mineviku vastu. Periood pakkus ühendatult huvi nii sõja-, majandus- kui ka ühiskonnaajaloo seisukohalt. Juba 1926. aastal oli ta *Ajaloolises Ajakirjas* avaldanud artikli *Rootsi revisjon Baltimaal 1601. a*, mis kuulus küll agraarajaloo valdkonda. Seitse aastat hiljem ilmus Soomes mahukas lühiuurimus *Poola kaitsesõda Liivimaal aastatel 1600–1601*. Selle peaallikana kasutas Korhonen seni kasutamata Poola Liivimaa kaitset juhtinud Jorgen Farensbachi kirjavahetust kuningas Sigismundi ja mõningate Poola juhtivate tegelastega. Lisaks avaldas Korhonen Eestis veel ühe artikli, mille teemaks olid baltlastele 17. sajandi alguses Soomest antud läänid ja mõisad.⁶⁸

1933. aastal avaldas Korhonen *Historiallinen Aikakauskirjas* Uppsala ülikooli juures kaitstud Ragnar Liljedahli doktoriväitekirja *Rootsi valitsus Liivimaal 1617–1634* retsensiooni. Kuigi rootslasest autor oli läbi töötanud arvestataval hulgal nii Rootsi kui Balti riikide arhiivides leiduvaid allikmaterjale, ei olnud ta Korhoneni meelehärmiks kasutanud soome-, eesti-, läti-, poola- ega venekeelset teaduskirjandust. Siiski pidas Korhonen Liljedahli uue suuna esindajaks, sest varem oli *egotsentriline mõtteviis* üldse välistanud Rootsist hiljem lahu löönud regioonide ajaloo uurimise. Kuigi Liljedahli tähelepanu keskpunktis oli Johan Skytte tegevus Liivimaa kindralkubernerina, tõusis Korhoneni arvates ajastu tõeliseks organiseerimistöö hingeks soomlane *Eerikki Antinpoika Trana*, kelle *omapärasest isikust tema mitmed kirjad elava ettekujutuse annavad ja kelle lühikeseks jäänud ametialane karjäär on ainulaadne*.⁶⁹

Samast Eerikki Antinpojast kirjutas Korhonen soome *biograafilise kirjanduse pärlite hulka kuuluva* monograafia, mis avaldati 1953. aastal.⁷⁰ Eerikki Antinpoika oli lihtsa Soome Karjala talupoja poeg, kel õnnestus oma hea organiseerimisoskuse tõttu tõusta aadliseisusesse. Korhoneni arvates oli sellel soomlasel keske koht Liivimaa Rootsi riigile vallutamise juures. 1625. aastal de la Gardie Liivimaal paikneva armee sõjakomissariks saanud Eerikki Antinpoja ülesandeks oli Baltikumi halduse ja Rootsi lahingumee varustamise korraldamine. Ta langes 1634. aastal Saksamaal.⁷¹ Korhoneni monograafia sai hea vastuvõtu osaliseks. Mingisugune historiograafiline ring sulgus, kui Rootsi ajalooajakirjas *Historiskt Tidskrift* avaldati Rootsi põgenenud eestlase ja A. R. Cederbergi kasvandiku Arnold Soomi retsensioon Korhoneni nime-

⁶⁸ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Turussa. S. 120; Arvi Korhonen. Puolan puolustusota Liivinmaalla vv. 1600–1601. // Historiallisia tutkimuksia. J. R. Danielson-Kalmarin kunniaksi hänen täyttäessään 80 vuotta v. 1933. Historiallinen Arkisto XL. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1933. 5. Luku. S. 1–55; Arvi Korhonen. Rootsi revisjon Baltimaal 1601. a. // Ajalooline Ajakiri. 1926. 1. Lk 1–12, 43–53; R. K. Historiallinen Aikakauskirja. 1933. 4. S. 361 (retsensioon artiklile Puolan puolustusota).

⁶⁹ Arvi Korhonen. Liivinmaan Ruotsinvallan aikana. // Historiallinen Aikakauskirja. 1933. 4. S. 332–335 (retsensioon R. Liljedahli monograafiale *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*).

⁷⁰ P. Tommila. Historia. S. 88–89.

⁷¹ Arvi Korhonen. Eerikki Antinpoika. Porvoo, 1953. (Summary Excerpta Historica Nordica. I. 1955. P. 44–46).

tatud monograafialet.⁷²

Korhonen ei kirjutanud ainult kauge mineviku sõjaajaloost, vaid pidi ka isiklikult osalema 20. sajandi võitlustes. Teise maailmasõja aastatel töötas ta kindral Mannerheimi peakorteris Mikkelis, pärast sõda kirjutas patriotismist tiivustatuna veel Soome Jätkusõja teemadel (1948, 1961).⁷³

16.–17. sajandi Rootsi riigi (või *Rootsi-Soome ühisriigi* nagu Soomes tollal meeleldi tõlgendati) sõjategevust Baltikumis vaatesid soomelikest vaatenurgast ja artikli vormis 1920.–30. aastatel veel mõned ajaloolased. Einar Juva õpilane **Arvo Viljanti** (s 1900, end Viklund) kaitses 1935. aastal Turus doktorikraadi ja avaldas 1939. aastal pikema artikli *Soome rügementide mobilisatsioon ja marss Liivimaale*. Autori järgi äratanud soomlaste marsi kiire tempo kaasajal suurt tähelepanu. Viljanti pidas 1939. aasta augustis Põhjaama ajaloolaste VII konverentsil ettekande *Soome jalaväerügementide kasarmu- ja kindlustustöteenistus Baltikumis 17. sajandi lõpul*, mis põhines rikkalikule, varem kasutamata materjalile. See avaldati *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel paar aastat hiljem (1941). Autor nentis, et Rootsi võimu kindlustamisel, laiendamisel ja ülalpidamisel Läänemere piirkonnas oli soomlastel alates Henrik Hornist Tallinnas (1561) kuni Pontus ja Jakob de la Gardie sõjameesteni Narva vallutamisel (1581) märkimisväärne osa. Rootsi kindlustes ja garnisonides teenis palju soome sõdureid, kelle õlgadele langesid rasked kindlustustööd. Soome sõjaväelaste Baltikumi-temaatika juurde pöördus Viljanti ühes oma artiklis tagasi veel aastakümneid hiljem (1962). Aktiivne Viljanti kuulus aastakümneid teadusseltsi *Turun Historiallinen Yhdistys* alustalade hulka.⁷⁴

Hiljem Soome paberitööstuse juhtimisel suurt karjääri teinud Niilo Elo (s 1909) avaldas oma tudengipõlves (1932) *Historiallinen Aikakauskirjas* artikli, mille teemaks olid *Liivimaa aadli separatistlikud püüded enne Suurt Põhjasõda*.⁷⁵ Liivimaa aadli saatust 18. sajandi algul pakkus huvi eriti soomerootsi teadlastele Teise maailmasõja lõppaastatel. Nii kirjutas Harald Hornberg *konspiraator J. R. Patkulist* (1945) ja Alf Brenner avaldas (1944) *Soome Genealoogia Seltsi* aastaraamatus

⁷² Korhoneni monograafia retsensioonid: **Erik Anthoni**. // *Historiskt Tidskrift för Finland* 1953. S. 78–84; **Vilho Niitemaa**. Ruotsi-Suomen suurvalta-aseman syntyhistoriaa. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1953. 1. S. 66–68; **Arnold Soom**. // *Historiskt Tidskrift*. 1953. S. 410–412.

⁷³ **P. Tommila**. *Historia*. S. 92, 115–116.

⁷⁴ **Arvo Viljanti** 60 vuotias. // *Turun Historiallinen Arkisto*. XV. *Turun Historiallinen Yhdistys*. Turku 1960. Lk. 9–13; **Arvo Viljanti**. Suomalaisten jalkaväkirykmenttien varuskunta- ja linnoitustyöpalvelusta Baltiassa 1600-luvun lopulla. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1941. 2. S. 65–84; **Arvo Viljanti**. Suomen rykmenttien liikekannalepano ja marssi Liivinmaalle. // *Juhlajulkaisu Väinö Voionmaan kunniaksi hänen täyttäessään 70 vuotta 12.2.1939*. *Historiallinen Arkisto*. 45. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1939. S. 303–356; **Arvo Viljanti**. Vuoden 1558 väenotto Suomessa ja Juhana herittuan Baltian-politiikka. // *Historiallinen Arkisto*. 58. 1962. S. 181–211.

⁷⁵ **Niilo Elo**. Liivinmaan aateliston separatistiset pyrkimykset ennen suurta Pohjan sotaa. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1932. 3. S. 169–187.

Märkmeid nende põgenike kohta, kes saabusid Rootsi Soomest ja Läänemere provintsidest aastatel 1712–1714.⁷⁶

Baltikumi kesk- ja varauusaeg poliitilise ajaloo kontekstis

1932. aastal asutati Helsingi ülikooli juurde spetsiaalne Soome ajaloo professor (seni osa Skandinaavia ajaloost), mille esimeseks täitjaks valiti **Jalmari Jaakkola** (1885–1964). Professor Jaakkola oli talupoegliku päritoluga ja oma meelsuse ja hoiakutega kooskõlas avaldas ta oma mahuka toodangu peaaegu eranditult soome keeles. Jaakkola erialaks oli Soome keskaeg, mille kohta ta kirjutas 5-osalise monumentaalse üldkäsitluse (1932–1959, 3000 lehekülge). Kuna allikamaterjale oli napilt säilinud, oli Soome keskaeg Eesti omaga võrreldes tõeline *terra incognita*, mis jättis uurija fantaasia jaoks rohkesti ruumi. Jaakkola esitas palju hüpoteese ja tõlgendusi, mida mitmed allikakriitilise suunitlusega ajaloolased ei suutnud aktsepteerida. Jaakkola sulg tegi keskajast tähtsa epohhi, mil Soome liideti Lääne-Euroopaga; perioodi, millest alates Soome ülesandeks oli olnud seista läänemaailma eelpostina ida vastu.

1920. aastatel avaldas Jaakkola neli monograafiat Soome varajasest keskajast. Nendest viimane oli lohiseva nimega *Kuningas Magnus Erikssoni unioonipoliitikast ning tolle aja põhjamaa-saksa-balti-vene suhetest kuni aastani 1348 ja Idamaa ehk Soome sünnist* (1928). Monograafias vaatlus Jaakkola Läänemere piirkonna ajalugu tervikuna ja esitas tõlgenduse, et Soome oli 14. sajandi keskpaiku iseseisev poliitiline tegur.⁷⁷

Varajase keskaja ajalugu uurisid tollal ka soomerootsi ajaloolased, aga nende rõhuasetus oli vähem seotud Soome positsiooniga ja seetõttu ehk Eesti ajaloo seisukohalt huvitavamgi. Baltikumi ajalugu puudutab Gustaf Donneri (1902–40) saksakeelne väitekirj (1929) *Kardinal Wilhelm von Sabina. Modena piiskop 1222–1234. Paausti saadik Põhjamaades*.⁷⁸ Donnerit peeti andekaks teadlaseks. Tema väitekirja retsensioon ilmus ka *Ajaloolises Ajakirjas*.⁷⁹ Paraku loobus dotsent Donner varsti pal-

⁷⁶ Alf Brenner. Förteckning över flüktingar I Sverige från Finland och Östersjöprovinserna åren 1712–1714. // Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja. XXVIII. Helsinki, 1944. S. 71–130; Harald Hornborg. Konspiratören J. R. Patkul. Helsingfors, 1945.

⁷⁷ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 269; Jalmari Jaakkola. Kuningas Maunu Eerikinpojan unionipoliitikasta ynnä sen aikuisista pohjoismais-saksalais-baltalais-venäläisistä suhteista vuoteen 1348 ja Itämaan synnystä. Historiallisia tutkimuksia X. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1928; P. Tommila. Historia. S. 84–87. Jalmari Jaakkola avaldas mh Tallinna linna ja Soome Karjaa (Karis) valla suhete teemal artikli: Unohutunut keskiaikainen haaksirikko. // Historiallinen Arkisto. 52. Suomen Historiallinen Seura. 1947. S. 121–140 (Mit Referat: Ein vergessener mittelalterlicher grosser Schiffbruch).

⁷⁸ Gustav Adolf Donner. Kardinal Wilhelm von Sabina. Bischof von Modena 1222–1234. Päpstlicher Legat in den nordischen Ländern (+1251). Commentationes Humanarum Litterarum II. 5. Helsingfors, 1929.

⁷⁹ Paul Johansen. Uus teos Vana-Liivimaa algusaegade kohta. // Ajalooline Ajakiri. 1930. 4. Lk 226–231.

jutootavast teadlase karjäärist ja hakkas hoopis pankuriks. Ta langes Talvesõjas 1940. aastal.⁸⁰

Oluline koht oli Balti ajalool ka Soome sõjajärgse perioodi ühe juhtivama ajaloolase **Pentti Renvalli** (1907–74) loometee kujunemisel. Renvall oli vana kultuuritegelaste suguvõsa liige, kelle eelkäijad olid arendanud soome kirjakeelt, juhtinud Soome luteri kirikut ja kuulunud Soome *iseseisvussenati* (1917) liikmete hulka. Renvallist sai Helsingi ülikooli Soome ja Skandinaavia ajaloo professor (1950–73), kantsler (1968–73) ning Soome 20. sajandi ajaloometodoloogia kõige tähtsam arendaja. Metodoloogilises mõttes on kõik Soome praegused ajaloolased mingil määral Renvalli õpilased, kuna ta avaldas aastatel 1947 ja 1965 kaks Soomes ülipopulaarset metodoloogia õpikut, milles propageeris psühholoogiast pärit nn struktuuride samatüübilisuse teooriat ja rõhutas probleemiasetuse ehk uute küsimuste esitamise tähtsust.

Renvall astus 1925. aastal oma kodulinna Turu ülikooli, kus temast sai A. Korhoneni ja E. Juva õpilane. Lisaks õppis Renvall filosoofiat ja eriti psühholoogiat kuulsal professor Eino Kaila juhendamisel, täiendades end psühholoogia alal ka Berliini ülikooli juures.⁸¹ Renvall kuulus esimeste soome ajaloolaste hulka, kelle magistritöö käsitles Soome ja Baltikumi (Eesti) suhteid regionaalsel tasandil: *Soome ja Baltikumi vahelised suhted Carl Knudson Bonde ajal* (1927).⁸² Kuigi magistritöö teema oli 15. sajandi poliitilise ajaloo vallast, kujunes Renvallile kõige omasemaks ajastuks järgmine, 16. sajand ja eriti selle ajastu Soome inimeste psüühika.

Dokoritööd kaitses Renvall väga dramaatilisel hetkel, 1939. aasta detsembris, Talvesõja ajal. Pommirünnak katkestas korraks töö kaitsmise ja akadeemiline seltskond leidis ennast ülikooli saali asemel pommivarjendist. Väitekirja teemaks oli kuningas Sigismundi ja hertsog Karli võimuvõitlus. Soomlaste arvates oli Rootsi rahvuslik ajalooteadus seni käsitletud konflikti ühekülgsest ja andnud liialt idealiseeritud ettekujutuse hertsog Karli talupojasõbralikkusest. Karli oluline vastane ja Sigismundi liitlane oli Soome aadlimees, mässumeelne Klaus Fleming. Renvall uuris põhjalikult Põhjamaade, Saksa ja Poola arhiive (õppis ta ära ka poola keele) ja selle töö tulemusena kirjeldas ta K. Flemingi tegevust hoopis uues valguses. Renvalli arvates ajas Fleming *iseseisvat soome poliitikat*, mille sihiks oli Soome julgeolekupoliitiliste huvide kindlustamine Poola abil. J. Jaakkola oli avastatud Soome varajase keskaja *iseseisvusperioodi*, nüüd avastas Renvall oma väitekirjas *uue iseseisvusperioodi* 16. sajandi lõpul. Soome aadli iseseisvuse kirjeldajana jätkas Renvall K. Blomstedti poolt alustatud teed. Kuna Renvalli saksa-keelne väitekirj *Klaus Fleming ja soome aadel 1590. aastate kriisi algfaasis*

⁸⁰ P. Tommila. Historia. S. 101.

⁸¹ A[imo] H[alila]. Pentti Renvall. // Neljätuhatta veljestä, sataneljä elämäntarinaa. AKS:läinen elämäkerrasto. Toim. Matti Kuusi ja Ville-Paavo Aitola. Porvoo, 1991. S. 283–286; P. Tommila. Historia. S. 94.

⁸² Pentti Renvall. Suomen ja Baltian väliset suhteet Kaarle Knuutinpöjan aikana. Käsikirjaline magistritöö. Turu ülikooli Soome ajaloo osakond 1927.

käsitleb laias laastus kogu Läänemere piirkonna poliitilist tasakaalu, võib seda lugeda ka Baltikumi-teemaliste ajaloouurimuste hulka kuuluvaks.⁸³

Keskaegse Tallinna majandusajaloo uurimise algus Soomes

Tallinna 16. ja 17. sajandi kaubandussuhteid vaatles juba 20. sajandi alguses ajaloolane K. R. Menander (s 1858), kes avaldas lisaks soomekeelsetele artiklitele lühiaurimusi ka Saksamaal.⁸⁴ Andekas soomerootsi majandusajaloolane **Gunnar Mickwitz** (1906–40) leidis tee keskaja Tallinna hansakaubanduse maailma mitte otse üle Soome lahe, vaid hoopis antiikse Rooma kaudu. Mickwitzi juhendaja oli antiikajaloolo spetsialiseerunud soomerootsi teadlane ja aktiivne Soome iseseisvuse eest võitleja Herman Gummerus (1877–48), kes pärast diplomaadi karjääri valiti Helsingi ülikooli üldajaloo õppetooli rootsikeelseks professoriks. Gummerus oli juba varem antiikaja majandusajaloo uurijana saavutanud üleeuroopaliku kuulsuse ja sama saatus ootas tema õpilast Mickwitzi, kelle saksakeelne väitekiri *Raha ja majandus Rooma riigis neljandal sajandil pKr* (1932) äratas rahvusvahelist tähelepanu. Mickwitzi väitekiri muutis hetkega varasemaid ettekujutusi hilisantiigi majandusolude ja rahasüsteemi kohta. Järgmisel aastal avaldas Mickwitz uurimuse Rooma müntidest ja laiendas seejärel oma haaret tasapisi keskaja majandusajaloo suunas, avaldades monograafia tsunftiorganisatsiooni teemal (1936). See uurimus oli Mickwitzile sillaks antiigi Rooma ja keskaja Tallinna vahel. Mickwitzi kütkestasid Werner Sombarti mõtisklused keskaja käsitöö-omasest kaubavahetusest (*handwerkmässiger Handel*), aga tema arvates polnud Sombarti taotletud selget pilti *normaalse keskmise kaupmehe tööst* suudetud veel esitada. Põhjuseks oli keskaja allikate lünklikus ja nendega sagedasti seotud probleem, et säilinud materjalid ei peegeldanud *normaalolusid*. Mickwitz tundis erilist huvi Euroopa kaubanduse ja liikluse arengu vastu sel mürdelisel ajastul kui kesk-aeg hakkas tasapisi transformeeruma uusajaks. Probleemidele pakkus ideaalse lahenduse Tallinna linnaarhiiv: Mickwitz sai teada, et sealset ulatuslikku 15. ja 16. sajandi kaupmeeste tegevust valgustavat arhiivikogu polnud ajaloolased veel märkimisväärselt kasutanud. Tallinnas (1936–37) arenes Mickwitz eriti oskuslikuks arhiivimaterjalide tundjaks, kes ei kartnud arhiivitööle tuginedes rünnata ka aktsepteeritud

⁸³ A. H. Pentti Renvall. S. 283–286; K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 269; Pentti Renvall. Klaus Fleming und der finnische Adel in den Anfangsphasen der Krise der neunziger Jahre des 16. Jahrhunderts. Annales Universitatis Turkuensis B XXIV. Turku, 1939; P. Tommila. Historia. S. 90.

⁸⁴ K. R. Melander. Pari Ruotsin hallituksen 1500-luvulla harjoittamaa merirosvousta koskevaa tietoa. // Historiallinen Aikakauskirja. 1912. S. 163; K. R. Melander. Die Reveler Zollarrende 1623–29 und die dadurch entstandenen Zwistigkeiten mit Lübeck. // Zeitschrift des Vereins für lübeckische Geschichte und Altertumskunde. 1912. 14; K. R. Melander. Ruotsin hallituksen ja Tallinnalaisten kauppapuutamat Venäjän suhteen (1614–43). // Historiallinen Arkisto. Suomen Historiallinen Seura, 1900.

arvamusi. Juhendaja Gummerus iseloomustas teda kui omapärast mõtisklejat, kes suutis pakkuda julgeid hüpoteese.⁸⁵ Mickwitzi põhjalikkus, kombineerimisoskus ja mitmekesine mõtlemine⁸⁶ väljendub suurepärasel moel tema hiliskeskaja Tallinna kaubandusolusid käsitlevas monograafias Tallinna kaubandusraamatutest. Läänemere kaubandustehnikast 16. sajandi esimesel poole (1938).⁸⁷ Uurimus pakub elava ja mitmekülgse pildi Tallinna kaubanduse igapäevasest korraldusest hiliskeskajal. Autor jälgib näiteks ühe kaupmehe äritegevust terve aasta ulatuses. Professor K. Hovi arvates (1987) on Mickwitzi teos üks Soome üldajalooteaduse tähtsaid saavutusi. Autor osales monograafia kaudu oma ajastu olulises teaduslikus diskussioonis ja andis sellesse omapärase ja tugeva panuse. Hovi jätkab: See [töö] peegeldas ka lamprechtlikuse ideaale Soomes ja andis midagi sellist, mida Emmanuel le Roy Ladurie «Montaillou» on taotlenud 30 aastat hiljem. [...] Mickwitzi uurimus on piisunud oma eriala tsiteeritava põhiteosena kuni tänapäevani. Pärast Teist maailmasõda tõstis Mickwitzi töö väärtust ka see, et Tallinna linnaarhiivi terviklikkus sai sõja keerises rikutud ja Tallinna jäänud dokumendid (30%) olid lääne teadlaste jaoks peaaegu kättesaamatud.⁸⁸

Mickwitzi töödele on omane haruldane üldajalooline toon. Temast sai Helsingi ülikooli antiikajaloo dotsent (1933) ja hiljem üldajaloo dotsent (1938). Võib nentida, et hea antiikaja tundmine andis autori keskaja käsitlusele suursuguse perspektiivi. Saksakeelses monograafias lähenes Mickwitz Baltikumi ajaloole hoopis teisest vaatenurgast kui soomekeelsed ajaloolased: ta ei vaadelnud teemat põlisrahvuse ehk eestlaste seisukohalt. Siiski ei saa öelda, et Mickwitz oleks olnud kosmopoliidist eurooplane, keda Soome, soomlaste ja eestlaste saatust poleks huvitanud. Tallinna arhiivist leidis ta kaupmees Johann Selhorsti tegevust uurides huvitavaid lisaandmeid vanima eestikeelse raamatu aja-

Joonis 6. Gunnar Mickwitz (Fornvännens. 1940. Argång 35. S. 228).

⁸⁵ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 261–262; Herman Gummerus. Gunnar Mickwitz. // Historiallinen Aikauskirja. 1940. S. 225–227; P. Tommila. Historia. S. 100–101.

⁸⁶ H. Gummerus. Gunnar Mickwitz. S. 226.

⁸⁷ Gunnar Mickwitz. Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. IX. 8. Helsingfors, 1938.

⁸⁸ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 262.

loo kohta ja avaldas sel teemal artikli *Ajaloolises Ajakirjas* (1936).⁸⁹ Kodumaa ainetel avaldas ta 1930. aastatel Soomes paar artiklit, milles vaatleb Viiburi linna kaubandussuhteid hansakaupmeeste ja Tallinna linnaga 16. sajandil.⁹⁰ 1939. aasta sügisel, juba välismaale jõudnult, katkestas ta reisistipendiumi ja pöördus kõhklemata tagasi kodumaale, astudes reservilipnikuna kaitsevähke. Mickwitz langes 1940. aasta veebruaris talvesõja rindel. Kuigi Mickwitz jõudis alustada õppejõu tööd Helsingi ülikoolis, polnud tal varajase surma tõttu veel isiklike õpilasi, kes oleksid jätkanud tema tööd keskaja Tallinna majandusajaloo erialal.⁹¹

Eesti ajaloolased ja Soome (1930. aastad kuni 1944)

Sellest, et Eesti ajalooteadus oli 1930. aastateks saavutanud professionaalse taseme, annab tunnistust fakt, et suudeti hakata korraldama ühiseid Soome-Eesti ajaloolaste päevi. Ajaloolaste koostööd uurinud professor T. Rosenbergi järgi sai päevade ajalugu alguse mh A. Korhoneni ja O. Liivi vahelistest eraviisilistest kontaktidest.⁹² Liiv oli juba 1931. aastal *Eesti Kirjanduse* veergudel mõtisklenud mõningate Soome ja Eesti ajaloo uurimise ühisküsimuste üle.⁹³ Korhonen oli 1932–34 1890. aastal asutatud Soome Ajalooseltsi (*Historiallinen Yhdistys*) esimees. Ühing koondas nooremaid soome teadlasi ja üliõpilasi. *Suomen Historiallinen Seura* (Soome Ajalooline Selts) oli keskorganisatsioon, mille vahendusel suheldi välismaa teadusseltsidega.⁹⁴ 1933. aasta kevadel pöördus *Suomen Historiallinen Seura* koos teiste Soome ajaloo seltsidega Eesti *Akadeemilise Ajaloo Seltsi* poole ettepanekuga korraldada I Eesti-Soome ajaloolaste päevad. Kahepäevane üritus toimus Tartus 1933. aasta juunis ja kogus 25 osavõtjat Soomest ja umbes 70 ajaloo uurijat, õpetajat ja asjahuvilist Eestist.

II Soome-Eesti ajaloolaste päevad korraldati Helsingis mai-juuni vahetuses 1936. aastal. Kohale oli saabunud umbes 60 ajaloo huvilist

⁸⁹ Gunnar Mickwitz. Uusi andmeid eesti vanima raamatu ajaloo kohta. // *Ajalooline Ajakiri*. 1936. 2. Lk 62–65.

⁹⁰ Gunnar Mickwitz. Die Hansakaufleute in Wiborg 1558–1559. // *Juhlajulkaisu Väinö Voionmaan kunniaksi hänen täyttäessään 70 vuotta 12.2.1939*. Historiallinen Arkisto XLV. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1939. S. 107–193; Gunnar Mickwitz. Kahden tallinnalaisen kauppiaan kaupankäynti viipurilaisten kanssa Kustaa Vaasan aikana. // *Juhlajulkaisu K. R. Melanderin kunniaksi hänen täyttäessään 80 vuotta 18.11.1938*. Historiallinen Arkisto XLIV. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1938. S. 21–38. (Referat: Der Wiborghandel zweier Revaler Kaufleute zur Zeit Gustav I von Schweden 1523–1560).

⁹¹ K. Hovi. Baltian historian tutkimuksen perinteet Suomessa. S. 262; P. Tommila. Historia. S. 101.

⁹² Tiit Rosenberg. Eesti ja Soome ajaloolaste sidemeist (kuni 1940. aastani). // *Helsingi ülikool 350. Sümpoosiumi ettekanded*. Tartu, 1990. Lk 39–52; Tiit Rosenberg. III Soome-Eesti ajaloolaste päevad Helsingis. // *Ajalooline Ajakiri*. 1999. 3/4 (106/107). Lk 233.

⁹³ Otto Liiv. Mõningaid Soome ja Eesti ajaloo uurimise ühisküsimusi. // *Eesti Kirjandus*. 1931. Lk 5–29.

⁹⁴ Korhonen, Arvi Heikki. / Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide. Lk 140. Soome seltside korraldusest: P. Tommila. Historia. S. 104.

Soomest ja 26 ajaloolast Eestist. 1939. aasta suveks kavandatud päevad pidid toimuma Tartus ja Narvas, aga soomlaste palvel lükati need edasi 1940. aasta kevadesse. Siis ei seganud päevade korraldamist enam Põhjamaade ajaloolaste kongressiks ettevalmistumine, vaid talvesõja järelmõju. Varsti toimunud Eesti okupeerimine peatas Soome-Eesti ajaloolaste organiseeritud koostöö mitmeks aastakümneks.⁹⁵

Päevade korraldamine avardas eesti ajaloolaste publitseerimisvõimalusi Soomes. Alustati ülevaadetega: 1933 aastal avaldas *Historiallinen Aikakauskirja* H. Kruusi artikli *Eesti ajalooteaduse areng ja hetkeolukord* ja O. Liivi tutvustuse *Eesti arhiivioludest*.⁹⁶ Kõige rohkem avaldasid Soomes teadusartikleid 1930. aastatel H. Sepp ja O. Liiv (mõlemad *Historiallinen Arkisto* ja *Historiallinen Aikakauskirja* veergudel). Võib oletada, et Sepa teemad, mis käsitlesid Venemaa agressioone Soome, Baltikumi ja Ingerimaa vastu Suure Põhjasõja ajal,⁹⁷ rahuldasiid ilmumisajastu publiku ootusi kõige paremini, kuna soome haritlaskond valmistas end juba vaimselt ette idanaabri uuteks rünnakuteks.

Viimasel rahuaastal (1939) avaldati Soomes Friedebert Tuglase *Lühike Eesti kirjanduslugu*.⁹⁸ Esimese Eesti ajaloo üldkäsitluse kätte jõudis kord peaaegu viimasel võimalikul hetkel sõja lõppfaasis, kui 1944. aasta kevadel ilmus salapärase M. Ojamaa – A. ja T. Varmase pseudonüümi all *Eesti ajalugu*.⁹⁹ See oli tähelepanuväärne sündmus: ilmus ju maailmas esmakordselt eesti autorite koostatud Eesti ajaloo üldkäsitlus kiivajast kaasajani. 1930. aastatel oli Eestis hakatud avaldama koguni kahte mitmeosalist Eesti ajalugu, aga 1940. aastal oli nende ilmumine veel pooleli ja jäigi soiku. Soomes avaldatud monograafia on pühendatud A. R. Cederbergile – *Eesti noorte ajalooteadlaste koolitajale*. Aga kes olid M. Ojamaa ja A. ja T. Varmas? Ann Marksoo väidab, et ajalooõpetaja Linda Annist (s 1902, end. Tamman(n) kirjutas soomlaste tellimusel raamatu esialgse õpikuks mõeldud variandi, mille arheoloogia professor Harri Moora (1900–68) laiendas mahukamaks monograafiaks ja kohandas teksti enam soomlaste huvidele vastavaks.¹⁰⁰ Marksoo väide,

⁹⁵ T. Rosenberg. III Eesti-Soome ajaloolaste päevad Helsingis. Lk 233.

⁹⁶ Hans Kruus. Eestin historiantutkimuksen kehitys ja nykyinen tila. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1933. S. 232–243. Sama artikkel ilmus veidi laiemal kujul ka prantsuse keeles: H. Kruus. Développement et état actuel des sciences historiques estoniennes. // *Bulletin de la Fédération des sociétés historiques de l'Europe orientale* 1933. Otto Liiv. Eestin arkisto-oloista. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1933. S. 318–323. Sõja ajal avaldati *Historiallinen Aikakauskirjas* Otto Liivi nekroloog (1943. Lk 50–52), mille oli kirjutanud Soome Riigiarhiivi juhataja Kaarlo Blomstedt.

⁹⁷ Liiv Otto. // *Eesti Bibliograafilise Leksikoni Täiendusköide*. Lk 177; Henrik Sepp. Inkerin tapahtumat vv. 1701–1703 ja niiden vaikutus Suomen ja Viron historiaan. // *Historiallinen Aikakauskirja*. 1934. S. 102–109; Henrik Sepp. Tsaari Pietarin sotasuunnitelma Viroa, Liivinmaata ja Suomea vastaan v. 1704. // *Historiallinen Arkisto* XLIII. Helsinki, 1937.

⁹⁸ Friedebert Tuglas. Viron kirjallisuuden historia. // *Yleinen kirjallisuuden historia*. Helsinki, 1939.

⁹⁹ M. Ojamaa, A., T. Varmas. Viron historia. Suomen Heimotyöseuran Toimituksia. Porvoo, 1944.

¹⁰⁰ Ann Marksoo. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika. Harri Moora juhtumi näitel. // *Ajalooline Ajakiri*. 1999. 3/4 (106/107). Lk 127.

et M. Ojamaa on H. Moora, A. ja T. Varmas L. Annisti pseudonüüm (põhineb vist H. Moora 1941–43 A. M. Tallgrenile saadetud kirjadele), tundub olevat usaldusväärne mitmel põhjusel. Mooral olid juba 1920. aastate algusest alates tihedad sidemed soome haritlastega (sh professor A. M. Tallgreni ja professor Martti Haavioga) ning ta kuulus koos August Annistiga (kelle abikaasa oligi Linda Annist) omakorda oli üliõpilasselts Veljesto soomesõbralikku tiiba.¹⁰¹ Juba 1942. aastal oli Soomes avaldatud nimimärgi *Jaan Siiras* all A. Annisti halenaljakas kurbmäng *Eesti Nõukogude needuses*, mis kirjeldab põhjalikult esimest Vene okupatsiooniaega (1940–41).¹⁰² Nii Annisti raamat kui ka *Eesti ajalugu* ilmusid kirjastuse WSOY väljaandena, mille töötajate hulka kuulus aastaid Annisti ja Moora estofiilist sõber M. Haavio.¹⁰³ Moora oli 1930. aastatel olnud *Eesti ajaloo* esimese osa (1935) tegevtoimetaja ja selle eelajalooliste osade peamine koostaja.¹⁰⁴ Raamatu autorluse kohta on liikunud aga ka teistsuguseid kuulujutte, mille järgi teose koostajate hulka oleksid kuulunud arheoloog Eerik Laid ja ajaloolane Eerik Suurväli; ka nendel meestel olid tihedad sidemed soomlastega ning Laid oli Moora ja Annisti aatekaaslane Veljestos.¹⁰⁵ Igatahes on salaja¹⁰⁶ Soome toimetatud käsikirja lõpplause dateeritud 1943. aasta septembriga. Monograafia (407 lk), mille esikaanel ilutseb kuldne kolme lõviga Eesti Vabariigi vapp, puuduvad viited, aga lõppu on lisatud lühike loetelu soomlastele kättesaadavast üldistava iseloomuga soome-, saksa- ja eestikeelsest kirjandusest, mille hulka pole mahutatud teaduslikke eriuurimusi. Peatükkide maht on omavahel tasakaalus ja käsitlusviis kompaktne. 1946. aastal avaldati monograafia täiendatud eestikeelne variant Rootsis *Eesti Teadusliku Seltsi* väljaandena.¹⁰⁷

Võiks veel küsida, mida suutsid Eesti ajaloolased oma soome kol-

¹⁰¹ Moora suhetest Soomega vt nt: **Martti Haavio**. Nuoruusvuodet. Kronikka vuosilta 1906–1924. Porvoo, 1973. Lk 426–430, 456, 463, 528, 605. August Annisti suhtumisest Soome vt: Soome maa, rahvas ja kultuur. Tartu ja Helsingi Ak. Hõimuklubide korraldusel toim. August Annist. Tartu, 1924. Lk 3–5, 160–179. Linda Annisti kohta: **A. Soom**. Mälestused. Lk 119, 135–136.

¹⁰² **Jaan Siiras**. Viro Neuvostokurimuksessa. Piirteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolševikkivallan aikana vv. 1939–41. Porvoo, 1942.

¹⁰³ **E[Imar]. P[äss]**. Haavio, Martti Henriikki. // Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide. Lk 79–80.

¹⁰⁴ Moora, Harri. // Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide. Lk 208.

¹⁰⁵ A. M. Tallgreni õpilane Eerik Laid õppis stipendiaadina Helsingi ülikoolis 1929. aasta kevadsemestril ja suhtles sellest saadik palju soomlastega. Sõja-ajal kuulus Laid eesti juhtivate vastupanutegelaste hulka ja tegutses tollal ka Soomes. Erich Suurväli (EÜS) õppis Helsingi ülikoolis stipendiaadina 1932. aasta sügis- ja 1935. aasta kevadsemestril ning siirdus sõja ajal Soome kaudu Rootsi. Seal jäi ta vahele N Liidu spioonina ja saadeti tagasi ENSVsse (1946). Suurväli suhteid soomlastega on H. Sepale meenutanud ajaloo professor **Armas Luukko** (1908–1992) 21.05.1986. Veljestolaste Moora, Annisti ja Laidi omavahelistest suhetest sõjaajal vt: **A. Marksoo**. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu. Lk 127–128.

¹⁰⁶ Marksoo nimetab Moora postikullerit (**A. Marksoo**. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu. Lk 127) valesti Vojanmaa pro Voionmaa. Leitnant Jouko Voionmaa oli tuntud sotsiaaldemokraatliku poliitiku ja ajaloo professori Väinö Voionmaa poeg.

¹⁰⁷ **M. Ojamaa, A. ja T. Varmas**. Eesti ajalugu. Stockholm, 1946.

leegidele 1930. aastatel pakkuda. Antud juhul piirdub vastus ühe konkreetse näitega. Hiljem Helsingi ülikoolis erakorralise Soome ajaloo professorina töötanud Armas Luukko (1908–92) õppis 1931. aasta sügissemestril Tartu Ülikoolis EÜSi stipendiaadina ajalugu ja kuulas siis Hans Kruusi loenguid Eesti rahvuslikust ärkamisajast. 1950. aastatel luges Luukko omakorda Helsingi ülikoolis sama kursust otse vanast Kruusi loengukonspektist. Luukko hinnangul oli Kruusi loeng lihtsalt nii hea, et temal polnud vajadust midagi muuta.¹⁰⁸

Eesti ajalugu populaarteaduslikes teostes

Eesti Vabadussõda ja soome vabatahtlike osavõtt sellest tekitasid Soomes suure, aga lühiajalise (1919–22) huvi hõimumaa lähimineviku vastu. Eesti vabadussõjas osalenud soomlased alates medõdedest ja sõduritest kuni rügemendiülemateni avaldasid oma mälestusi.¹⁰⁹ Vilho Helanen (1899–1952), kellest sai 1920.–30. aastatel Soome üks juhtivaid hõimutegelasi,¹¹⁰ avaldas 1921. aastal mahuka koondajaloo *Soomlased Eesti vabadussõjas*.¹¹¹ Kuigi Helanen oli oma koolituselt ajaloolane (kaitse 1937. aastal isegi ajaloodoktori kraadi), ei või tema mainitud käsitlust pidada teaduslikuks tööks. Ajaline perspektiiv oli liiga lühike ja autori heroiseerimissoov nii suur, et tulemuseks oli seedimatu ja detailiderohke jutustus. Maailmasõdade-vahelisel ajastul ilmnes Soomes tendents oma meeste panust Eesti vabadussõjas pigem üle- kui alahinnata, mis vahel riivas eestlaste rahvuslikku uhkust.¹¹² Erimeelsustele vaatamata hakkas Eesti vabadussõja soome vabatahtlike temaatikast arenema uus populaarne sõjaajaloo valdkond, mis elas 1990. aastatel Soomes läbi renessanssi.¹¹³

Kui Soomes hakati 1918. aasta lõpus organiseerima vabatahtlikke Eesti vabadussõtta, selgus, et efektiivset värbamist pidurdas tavainimeste vähene informeeritus Eesti ja eestlaste kohta. Selle puuduse kõrvaldamiseks anti välkkiirelt välja tutvustav koguteos *Eesti ja eestla-*

¹⁰⁸ Intervjuu professor Armas Luukkoga 21.05.1986.

¹⁰⁹ Sulo Kallio. Pohjalaisia Viron tantereella. Muistelmia Pohjan Poikain rykmentin II pataljoonan 6 komppanjan osanotosta Viron vapaustaisteluun. Oulu, 1922.; Hans Kalm jt. Pohjan Poikain retki. Porvoo, 1921; Kyllikki Pohjola. Pohjan poikien matkassa. Muistelmia Viron retkeltä keväällä v. 1919. Porvoo, 1920; J. E. Sainio. Pohjan Pojat Virossa. Kuvauksia suomalaisten osanotosta Viron vapaustaisteluun. Helsinki, 1919; Rüdiger von der Goltz. Toimintani Suomessa ja Baltian maissa. (Tõlge teosest: Meine Sendung in Finnland und im Baltikum). Porvoo, 1920. Goltz oli nn valge Soome jaoks rahvuskangelane, aga Eesti Vabariigi seisukohast hoopis vaenlane.

¹¹⁰ Vt: Helena Sepp. Suomen silta kohtalon siltana 1919–1940. // Etelän tien kulkija – Vilho Helanen (1899–1952). Toim. Heikki Roiko-Jokela ja Heikki Seppänen. Jouko. X. Jyväskylä, 1997. S. 39–88.

¹¹¹ Vilho Helanen. Suomalaiset Viron vapaussodassa. Helsinki, 1921.

¹¹² Nt: Vee-tee-ee [Ilmari Rytönen]. Ratkaisiko Suomen apu Viron vapaussodan? // AKS:n tie 1939. Akateemisen Karjala-Seuran vuosikirja. III. Helsinki, 1939.

¹¹³ Nt: Jussi Niinistö, Jukka I. Mattila. Pohjan pojat. Kuvahistoria suomalaisen vapaaehtoisrykmentin vaiheista Viron vapaussodassa 1919. Helsinki, 1999.

sed. Autoritele jäi kirjutamise jaoks aega vaid mõni päev: eessõna dateeriti 16. jaanuaril 1919 ja raamat nägi trükkivalgust keset Eesti vabadussõja kõige pingelisemat lahingumõllu. Helsingi Eesti abistamise peatoimkonna propagandatoimkond taotles raamatut väljaandmisega seda, et lühike asjalik selgitus Eesti olude kohta võiks tutvustada soome publikule vabanevat vennasrahvast ja äratada huvi nende vastu. Autorite kollektiiv koosnes soome estofiilidest (Emil Vesterinen, Gunnar Sarva, Lauri Kettunen, Väinö Salminen) ning hetkel Soomes viibivatest eestlastest (Leeni Ploompuu-Vesterinen, Julius Mark ja August Hanko). Käsikirjad vaatas üle Oskar Kallas (Eesti saadik Soomes). Raamat esitles Eesti geograafiat, ajalugu, keelt, haridus- ja majandusolusid ning hetkeolukorda.

Raamatu toimetas ja selle ajaloolise ülevaate osa kirjutas ajaloodoktor Gunnar Sarva (1879–1952, end Lindström).¹¹⁴ Sarva oli tõeline professionaal ajaloo populariseerimise alal. Nagu Tawaststjerna ja Snellman-Virkkunen, töötas Sarva Helsingi ülikooli keskkooli *Normaalilyseo* ajaloolektorina (alates 1911) ja 1939. aastal sai temast Soome koolivalitsuse keskkoolide osakonna juhataja. Kuni surmani kuulus Sarva iseseisva Soome keskkoolide ajalooõpetuse olulisemate arendajate hulka ja avaldas koos Oskar Manterega 1910. aastatest alates hulgaliselt ajalooõpikuid, mis olid Soome keskkoolides kasutusel kuni 1950. aastate lõpuni. Oma teenete eest sai Sarva juba 1924. aastal koolinõuniku (*kouluneuvos*) tiitli.¹¹⁵ Sarva on hea näide sellest, kuidas Eesti-sõbralikud hoiakud kuulusid jätkuvalt kõige kõrgemal tasemel Soome haridustegelaste amplituudisse. Soome ja Eesti vahelise turismi hoogustumine 1920. aastate alguses tekitas vajaduse uute tutvustavate raamatute järele. 1922. aastal ilmus Emil Vesterineni (1886–1968) väike üllitis *Eesti. Lühike ülevaade*. Autor oli esimese Eesti Vabariigi ajal üheks Eesti konsuliks Soomes ja ta abikaasa Leeni Ploompuu-Vesterinen, Helsingi ülikooli magistrikaadiga lõpetanud eestlanna, oli aktiivne hõimutegelane. Raamat meenutab oma ülesehituselt Sarva toimetatud teost, aga oli mõeldud eelkõige turistidele.¹¹⁶ Paar aastat hiljem (1923) avaldas Vesterinen Villem Reimani Eesti ajaloo laiendatud ja kaasajastatud versiooni ensüklopeedias Oma Maa (*Eesti minevik ja vaba Eesti*).¹¹⁷

Järgmine Eestit tutvustav koguteos *Eesti-raamat. Maa, rahvas ja kultuur* avaldati Helsingi Akadeemilise Hõimuklubi poolt 1926. aastal. Selles esitlesid Eestit tolle aja parimad eestlastest spetsialistid (A. Tamme-kann, J. Mägiste, H. Moora, J. Köpp, J. Mark, F. Tuglas, G. Suits jne). Soome-poolse sõnavõtuga esines A. M. Tallgren.¹¹⁸ Nn hõimualbumite

¹¹⁴ Viro ja virolaiset. A. Hankon, O. Kallaksen, L. Kettusen, J. Markin, V. Salmisen, E. Vesterisen ja L. Vesterisen avulla toimittanut Gunnar Sarva. Porvoo, 1919.

¹¹⁵ Pentti Renvall. Gunnar Sarva. // Historiallinen Aikakauskirja. 1952. 2. S. 175–177.

¹¹⁶ Emil Vesterinen. Eesti. Lyhyt yleiskatsaus. Helsinki, 1922.

¹¹⁷ Villem Reiman, Emil Vesterinen. Viron aikaisemmat vaiheet ja vapaa Eesti. // Oma Maa. Porvoo, 1923.

¹¹⁸ Viron-kirja. Maa, kansa ja kulttuuri. Toim. Helsingin Akateeminen Heimoklubi. Helsinki, 1926.

traditsiooni viimaseks üllitiseks 1930. aastatel jäi üliõpilasorganisatsioonide *Pohjois-Pohjalainen Osakunta*, *Etelä-Pohjalainen Osakunta* ja EÜS ühispublikatsioon *Jäämereltä Emajoen rannoille*. *Emajõe kaldalt Jäämereni*. Kakskeelne ühisalbum toimetati põhimõttega, et soomlaste artiklid avaldatakse eesti keeles ja eestlaste omad soome keeles. Selles kirjutas H. Kruus teemal *C. R. Jakobson ja Soome* ja Juhan Kõpp avaldas artikli *EÜS-i osa Eesti rahvuslikus ja kultuuripoliitilises võitluses*. Valminud käsikirja avaldamist viivitas Soome talvesõda. 1940. aasta varasügisel trükiti teost kavandatud 2000 eksemplari asemel ainult 300 (200 soomekeelsete kaantega ja 100 eestikeelse ümbrisega).¹¹⁹ Eesti Vabariiki esitlev album ilmus tegelikult postuumselt ja raskest poliitilises olukorras ei pandud seda jaemüüki, vaid levitati ainult soomepoolsete organisatsioonide (*PPO* ja *EPO*) liikmetele.¹²⁰

Koguteoste kõrval avaldati Soomes maailmasõdade vahelisel ajal populaarteaduslikke raamatuid Eesti ärkamisaja tegelastest. Pioneeriks oli juba 1915. aastal ilmunud Aino Kalda *Tähelend*, raamat Lydia Koidula elust. Selle teine laiendatud trükk avaldati 20 aastat hiljem (1935).¹²¹ Konsul E. Vesterinen (hariduselt metsateadlane) kirjutas Carl Robert Jakobsoni biograafia (1926).¹²² Viimane seda tüüpi monograafia avaldati alles pärast sõda. Selleks oli Gustav Suitsu *Noor Kreutzwald* (1953), mille tegelikult võib liigitada teaduskirjanduse hulka.¹²³

Eesti ajalugu Soome historiograafias 1919–1944. Kokkuvõte

1920.–1930. aastatel olid Soome soomekeelsete ajaloolaste jaoks rahvuslus ja iseseisvus olulised põhimõtted, mis mõjutasid historiograafia probleemiasetust ja tõlgendusi. Oma maa minevikku vaadeldi rõhutatult (soomekeelsete) soomlaste seisukohalt. See tähendas konfrontatsiooni Soomet minevikus valitsenud naabrite rootslaste ja venelastega. Soomemeelsesesse historiograafiasse kinnistus juba autonoomia ajastul arenenud üldine Eesti-sõbralikkus, mis seostus soomlaste endi rahvuslusega. Olla isamaaline soomlane tähendas *a priori* poolehoidu Eesti

¹¹⁹ Jäämereltä Emajoen rannoille. Emajõe kaldalt Jäämereni. Ahti M. Salonen, Veikko Hauru, Sakari Vapaasalo, Toivo Vuorela; Villem Raam, Jaan Kitsberg, Eduard Roone, Gustav Ränk. Etelä-Pohjalainen Osakunta, Pohjois-Pohjalainen Osakunta ja Eesti Üliõpilaste Selts. Helsinki, 1940.

¹²⁰ Teatavasti suudeti üks eksemplar toimetada aastaid hiljem Eestisse Eesti-poolsele tegevtoimetajale Villem Raamile.

¹²¹ Aino Kallas. Tähtenlento. Virolaisen runoilijattaren Koidula elämä. Helsinki, 1915. II laiendatud trükk 1935. Avaldatud ka eesti keeles: Aino Kallas. Tähelend. Koidula elulugu. Soome keelest tõlkinud Friedebert Tuglas. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1929.

¹²² Emil Vesterinen. Carl Robert Jakobson. Eestin kansallisen heräämisajan merkkimiehiä. Porvoo, 1926.

¹²³ Gustav Suits. Nuori Kreutzwald. Tõlkinud Helvi Katajavuori. Turku, 1953. Biograafia ilmunud ka eesti keeles: Gustav Suits. Noor Kreutzwald. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi arengulugu. Eessõna Bernard Kangro. Lund: Eesti Kirjanike Koopertiiv, 1983.

rahvuselusele ja iseseisvusele. Parimatel juhtudel, näiteks A. Korhoneni ja A. R. Cederbergi puhul, tähendas see, et soome ajaloolane suutis vaadelda Eesti ja eestlaste minevikku nende endi vajadustest lähtuvalt. Korhonen oli võimeline vaatlema Põhja-Baltikumi ja eestlaste mineviku ühise tervikuna ja esitama Eesti historiograafia jaoks põhjapaneva tegevuskava. Korhoneni ettenägelikkuse kõige paremaks tunnistuseks on tõsiasi, et Eesti ajaloolased hakkasidki (alguses soomlase Cederbergi juhtimisel) usinalt uurima tema soovitatud sotsiaal-, agraar- ja majandusajaloo teemasid ning pöörasid tähelepanu eriti Rootsi ajale.

Enamus Eesti ajalugu puudutavast kirjandusest tekkis tollal Soome enda sõjaajaloo kõrvalproduktina. Eesti ajalugu oli omaette uurimusobjektiks vaid Korhoneni Baltikumi keskaja arenguid sotsiaalajaloo aspektist vaatlevates töödes ja soomerootslase Gunnar Mickwitzi keskaja Tallinna majandusajaloolises monograafias. Paradoksaalselt saavutati gi Soomes kõige paremad tulemused Eesti historiograafia seisukohalt siis, kui vaadeldi ajalugu väga rahvuslikust või täiesti universaalsest lähtekohast: uuriti eesti talurahva ajalugu nende endi seisukohalt või vaadeldi hansalinn Tallinna minevikku üldajaloolisest aspektist.

Cederbergi alustatud Rootsi aja uurimissuund tekitas Eesti ajaloolaste hulgas elavat huvi eelkõige Rootsi, mitte Soome vastu (nähtus, mis ulatub Tartus kuni kaasajani). Põhjuseks on muidugi see, et ajalugu, erinevalt keelest, ei ühenda mitme olulise perioodi puhul sugugi soomlasi ja eestlasi, vaid hoopis eraldab neid teineteisest (soome talupoegade vabadus / eestlaste pärisorjus; 19. sajandi autonoomne Soome / vastava ühise omavalitsusliku eestlaste regiooni puudumine; hiljem iseseisev Soome / okupeeritud ENSV jne). 17. sajandi Rootsi aeg ei võinud 1930. aastate erinevate väärtushinnangute ja orientatsioonide tõttu Soome ja Eesti ajaloolasi tõeliselt, sügavate tunnete tasemel ühendada. Soomlased suhtusid emamaasse Rootsisse kui eksplateerijasse ja rõhujasse, seevastu eestlastele tähendas Rootsi aeg pigem helgemat hetke eelnenud saksa orduaja ja hilisema Vene valitsusperioodi vahel. Väikeses Eestis ei arenenud ega saanudki areneda ajaloolaste hulgas samasugust patronaazi *suurema venna* Soome mineviku suhtes kui Soomes võis tekkida Eesti ajaloo vastu.

Pärast Stalinit.

Muutusi Eesti NSV kirjanduskliimas
aastail 1954–1955

Olaf Kuuli

Jossif Stalini surmale (5. märtsil 1953) järgnenud aastail hakkas vähehaaval mõranema massirepressioonidele tuginev totalitaarne süsteem NSV Liidus. Algas nn sula. See ei olnud ühes suunas arenev protsess: administratiivse ja ideoloogilise surve lõdvenemine vaheldus sagedaste tagasilöökidega.

Käesolevas kirjutises vaatleme sula algperioodi mõningaid ilminguid kirjanduspoliitikas. Siin pean ma silmas nii kommunistliku partei juhtkonna ideoloogilist kurssi kui ka haritlaskonna püüdeid seda muuta või pehmemdada. Sula esimesi märke võime täheldada juba 1953. aastal, kuid kirjanduselus, eriti suhtumises kirjanduspärandisse, tulevad need selgemini nähtavale alates 1954. aastast.

Eesti kirjanduse ajaloo õpikud arvustustules

1954. aasta alguses ilmus seeria eesti kirjanduse ajaloo õpikuid keskkoolidele.¹ Need said erakordselt elava tähelepanu osaliseks. Õpikute väärtuste ja puuduste vaagimist alustas Tartu Riikliku Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule ring. Korraldati neli arutluskoosolekut, igaüks neist kestis mitu tundi. Ringi juhatus jaotas üliõpilaste vahel teemad, millel keegi valmistus esinema. Ülikooli peahoone 5. auditoorium, kus koosolekud toimusid, oli iga kord pilgeni rahvast täis. Õppejõudude ja üliõpilaste kõrval tulid kohale ka keskkoolide kirjandusõpetajad ja teised asjast huvitatud. Kõigil oli võimalus sõna sekka öelda. Valitses elav ja pingeline õhkkond. Kogu ettevõtmise hingeks oli kirjandusringi aktiiv, keda toetas eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder (juhataja Karl Taev).²

Kirjandusringis toimuv jõudis üliõpilaste vahendusel ka ajakirjan-

¹ Eesti kirjanduse ajalugu. I. Õpik keskkooli VIII klassile; Eesti kirjanduse ajalugu. II. Õpik keskkooli IX klassile; Eesti kirjanduse ajalugu. III. Õpik keskkooli X klassile; Eesti kirjanduse ajalugu. IV. Õpik keskkooli XI klassile. Kõigil neil raamatutel oli tiitellehele märgitud ilmumisaastaks 1953. Tegelikult jõudsid need lugeja kätte 1954. aasta alguses.

² Kirjandusringi arutluskoosolekute kohta on mulle jaganud oma mälestusi tole-aegsed üliõpilased Maie Kalda, Heino Kään ja Jaan Toomla.

dusse.³ Mõttevahetusse lülitus laiem avalikkus. Ajakiri *Looming* avaldas 1954. aastal kaheksa kirjandusajalooõpikutele pühendatud kirjutist.⁴ Enamik nii suulistest kui ka kirjalikest arvamused olid kriitilised. Heideti ette rohkeid faktivigu, küsitavusi materjali valikul, stiililisi konarusi, kordamisi jne. Mõttevahetuse käigus käsitleti ka suuremaid probleeme nagu kirjanduse hindamise poliitiline ja esteetiline aspekt ning suhtumine kirjanduspärandisse (eriti Eesti Vabariigi aegsesse kirjandusse).

Õpiku III ja IV osas oli antud palju ruumi proletaarsele kirjandusele (Juhan Lilienbach, Otto Münther, Vassili Mölder jt). Seejuures rõhutati proletaarsete kirjanike õiget poliitilist joont ning mindi vaikides mööda nende kirjatükkide madalast kunstilisest tasemest. Kirjandusringi ühel koosolekul soovitas luuletaja Felix Kotta pühendada kogu proletaarsele kirjandusele koolis vaid ühe tunni, sest tegemist ei olevat kirjanduse, vaid ainult kirjandusliku nähtusega. Rudolf Sirge analüüsis seoses uute õpikutega kirjanduse õpetamist üldse: *Meie koolides ei õpetata kirjandust tihti mitte kui kunstiala, vaid ainult kui illustratsiooni ajalooliste sündmuste juurde, ainult sellest seisukohast võttes, kas ja kuidas ta sotsialistlikule võitlusele kaasa aitab, seda kajastab.*⁵ Selle tulemusel ei suutnud õpilased näha kirjanike omapära ja iseloomustasid erinevaid kirjanikke (nt Eduard Bornhöhe, Carl Robert Jakobson, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Lydia Koidula) ühesuguse fraasiga: *võitles feodaalide vastu.*

Eriti terava kriitika osaliseks sai õpiku IV osa. Tollase termini järgi kodanliku Eesti kirjandust oli seal käsitletud napilt ja üldsõnaliselt. Selle perioodi kirjanikest vaadeldi eraldi vaid Anton Hansen Tammisaaret ja Oskar Lutsu. 9-leheküljeline üldülevaade eesti kirjanduselust aastatel 1920–40 oli jaotatud kaheks: *reaktsiooniline kirjandus* ja *demokraatlik kirjandus*. Kui viimases osas olid toodud ära mõned nimed (Johannes Barbarus, Juhan Sütiste, August Jakobson), siis *reaktsioonilise* kirjanduse ülevaade oli ilma ühegi konkreetse teose või autori nimeta. Selles peitus mõistagi soov näidata tollast Eesti kultuurielu nigelamana.

Eesti kirjanduse ajaloo õpikute seeria oli koostatud Keele ja Kirjanduse Instituudis. Paljud autorid olid oma ala tundjatena tolle aja kohta

³ Edasi. 1954. 27. märts; Nõukogude Õpetaja. 1954. 27. märts, 10. aprill, 8. mai; Noorte Hääl. 1954. 13. aprill; Sirp ja Vasar. 1954. 9. aprill.

⁴ O. Jõgi. Rida lahtiseks jäävaid probleeme [Mõtteid «Eesti kirjanduse ajaloo» IV köite puhul]. // *Looming*. 1954. 5. Lk 623–630; N. Remmel. Koolid vajavad paremaid õpikuid [«Eesti kirjanduse ajaloo» II osa kohta]. // *Looming*. 1954. 5. Lk 630–633; H. Niit. Õpik, mida on vaja põhjalikult parandada [Kriitilisi märkmeid «Eesti kirjanduse ajaloo» I osa kohta]. // *Looming*. 1954. 7. Lk 875–878; V. Altho. Suuremat sisulist ja faktilist täpsust // *Looming*. 1954. 7. Lk 878–879; E. Teder. Tekstoloogilistest moonutustest «Eesti kirjanduse ajaloo». // *Looming*. 1954. 7. Lk 879–881; A. Vinkel. Märkmeid «Eesti kirjanduse ajaloo» III osa kohta. // *Looming*. 1954. 8. Lk 1014–1017; K. Raud. Mõningaid märkmeid [«Eesti kirjanduse ajaloo» III osa kohta]. // *Looming*. 1954. 8. Lk 1017; E. Sõgel. Mõtteid «Eesti kirjanduse ajaloo» õpiku puhul ajakirjanduses avaldatud kriitika kohta. // *Looming*. 1954. 11. Lk 1372–1385; Toimetu- selt [Mõttevahetusest «Eesti kirjanduse ajaloo» õpiku kohta ajakirjanduses]. // *Looming*. 1954. 11. Lk 1385–1389.

⁵ Sirp ja Vasar. 1954. 28. mai.

vähemalt keskmisel tasemel. Ka arvustustes märgiti mõnegi kirjaniku käsitlust positiivselt (nt Aarne Vinkeli ülevaade Juhan Liivist ja Endel Nirgi oma Fr. R. Kreutzwaldist). Kogu teosele vajutas aga oma pitseri 1950. aastate masendava surve õhkkond. Suur mõju õpiku poliitilisele suunale oli toimetajal ja mitmete osade autoril Endel Sõgelil. Kirjandusajaloo vallas sai ta tuntuks 1951. aastal ilmunud artikliga *Rahvalikust ja rahvavastasest kirjandusest*.⁶ See kirjatöö vastas tolleaegsele ametlikule kursile: vulgaarsotsioloogiline lähenemine kirjandusele, kirjanikele poliitiliste siltide kleepimine. 1952. aastal asus E. Sõgel tööle Keele ja Kirjanduse Instituuti, esialgu teadussekretärina, seejärel sektorijuhatajana. Ta hakkas agaralt tegelema eesti kirjanduse ajaloo õpikute koostamise ja toimetamisega. Seejuures püüdis ta igati arvestada 1950. aastate poliitilist konjunkturi. Nende raamatute ilmunise ajaks oli aga olukord mõnevõrra muutunud. Vulgaarsotsioloogilist lähenemist kirjandusele oli hakatud kritiseerima ka üleliidulistes ringkondades, mis andis julgust õpikute arvustajatele ning pakkus ka võimaluse oma seisukohti trükisõnas avaldada.

Endel Sõgel ise ei jäänud aga lepliku peksupoisi rolli. Ta käis samuti kirjandusringi koosolekutel, võttis sõna ja vaidles esinejatega. Tõenäoliselt pöördus ta ka abipalvega EKP Keskkomitee poole. Sellele viitab järgmine episood. Kirjandusringis toimunud arutlustest saatis üliõpilane Heino Kään kokkuvõtlikke ülevaateid ajalehele *Nõukogude Õpetaja*. Kolm sellist ülevaadet ka ilmus.⁷ Seejärel kutsuti aga H. Kään eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri koosolekule, kus teda noomiti kirjutiste eest, mis olevat toonud kateedri üldpildile üldpoolt. H. Käänile edaspidi selline kirjatöö keelati.

Mõttevahetus eesti kirjanduse ajaloo õpikute üle kestis peaaegu üheksa kuud ja oli 1954. aasta kultuurielu üheks keskseks sündmuseks. See aitas kirjanduse ja selle arenguloo primitiivsest ja üleideologiseeritud käsitlusest kasvõi osaliseltki üle saada.

Kongressid ja kirjanduse siirus

1954. aasta juunis toimus Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu 3. Kongress ning detsembris kirjanike II üleliiduline kongress. Sel perioodil ilmus rohkesti artikleid nii kirjanduse päevaprobleemidest kui ka mineviku kirjandusest. Kõigest sellest räägiti muidugi ka kongressidel. Selles mitmesuguste mõtteavalduste tervas on selgelt märgatav liberaliseerumise tendents, püüe vabaneda lähimineviku taagast. Samal ajal võib leida ka

⁶ Endel Sõgel. *Rahvalikust ja rahvavastasest kirjandusest* (Märkmeid kirjanduse arenemisest imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul Eestis XIX sajandi lõpust kuni 1917. a. Veebruarirevolutsioonini). // Nõukogude Kool. 1951. 5. Lk 281–298; 6. Lk 366–382; 7. Lk 409–425; 8. Lk 465–482.

⁷ Heino Kään. Mõtteid «Eesti kirjanduse ajaloo» IV osa kohta. // Nõukogude Õpetaja. 1954. 27. märts; Heino Kään. Mõtteid «Eesti kirjanduse ajaloo» III osa kohta. // Nõukogude Õpetaja. 1954. 10. aprill; Heino Kään. Mõtteid «Eesti kirjanduse ajaloo» I osa kohta. // Nõukogude Õpetaja. 1954. 8. mai.

rohkesti vanas vaimus ustavusvandeid parteile ja kommunismile.

Selle aja kirjanduspoliitikas etendas märkimisväärsel osa võitlus kirjanduse siiruse propageerijate vastu. Kampaania üks algatajaid oli NSVL Kirjanike Liidu juhatuse sekretär Aleksei Surkov oma artikliga *Sotsialistliku realismi lipu all*.⁸ A. Surkovi kriitika peamiseks objektiks oli ajakirjas *Новый Мир* 1953. aasta 12. numbris ilmunud Vladimir Pomerantsevi artikkel *Siirusest kirjanduses*. Pomerantsev rõhutas, et kirjanik peab oma loomingus olema siiras, kirjutama nii, nagu ta oma südames tunneb. Sisuliselt tähendas see protesti igasuguse tsensuuri ja surve vastu. Selline siiruse propageerimine tekitas mõistagi rahulolematust ja ärevust parteilistes ringkondades. A. Surkov kirjutas: *Vladimir Pomerantsevi kahjulik sõnavõtt on tegelikult suunatud meie kirjanduse aluste vastu – kirjanduse ja elu tiheda sideme vastu, kirjanduse kommunistliku ideelisuse vastu, kirjanduse parteilisuse leninliku printsiibi vastu, sotsialistliku realismi tähtsamate nõudmistega vastu. Varjates ennast mingisuguse abstraktse nõudmise taha, et kirjandus peab olema siiras, orienteerib autor kogu oma artikli tooni ja suunitlusega kirjanikke sellele, et nad pöörduksid peaaesjalikult meie tegelikkuse varjukülgedele, negatiivsete külgede poole*. Lisaks Pomerantseville kritiseeris V. Surkov ka mitmeid teisi samas ajakirjas avaldatud artikleid ja autoreid.

Esialgu ei leidnud Surkovi kirjutis Eesti kirjanduselus erilist vastukaja. Enne eesti kirjanike kongressi pühendas *Sirp ja Vasar* kaks lehekülge kongressieelsetele mõtetele. Üks huvipakkuvamaid seal avaldatutest oli Paul Kuusbergi artikkel *Kes minevikku ei mäleta...* Selles rõhutati, et Eestis on veel nõrgalt uuritud progressiivset kirjanduspärandit, võrreldes näiteks Läti või Ukrainaga. *Tõsi, me oleme vulgarisaatorluse kriisipunkti läbi põdenud ja mineviku pärand hakkab meie vabariigis eluõigust saama. Aga ikkagi veel käivad palavikuhood ja visalt-visalt läheb paranemine*. Edasi analüüsis P. Kuusberg August Kitzbergi loomingu ebaõiget hindamist (alles paari nädala eest oli Valgas keelatud *Punga Mardi* ja *Üha Kaarli* etenduse mängimine) ning märkis siis irooniliselt: *tuline õnn, et Leo Tolstoi eesti klassik ei ole*.⁹

Need P. Kuusbergi mõtted leidsid kajastamist ka Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu 3. Kongressil (8.–10. juuli 1954). Kongressi ettekandeid ja sõnavõtte iseloomustas enamasti vaashoitud toon. Kõneldi küll vajadusest võidelda kodanliku ideoloogiaga ja kaitsta kommunismi ideid, kuid reeglina hoiduti süüdistustest konkreetsete kirjanike aadressil. Siiski märgiti mõnes esinemises (Lembit Remmelgas, Max Laosson) Nigol Andreseni *kahjulikku tegevust* 1940. aastate teisel poolel.¹⁰

Omapärase Andreseni-käsitlusega tuli kongressil välja Aadu Hint. Kõigepealt rääkis ta, kuidas mõned inimesed olevat temale öelnud, et sind, Hint, kiidetakse mitte sinu teoste pärast, vaid selle eest, et olid

⁸ A. Surkovi artikkel ilmus ajalehes *Правда* 25. mail 1954. Tõlge eesti keelde: *Sirp ja Vasar*. 1954. 28. mai.

⁹ Paul Kuusberg. *Kes minevikku ei mäleta...* // *Sirp ja Vasar*. 1954. 4. juuni.

¹⁰ Nigol Andresen (1899–1985) oli aastatel 1946–49 ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja, kes tegeles eeskätt kultuuriküsimustega.

Andreseni vihamees. Sellest lõõpimistoonis räägitud episoodist läks A. Hint sujuvalt üle Eduard Vilde *Mäekiula piimamehe* juurde. Seda romaani pidas ta eesti kirjanduse suursaavutuseks, kuid juba mitu aastat ei tahtnud keegi sellest rääkida. Põhjus – *Mäekiula piimameest* kiitis omal ajal Nigel Andresen. Lõpetuseks peatus Hint Friedebert Tuglasel: *Ma arvan, et märksa asjalikumalt ja sellega kogu eesti kirjandusele märksa kasulikumalt hindaksime näiteks Friedebert Tuglase loomingut, räägiksime tema «Hingemaast» ja «Liivakella» tihti suure soojusega kirjutatud novellidest, hindaksime tema tööd juba kasvõi ainult tohutu suure materjali kogujana Vilde ja Liivi kohta, – me hindaksime seda vana halli peaga kirjanikku märksa rohkem, kui teda Andreseni ajal poleks eesti rahvakirjanikuks tehtud.¹¹*

Kirjanike kongressil jätkus ka poleemika eesti kirjanduse ajaloo õpikute üle. Oma aruandekõnes märkis Juhan Smuul, et see õpik ei ole niisugune, nagu ta peaks olema. Õpiku arutlus ajakirjanduse veergudel aga näitas, et on kasvamas noor võimekas kirjandusteadlaste põlvkond. K. Taev pidas ettekande *Olukord kirjandusteaduslikus uurimistöös*. Ta heitis õpiku autoreile ette materjali vähest tundmist ning mittesobivate faktide mahavaikimist.

Kongressil võttis sõna ka Endel Sõgel. Tema arvates oli õpiku põhiline ülesanne anda kirjandusteoste ideelisele sisule õige parteiline hinnang ja selle eesmärgi olevat õpik ka täitnud. Seal esinevad faktivead ja muud puudused olevat kergesti kõrvaldatavad. Keele ja Kirjanduse Instituudi (Sõgel) ja ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri (Taev) peamine vastuolo seisnevat selles, et esimene püüab likvideerida vana (s.o enne 1950. aastat ja EKP 8. pleenumit esinenud kirjanduse käsitlust), teine aga ei tahtvat seda vana ümber teha.¹² Ilmselt ei taibanud E. Sõgel, et 1954. aasta suveks oli ka 8. pleenumi kurss juba vanaenenud ning seda oli hakatud vähehaaval revideerima.

Lõppsõnas rõhutas K. Taev, et Tallinna ja Tartu vastuolude aluseks on teadusliku meetodi erinevus. Ta ei pidanud õigeaks, kui uue nimel tegutsedes kahjustatakse kirjanduspärandit ning asutakse sellega pahempoolitsemise teele.¹³

V. Pomerantsevi ja ajakirja *Новый Мир* kritiseerimine ei leidnud eesti kirjanike kongressil laiemat kõlapinda. Siiski oli kongressi otsuses avaldatud toetust Pomerantsevi vastu suunatud artiklitele.

11. augustil 1954 toimus Nõukogude Kirjanike Liidu juhatuse preisiidiumi koosolek. Seal jätkati kirjanduse siiruse kaitsjate kritiseerimist. Otsustati vabastada oma ametikohalt ajakirja *Новый Мир* toimetaja Aleksandr Tvardovski. Tema asemele määrati Konstantin Simonov. Rünak *Новый Мир* vastu kujutas endast otsest NLKP juhtkonna vastulööki vabamatele tuultele kirjanduselus. Siiski ei saanud ka Simonovist kindlat õige liini hoidjat.

Aktiivselt asusid tegutsema ka ENSV kirjanduspoliitika juhtfiguurid. 7. septembril 1954 toimus ENSV Kirjanike Liidu parteiorganisat-

¹¹ ERA. R 1765-1-137. L 61.

¹² Samas. L 42–44.

¹³ Samas. L 108–109.

siooni lahtine koosolek, kus ettekandega *Kirjanduse parteilisuse eest* esines Kirjanike Liidu juhatuse sekretär Lembit Rummelgas. Tema ettekanne avaldati ka ajalehes *Sirp ja Vasar*. Rummelgas toetas igati kriitikat *Новый Мунд* ja Pomerantsevi aadressil ning peatus pikemalt eesti kirjanduspärandi hindamise ja ümberhindamise juures. Rummelgase arvates oli selles esinenud ülepakkumisi ja vulgariseerimist. Neid vigu tuli parandada, kuid seejuures oli ta kategooriliselt vastu ulatuslikumale ümberhindamisele (nt Noor-Eesti osas). L. Rummelgas pidas õigeks taas välja anda F. Tuglase *Väikese Illimari* ja mõned tema noorpõlveteosed, kuid seejuures ei tohtivat unustada Tuglase kui kodanliku kirjanduse reaktsioonilise juhi osa.¹⁴ Tundub, et L. Rummelgast oli mõjutanud hiljutine *Новый Мунд* hukkamõistmine üleliidulistes väljaannetes, kuna tema järgnevates sõnavõttudes ja kirjutistes pole püüdu väljenda õiget parteilist suhtumist sellisel määral märgata.

Poolteist kuud hiljem nägi trükivalgust P. Kuusbergi kirjanduspoliitiline artikkel *Edasi sotsialistliku realismi teel*.¹⁵ Ka selles kritiseeriti V. Pomerantsevi teooriaid, kuigi autori toon oli pigem vaoshoitud kui agressiivne.

Eesti NSV kirjanduspoliitikale avaldas suurt mõju kirjanike teine üleliiduline kongress 15.–24. detsembrini 1954. See massiüritus pidi demonstreerima kirjanike ustavust kommunistlikule režiimile ja kritiseerima kõrvalekaldujaid. Sedalaadi deklaratsioone võib kongressi ettekannete ja sõnavõttude hulgast loomulikult ka leida. Kuid samal ajal oli esinemistest tunda senisest julgemaid ja vabamaid mõtteavaldusi. Teravalt kritiseeriti konfliktituse teooriat ja elu lakeerimist. Seejuures ei piirdutud ainult nende nähtuste paljastamisega kirjanduses, vaid püüti leida nende nähtuste ühiskondlikke tagamaid. K. Simonov selgitas seda järgmiselt: *Võtmata vastutust kirjanikelt ja kriitikutelt konfliktituse teooria ja peamiselt praktika eest, tuleb tõe huvides siiski öelda, et õhkkond, mis soodustas elu ilustamist kirjanduses [...] oli seotud meie ühiskondlikus elus avaldunud enesega rahulolemise, paraadliku heaolu meeleoludega, soovimatusena ennast vaevata elus realselt eksisteerivate vigade, puuduste ning haiglaste nähtuste kriitikaga*.¹⁶

Kongressil räägiti palju vajadusest mineviku kirjandust sügavamalt uurida ja objektiivsemalt hinnata. See probleem oli kesksel kohal ka L. Rummelgase sõnavõtus: *Pärast kodanlike ajaloo ja kirjanduskontseptsioonide [...] purustamist langesid mõned teise äärmusesse – rahvuslikku nihilismi. Niisugused hädateoreetikud ei teinud sugugi vähem kahju kui kodanlikud kirjandusteadlased*. Kuigi Rummelgas andis oma sõnavõtus mükse ka kodanlikele kirjandusteadlastele, oli seal mõndagi, mis ei meeldinud EKP juhtkonnale. Eriti vastumeelseks osutus väljend *rahvuslik nihilism*.

¹⁴ Sirp ja Vasar. 1954. 10. september; ERAF. 2437-12-1. L 50–59.

¹⁵ Paul Kuusberg. Edasi sotsialistliku realismi teel. // Rahva Hääl. 1954. 22. oktoober.

¹⁶ Sirp ja Vasar. 1954. 24. detsember.

Pärast kongressi

1955. aasta esimestel kuudel ilmus ajakirjanduses mitmeid meenutusi ja mõtisklusi üleliidulise kirjanike kongressi tööst. Järgnevalt lõi Kirjanike Liidu esimehe Juhan Smuuli mõtteavaldusest: *Me armastasime rääkida üldisest tõusust, kuid samal ajal jäid paljud kolhoosid, terved rajoonid maha. Me püüdsime Uue Elu ja Olbrei nimega kinni katta seda, et mõnedes kolhoosides said inimesed normipäevade eest kopikaid, et vilja arvestati grammides, et põllud rohtusid, olid halvasti haritud ja viljakus langes. [...] 50. aastal ma tutvusin kolhoosi esimehega, kes oli südameilt hea ja sõnadelt pehme inimene. Ta armastas oma lapsi ja viina. Ta ei osanud vahet teha oma ja kolhoosi varanduse vahel ja laostas päris korraliku kolhoosi pooleteise aastaga. Lõpuks võttis ta hobuseraudade ostmiseks kolhoosi kassast viimased 64 rubla ja jõi sellegi maha. Minu süü seisneb selles, et kirjutasin küll luuletuse «Meil kolhoosis on pulmad», kuid ei kirjutanud sellest esimehest.¹⁷*

Muidugi ei saanud ka sula ajal avalikult rääkida valitseva süsteemi põhimõttelisest vildakusest (ja ega J. Smuul ja mitmed teisedki seda tol ajal ilmselt ka ei mõistnud). Kõne alla võis võtta vaid pealispinnal asuvaid hädasid, millest NLKP juhtkond ise oli juba hakanud rääkima. Paraku võis ka nende n.ö pindmiste vigade agar esiletooja sattuda vastulöögi alla.

1955. aasta alguses sai terava kriitika osaliseks L. Rummelga publitsistlik kirjatöö, milles ta jagas oma muljeid sõidult Kaukaasiasse ja Ukrainasse.¹⁸ Rõhk ei olnud aga mitte külastatud paikade kirjeldamisel, vaid Eestis esinevate puuduste ja kitsaskohtade esiletoomisel. Kriitika alla sattusid auklikud kõnniteed ja lallutavad joodikud Tallinnas, maitsetud kipskujud maantee ääres jne. Erilise tähelepanu ja kriitika osaliseks sai aga nihilistlik suhtumine kultuuripärandisse Eesti NSV-s. Niisiis sama probleem, millest L. Rummelgas rääkis üleliidulisel kirjanike kongressil.

Avalöögi L. Rummelga reisijärgse kirja ründamiseks andis EKP Keskkomitee ajakiri *Eesti Kommunist*. Seal avaldati kaks lugeja kirja ja toimetuse kommentaar – neis oli Rummelga kirjatöö rümedas toonis maatasta tehtud.¹⁹ Varsti järgnes *Литературная Газета*, kus kritiseeriti üldse ajakirja *Looming*, seejuures erilise hukkamõistu osaliseks sai L. Rummelga reisijärgne kiri. *Литературная Газета* artikkel toodi ära ka ajalehes *Sirp ja Vasar*.²⁰

Palju räägiti L. Rummelga kirjatööst ühel kaheosalisel nõupidamisel EKP Keskkomitees 9. ja 16. märtsil 1955.²¹ Seal oli kohal paarkümmend kirjanikku-kommunisti ning mitme kirjandusega seotud asutuse ja ajakirjanduse esindajad. Nõupidamist juhtis EKP Keskkomitee esimene sekretär Johannes Käbin. Kohal oli ka ideoloogiasekretär Leonid

¹⁷ Sirp ja Vasar. 1955. 11. veebruar.

¹⁸ Lembit Rummelgas. Meil ja mujal. Reisijärgne kiri. // Looming. 1954. 12. Lk 1475–1495.

¹⁹ Eesti Kommunist. 1955. 2. Lk 66–68.

²⁰ A. Botšarov. Kirjanikud ja nende ajakiri. // Sirp ja Vasar. 1955. 1. aprill.

²¹ ERAF. 1-4-1918.

Lentsman, Keskkomitee teaduse- ja kultuuriosakonna juhataja Eduard Inti, ENSV Teaduste Akadeemia asepresident Gustav Naan ja Ministrite Nõukogu aseesimees Arnold Green.

Kokkusaamist avades ütles J. Käbin, et kavas on rääkida NLKP Keskkomitee 1955. aasta jaanuaripleenumi otsustest (Georgi Malenkovi mahavõtmine Ministrite Nõukogu esimehe kohalt ja loomakasvatuse edendamine maisi viljelemise teel) ning arutada ka eesti kirjanduse probleeme. Kuigi nõupidamisel räägiti tõesti Malenkovist ja maisist, koondus siiski peamine tähelepanu eesti kirjanduselule. Viimases valdkonnas oli keskseteks küsimusteks, kuidas hinnata L. Rimmelga reisi-järgset kirja ja kas Eestis on rahvuslikku nihilismi.

Kirjanikud kaitsesid oma sõnavõttudes üksmeelselt L. Rimmelga kirjutist ning kritiseerisid *Eesti Kommunistis* ilmunud arvustust. Seejuures rääkis J. Smuul ka sellest, kuidas EKP Keskkomitee teaduse ja kultuuri osakonnas püüti temale ja Ilmar Sikemäele (oli sel ajal *Loomingu* toimetaja) peale suruda negatiivset hinnangut L. Rimmelga reisi-kirja kohta. Kirjanike ühisrinne avaldas mõju Keskkomitee töötajatele ja neile lähedastele isikutele. Nii kritiseeris E. Inti küll mingil määral L. Rimmelgat, kuid märkis ühtlasi, et *Eesti Kommunisti* kriitika oli olnud liiga terava tooniga. Umbes samas vaimus esines E. Sõgel.

Kõige ägedam L. Rimmelga ründaja oli Gustav Naan. Teda ärritas eriti kriitiline vihje ajaloolaste aadressil. Nimelt kirjutas L. Rimmelgas: *Mulle tundub, et mõned meie ajaloolased on sattunud pärast kodanlike ajaloo-kontseptsioonide purustamist teise äärmusse, kippudes käsitlema eestlaste ja slaavlaste suhteid kuidagi sentimentaalsena, ülearu roosana. Tuleb silmas pida, et G. Naan oli 1952. aasta lõpul ilmunud Eesti NSV ajaloo toimetaja. Selle teose põhikontseptsiooniks oli aga eesti ja vene rahva suur sõprus läbi paljude sajandite. G. Naan ei olnud ka rahul diskussiooniga eesti kirjanduse ajaloo õpikute üle. Tema arvates olevat mõttevahetuses ilmenenud katsed õigustada kodanlikku kirjandusteadust. Lõpuks märkis G. Naan, et ta ei näe Eestis rahvuslikku nihilismi, kuid on esinenud rahvuslikku kultuuri hoolimatu suhtumise fakte. 1950. aastatel oli Naan üks EKP mõjukamaid ideolooge. L. Lentsman jagas nõupidamisel G. Naani pahameelt L. Rimmelga müksu üle ajaloolaste aadressil.*

Johannes Käbin esines kaks korda – nii 9. kui ka 16. märtsil. Ta ei arendanud otsest rünnakut L. Rimmelga aadressil, vaid soovitas tema reisi-järgset kirja arutada Keskkomitee teaduse ja kultuuri osakonnas. Küll aga valmistas Käbinile muret termin *rahvuslik nihilism*, mida Rimmelgas korduvalt kasutas. J. Käbini arvates oli eelnevatel aastatel esinenud kirjanduse ja kirjanike hindamisel puudusi ja vigu, kuid ei ole-vat õige neid kujutada mingi kindla suunana – rahvusliku nihilismina. Seejuures kinnitas J. Käbin, et esinenud vigade põhisüüdlaseks olevat Aleksander Kelberg ja Max Laosson. Neist esimene valiti EKP Keskkomitee ideoloogiasekretäriks 1950. aasta märtsis (kurikuulsal 8. pleenu-mil). Ta paistis silma suure agarusega võitluses *kodanlike natsionalistide* vastu. Varsti leiti aga tema ankeedis *musti plekke* ning vähem kui aasta pärast tuli tal ideoloogiajuhi kohalt lahkuda.

Max Laosson sai kirjandusringkondades laiemalt tuntuks 1949. aas-

tal oma artikliga *Mõningaid eesti kirjandusteaduse ja kirjanduskriitika küsimusi*.²² See oli andnud hoogu nihilistlikele rünnakutele kirjanduspärandi vastu ja kodanlike natsionalistide otsimise kampaaniale. 1950. aastate alguses tegutses M. Laosson samas suunas. Varsti aga sattus ta vastuollu EKP juhtidega (J. Käbini, L. Lentsmaniga) ja hakkas tegema sapiseid märkusi nende aadressil.

Muidugi ei ole õige lükata süüd rahvusliku kultuuripärandi mahamaterdamises ja sadade loovharitlaste tagakiusamises A. Kelbergi ja M. Laossoni õlgadele. Tuli ju ka Käbin ise võimule (valiti EKP Keskkomitee esimeseks sekretäriks) 1950. aasta märtsis, s.o kodanlike natsionalistide vastu võitlemise tippajal. Niisiis on kõiges selles, mis toimus Eestis 1950. aastate alguses, suur osa J. Käbinil endal ja paljudel tema lähedastel võitluskaaslastel. Siiski tuleb tunnistada, et üsna varsti hakkas J. Käbin taipama, et massiline nõiajaht natsionalistidele ei ole kõige otstarbekam valitsusviis. Kui ka üleliidulises ulatuses hakkasid puhuma pisut vabamad tuuled, asus ta toetama mõnele kirjanikele ja nende teostele 8. pleenumil ja selle järel antud hukkamõistvate hinnangute muutmist. Seejuures ei meeldinud J. Käbinile aga 8. pleenumi otsuste põhimõtteline kriitika. Tema mõttekäik oli umbes selline: esines üksikuid vigu, parandame need ilma suurema kärata ja läheme rahulikult edasi. Seetõttu oli J. Käbinile vastumeelt L. Rimmelga emotsionaalsed rünnakud rahvusliku nihilismi vastu. Otseseid repressioone L. Rimmelga vastu aga esialgu ei rakendatud.

Varsti langes parteilise kriitika alla ka üks teine kirjatöö – Ilmar Sikemäe jutustus *Tolm*.²³ See oli lihtsakoeline lugu töömees Jürist, kes peab visa võitlust bürokraatide vastu nii majavalitsuses kui ka linna täitevkomitees. Jüri nõuab linna tänavate kastmist, bürokraadid jagavad aga ainult tühje lubadusi. Ka linna täitevkomitee esimees osutub üsna mugavaks meheks, kes alles Jüri ja tema sõbra Reinu agara pealekäämise tulemusena hakkab end pisut liigutama. Varsti heideti selle jutustuse autorile ette *nõukogude tegelikkuse laimamist*. EKP 9. kongressil (1956. aasta jaanuaris) nimetati I. Sikemäe jutustust *ideoloogiliselt ekslikuks*.²⁴ Kuid ka I. Sikemäe suhtes ei võetud esialgu kasutusele organisatsioonilisi abinõusid – ta töötas veel paar aastat edasi *Loomingu* toimetajana.

Kitzberg ka väljas

1954. aastal arutluse all olnud kirjanduse ajaloo õpikutele heideti muude hädade kõrval ette ka mitmete kirjanike loomingu käsitlemise lünklikkust. Nii kirjutati näiteks A. Hindi, M. Raua ja E. Männiku puhul vaid nõukogude ajal ilmunud teostest ja mindi vaikides mööda

²² Max Laosson. *Mõningaid eesti kirjandusteaduse ja kirjanduskriitika küsimustest*. // *Looming*. 1949. 6. Lk 739–757; 8. Lk 988–1004.

²³ Ilmar Sikemäe. *Tolm*. // *Looming*. 1955. 3. Lk 259–304.

²⁴ ERAF. 1-4-1926. L 1245.

nende kirjanduslikust tegevusest Eesti Vabariigi ajal. 1955. aastal ilmes selgesti püüe süvendada kirjandusloolist uurimistööd, et täita tühimikke ja ületada primitiivsust teoste hindamisel. Mõned näited: Olev Jõgi sulest ilmus uurimus Rudolf Sirge kirjanduslikust tegevusest,²⁵ Endel Nirk kirjutas Mart Raua loomingust enne 1940. aastat,²⁶ Elem Treier avaldas artikli Ed. Vilde loomingu senisest analüüsist.²⁷ Viimati nimetatut kritiseeris Ed. Vilde romaani *Mäeküla piimamees* alahindamist ning rõhutas selle teose kõrget kunstilist taset.

Jätkus ka eesti kirjanduse suurkuju Friedebert Tuglase järk-järguline rehabiliteerimine. 1955. aastal ilmus *Väikese Illimari* uus trükk, aasta lõpul avaldati katkend Tuglase mälestustest²⁸ ning tema kirjanduslooline pala *Väike paralleel*.²⁹

Ulatuslikult tähistati August Kitzbergi 100. sünniaastapäeva. Selleks puhuks ilmus valimik tema töid ning ajakirjanduses avaldati rohkest materjali Kitzbergi elu ja loomingu kohta. Suuremat huvi pakub L. Rimmelga artikkel *Kitzbergi ja Kitzbergist lugedes*.³⁰ Selles polemiseeris autor *Eesti kirjanduse ajaloo* III osa Kitzbergi-käsitlusega. Seal oli Kitzbergi näidenditest tõstetud esiplaanile *Kauka jumal*, *Libahundis* nähti vaid feodaalse rõhumisega kaasneva ebaususe sügavalt laastava mõju paljastamist. Rimmelgas pidas aga Kitzbergi loomingu tipuks just *Libahundi* ning nägi selles eelkõige vabadusiha võitlust orjameelsusega. Muutused Kitzbergi ja tema loomingu hindamises näitasid niukeid tolleaegses kirjanduskliimas. Sellesse aega kuulub järgmine anekdoot: Kultuuriminister Aleksander Ansbergi juurde tuli tuttav mees ja ütles: «Käisin linnas ja nägin – Kitzberg väljas.» Ansberg vastu: «Kui juba Andresen ja Kruus on vabaduses, mis siis inimestada, kui mingi Kitzberg lahti sai.» Anekdoot oli mõeldud Ansbergi kultuurivõhiklikkuse naeruvääristamiseks, aga sellel oli ka sügavam tagamaa. 1950. aastal nimetati parteifoorumitel ja ajakirjanduses väga sageli Hans Kruusi ja Nigol Andreseni nime, neid peeti kodanlike natsionalistide liidriteks ja esimese järgu rahvavaenlasteks. Nende vabanemine vanglast (Kruus 1954. Andresen 1955. aastal) oli üheks näiteks valitsevas totalitaarses režiimis tekkinud mõradest. Seoses sellega sai võimalikuks ka pisut sügavam kirjanduspärandi hindamine.

²⁵ Olev Jõgi. Olev Jõgi. Rudolf Sirge kirjanduslik arengutee. // Looming. 1955. 10. Lk 1246–1265; 11. Lk 1372–1397.

²⁶ Endel Nirk. Mart Raua teest nõukogude kirjandusse. // Sirp ja Vasar. 1955. 8. ja 15. aprill.

²⁷ Elem Treier. Skeemide ja väärhinnangute vastu Ed. Vilde loomingu analüüsis. // Sirp ja Vasar. 1955. 16. detsember.

²⁸ Friedebert Tuglas. Ants Laikmaa seltsis: katke memuaaridest. // Looming. 1955. 12. Lk 1498–1501.

²⁹ Friedebert Tuglas. Väike paralleel. // Sirp ja Vasar. 1955. 30. detsember.

³⁰ Lembit Rimmelgas. Kitzbergi ja Kitzbergist lugedes. // Looming. 1955. 12. Lk 1505–1516.

Kümme aastat hiljem.

Uuemad uurimistööd nõukogude ajaloo kohta

Olaf Mertelsmann

Nõukogude Liidu lagunemisega avanesid ajaloolastele paljud seni suletud arhiivid. Tänu sellele on meie teadmised tollest riigist märkimisväärselt kasvanud. Vaatamata tänaseni kehtivatele uurimispiirangutele arhiivide kasutamisel, on teadmiste juurdekasv olnud siiski tohutult suur. Alanud on nõukogude ajaloo uus lahtimõtestamine. Tuleb tõdeda, et Eesti ajalugu 20. sajandil jääks ilma pilguta N Liidu arengule tihti lünklikuks ja mõistetamatuks. Kahjuks pole aga paljusid olulisi raamatuid nõukogude ajaloo kohta eesti keelde tõlgitud ja neid ei leia ka kohalikest raamatukogudest. Alljärgnev põgus ülevaade ei pretendeeri küll täielikkusele, kuid üritab tutvustada mõningaid viimase kümne aasta jooksul ilmunud olulisi teoseid, milles käsitletakse Venemaa ja N Liidu ajalugu 1917. aastast kuni režiimi lagunemiseni. Aluseks on võetud eelkõige autori isiklikud eelistused. Vähem leiavad kajastamist Vene autorite teosed, kuna need on Eesti ajaloolaste seas enam tuntud. Tutvustatud teostes ei mängi Eesti küll märkimisväärsel rolli, leides tihti äramärkimist vaid joonealustes märkustes. Sellest hoolimata on need abiks Eesti 20. sajandi ajaloo mõistmisel.

Vladimir Iljitš Leninist on kirjutatud siiani vaid kommunistlikke pühakulegende või poliitilisi biograafiaid. Robert Service, professor Londonis, sõandas esimesena kirjutada biograafia, mis käsitleb nii Lenini elu avalikke kui ka isiklikke tahkusi. Service on varem avaldanud ühe kolmeköitelise Lenini elulookirjelduse, milles ta tõestas end kui tunnustatud ekspert.¹ Nüüd avanes tal võimalus kasutada uusi allikaid ning see ettevõtmine on tal igati õnnestunud.² Esimest korda ilmub lugeja ette inimene, mitte müüt. Service võtab appi vene riigi ja ühiskonna üldised ning perekondlikud ja isiklikud ilmingud, et seletada Lenini fenomeni, kes asus võimule tänu õnnelikele asjaoludele ning muutis otsustavalt 20. sajandi ajaloo käiku. Service oletab, et ühest küljest põhjustas Lenini valmisoleku julmuseks tema patoloogiline kalduvus, kuid teisest küljest ka venna hukkamisest saadud hingeline trauma ning järgnevalt talle ühiskonna poolt peale surutud erakustaatus.

¹ **Robert Service.** Lenin. A Political Life. The Strength of Contradiction. 3 vol. Bloomington: Indiana University Press, 1985–1995.

² **Robert Service.** Lenin. A Biography. Cambridge: Harvard University Press, 2000.

Lenini tegutsemise põhiliseks tõukejõuks näib olevat tollasel Vene-maal vormunud ideoloogia, mis oli paljuski täis vasturääkivusi. Lenini ilmaliku usu alustaladeks olid tema enda ideoloogiline maailmapilt ning Marxi filosoofia. Oma kõrgete eesmärkide saavutamisel ei lasknud ta end häirida emigratsiooni reaalsusest ja jäi endiselt truuks klas-sivõitluse, terrori ja diktatuuri kategooriatele. Partei ja poliitika andsid Lenini elule sisu, kuid *tema kirglik hävitamisiha oli tugevam kui armastus proletariaadi vastu*. Kuigi Lenini tegevuse aluseks olnud kesksed ideed püsisid muutumatutena, muutusid tema poolt kasutatavad strateegiad üllatavalt tihti. Nii võib väita, et Lenini loodud diktaatorlik ühepartei-line riik moodustus paljude improvisatsioonide tulemusena. Võiks kri-tiseerida, et poliitilised sündmused leiavad Service uurimuses kohati liialt pealiskaudset käsitlemist. Näiteks oktoobrirevolutsioonile pühen-datakse vaid paar lõiku. Ka mõningate autori argumentidega ei pruugi kõik nõustuda, kuid siiski on selle biograafiaga astunud esimene ning tähtsaim samm Lenini mõistmisel inimesena.

Vene revolutsiooni kohta on ilmunud kolm tähtsat uurimistööd. Esimene, kes arhiivide avamisest profiteeris, oli ameerika konservatiiv-st ajaloolane Richard Pipes. Tema kolmeköiteline monograafia hilise tsaaririigi ja N Liidu algusaastate perioodist³ on pühendatud revolutsiooni ohvritele. Pipes suudab kujutlust tsaaririigist kui tagurlikust des-pootiast veenvalt korrigeerida ning tõestada, et tegu oli riigiga, mis vaa-tamata märgatavale hilinemisele oli teel õigusriigi ja turumajanduse poole. Lenin ja enamlased tulid võimule tänu Esimesele maailmasõjale ning õnnelike asjaolude kokkulangemisele. Nendeks olid fanatism, Sak-sa Keisririigi märkimisväärne abi ning vastaste nõrkus ja omavahelised lahkkelid, samuti üldine riikluse kokkuvarisemine. Enamlaste võimu-haaramine polnud mitte mingil juhul ajaloolise seaduspärasuse või rah-va enamuse toetuse tulemus, vaid pigem 20. sajandi *algkatastroof* (Ernst Nolte). Stalinistlikud õudused olid juba leninlikku süsteemi sisse prog-rammeeritud. Oleks Lenin kauem elanud, oleks ta kindlasti Hitleri ja Staliniga inimohvrite arvu suhtes sammu pidanud.

Revolutsioonilase ajalooteaduse hetkeolukorrast annab põhjaliku ülevaate Helmut Altrichter'i teos *Venemaa 1917*.⁴ Tema käsitluses pole kesksel kohal mitte Lenin ja enamlased, vaid tsaaririigi kriisi Esimese maailmasõja ajal. Samuti erinevad sotsiaalsed grupid nagu töölisel, sõdurid, talupojad ja kodanlased, kes keeldusid tsaarile truudust van-dumast, ning Vene impeeriumi koosseisu kuuluvate rahvuste sõltuma-tuspüüdlused. Tuleb aga märkida, et sündmustele hinnangu andmisel on Altrichter tagasihoidlikum kui Pipes.

Orlando Figes ei esita endale mitte ainult kõrgeid nõudmisi revolutsiooni ajaloost erinevatest perspektiividest nähtuna kirjutades, vaid on ka kirjanduslikult läbinisti ambitsioonikas.⁵ Tema raamat kuulub täna-

³ Richard Pipes. The Russian Revolution. 3 vol. New York, 1990–1993.

⁴ Helmut Altrichter. Rußland 1917. Ein Land auf der Suche nach sich selbst. Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh, 1997.

⁵ Orlando Figes. A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924. London, 1996.

seks juba inglisekeelse ajalookirjutuse klassikavaramusse. Figes on talupoegliku Venemaa suurepärase tundja⁶ ja suudab oma detailsete kirjeldustega talupoegade elust ja mentaliteedist üllatada ka asjatundlikku lugejat. Tema teos on kui jutustus, kus sündmusi ei kirjeldata mitte ainult võimulolijate silmade läbi, vaid ka lihtrahva vaatevinklist. Viie inimese muljed ja nendega seotud tegevus põimub ajalookäsitluse vahele, mille tulemusena tekib sündmuskäigust mitmetahuline pilt. Kolm neist ajaloolistest isikutest – Maxim Gorki, kindral Brussilov ja vürst Lvov – on enamusele teada ja tuntud, kuid teised kaks – talupojast reformaator Sergei Semjonov ja sõdur ning komissar Dimitri Oskin – ei ütle ka ekspertidele midagi. Säärase võtte abil õnnestub Figesil luua kolmedimensiooniline panoraam, et sündmusi mõistetavamaks teha. Tema enda seisukoht on üheselt mõistetav – revolutsioon oli tragöödia.

Alan Bullock pühendub diktaatorite võrdlusele. Tema paralleelbiograafia Hitlerist ja Stalinist toob päevavalguse kätte väga suured sarnasused mõlema türanni vahel ja avab ukSED natsionaalsotsialismi ja stalinismi võrdluseks.⁷ Tunnustatud Hitleri-ekspert⁸ ei valda küll vene keelt ja toetub teiste autorite töödele. Hitler ja Stalin on kui totalitarismi erimunakaksikud, kelle mõju on alles pärast N Liidu lagunemist revideeritud.

Ida-Euroopa saatust Hitleri ja Stalini ajal uurib Dietrich Beyrau' väike monograafia.⁹ Beyrau pühendub samuti mõlema diktatuuri võrdlusele ning nende huvipiirkonda jäänud riikidele avaldatud mõjule. Juba enne Teist maailmasõda oli Ida-Euroopas tunda mahajäämust. Sõda ja sotsialistlik diktatuur ei toonud seal endaga mitte ainult kohutavaid inimohvreid, vaid pidurdas ka ühiskondliku arengut.

Ideoloogiliselt põhjendatud terrori tähendust sotsialistlikus süsteemis analüüsis oma kommunismi interpretatsioonis lähemalt Gerd Koenen.¹⁰ Oma pikas essees valgustab Koenen ideoloogia rolli ja selgitab veenvalt, et juba Lenin hülgas marksismi põhiideed. Reaalselt eksisteeriv sotsialism ilmneb tagurliku diktatuurina, mis ei ole jõudnud kaugemale arengumaast. Tegemist on ühiskondliku korraga, kus moderniseerimise, globaliseerumise, pluralismi, individualismi ja maailmaturu kujunemise küsimustele vastatakse totalitaarse vägivallaga. Koenen annab huvitava ajendi diskussiooniks kommunismi iseloomu kohta.

Gulagi arhipelaag oli üks Nõukogude Liidu tähtsamaid tunnusmärke. Ralf Stettner tegeleb oma rohkete arhiivimaterjalidega illustreeritud käsitluses just Stalini-aegsete sunnitöölaagritega.¹¹ Lugeja pühen-

⁶ Orlando Figes. *Peasant Russia, Civil War. The Volga Countryside in Revolution (1917–1921)*. Oxford: Clarendon Press, 1989.

⁷ Alan Bullock. *Hitler and Stalin. Parallel Lives*. London, 1991.

⁸ Alan Bullock. *Hitler. A Study in Tyranny*, rev. edn. London, 1964.

⁹ Dietrich Beyrau. *Schlachtfeld der Diktatoren. Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.

¹⁰ Gerd Koenen. *Utopie der Säuberung. Was war der Kommunismus?* Berlin: A. Fest, 1998.

¹¹ Ralf Stettner. «Archipel GULag»: Stalins Zwangslager. Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1996.

datakse tolle Aleksandr Solzenitsõni teosest osaliselt tuttava süsteemi üksikasjadesse, seekord on lähenemine aga teaduslik ja Stettner toetub mahukatele arhiiviuuringutele.

Sheila Fitzpatricku poolt välja antud kogumik *Stalinism. Uued suunad* sisaldab stalinismi uuringute uusimaid ja tähtsamaid kaastöid.¹² Kaksteist erinevate autorite artiklit pakuvad äärmiselt huvitavat läbiõiget erinevatest teemadest. Noore töölise ja kulaku poja päevik on rikkalik allikmaterjal erinevate analüüsides koostamiseks, näiteks sotsiaalse identiteedi kujunemine klassikuuluvuse baasil ja stalinistliku mentaliteedi areng. Arutletakse nii puudusest tingitud teatud konsumeerimisvajaduse kui ka *kultuurse isiksuse* kasvatamise üle stalinistliku tsiviliseerimisprotsessi käigus. Tematiseeritakse ka *käsi peseb kätt* printsiibiga seotud probleeme maal. Püüdlused mahajäämust tasa teha avalduvad tagurlikes ja arhailistes valitsemisvormides.¹³ Selle tulemusena kujunes välja midagi seisusliku korra taolist, levisid korruptsioon ja patronaažlikud suhted. Kaks artiklit pühendatakse terrori ning selle juurte, veel kaks erinevatele rahvustele automaatselt omistatud omaduste uurimisele. Võimulolijate silmis oli nõukogude inimese puhul tingimata tegemist kindla klassi ja rahvuse esindajaga. Sellest tulenev kõigi kodanike sõpradeks ja vaenlasteks jaotamine (koos kaasnevate kohutavate tagajärgedega) oli aga tihti täiesti meelevaldne. Kuigi erinevate autorite arvamused ei pruugi alati kokku langeda, on mainitud kogumiku puhul siiski tegu väärtusliku lugemisvaraga, mis näitab stalinismi uues valguses, esitab uusi küsimusi ning püüab rakendada uusi meetodeid.

Oleg Hlevnjuki raamatu teemaks on poliitbüroo ja võimumechanismid 20. sajandi kolmekümnendatel aastatel.¹⁴ Ka temal oli võimalus kasutada varem suletud arhiive. Autor läheneb teemale kronoloogiliselt ja kirjeldab poliitbüroosiseseid võimusuhteid ning nende mõju sisepoliitikale. Lõpptulemusena moodustub terviklik pilt, mis varem oli küll aimatav, aga allikate varal tõestamata – kõigi poliitiliste otsuste puhul oli liikumapanevaks jõuks Stalin ise. Hlevnjuk suudab veenvalt tõestada, et mitte ükski Stalini väidetavatest konkurentidest ei hakanud talle tõsiselt vastu. Sellest hoolimata esines poliitbüroos erinevate võimkondade omavahelisest konkurentsist tulenevalt aeg-ajalt lahkheid. Just seetõttu õnnestus Stalinil *jaota ja valitse* printsiibi järgi oma positsioone kindlustada. Stalin polnud mitte ainult stalinismile nime andja, vaid ohjas ka seda kindlalt. Samas olid tal poliitbüroos truud abimehed, olles samuti vastutavad terrori ja kollektiviseerimise kolidest eest.

Donald Filtzeri uurimus aitab kaasa nõukogulike töösuhete mõist-

¹² Sheila Fitzpatrick (ed.). *Stalinism*. New Directions. London, New York: Routledge, 2000.

¹³ Lewis Siegelbaum. «Dear comrade, you ask what we need»: socialist paternalism and Soviet rural «notables» in the mid-1930s. / Sheila Fitzpatrick (ed.). *Stalinism*. New Directions. London/New York: Routledge, 2000. P. 231–255.

¹⁴ Олег Хлевнюк. Политбюро и механизмы политической власти в 1930-е годы. Москва, 1996.

misele, mille alged peituvad Stalini ajas ning mis juurdusid Hruštšovi valitsemisperioodil.¹⁵ Mainitud analüüs on küll marksismist mõjutatud, kuid kasulik lektüür. Filtzeri järgi kasutas väike võimuladvik suurt rahvamassi ekspluateerides oma privileege. Süsteem vajas küll hädasti uuendusi, polnud aga reaalselt reformitav. Stalinistlik industrialiseerimine kulges kaootiliselt ja plaanimatult, mistõttu ettevõtetevaheline koordineerimine oli peaaegu võimatu. Protsessi kiire tempo põhjustas suurt tööjõupuudust. Kuna töölistele ei antud võimalust oma huvisid kollektiivselt kaitsta, reageerisid nad aeglase töötempo ja madala tööviljakusega.¹⁶ Tootlikkust pidurdasid ka pidev kaubadefitsiit, tehnika puudulikkus ning vajakajäämised töö organiseerimisel. Üheks nõukogude majanduse kõige iseloomulikumaks jooneks võib pidada kvaliteedi unustamist kvantiteedi kõrval. Kuna töökätest oli pidevalt puudus, ei saanud juhtkond madala töömoraali suhtes mitte midagi ette võtta. Ettevõtte edu pandiks oli plaani täitmine, mis osutus eelloetletud põhjustel võimatuks. Puudujääkide tasakaalustamiseks oli levinud statistiliste valeandmete esitamine. Stalini surmaga lõppenud avalik terror langetas töömoraali veelgi. Plaanimajandusel puudusid tänu paljudele võltsingutele ja ülepaisutatud ning omavahel vaenujalal olevatele ametkondadele usaldusväärsed andmed majandusarengu normaalseks planeerimiseks. Levinud olid suured kõikumised toodangu mahus, aktiivne tootmine algas iga aruandeperioodi lõpul. Ettevõtetel hoidsid palgal suurt tööjõureservi, üks kümnendik töölistest tegeles masinate remondi ja korrashoiuga. 1958. aastal moodustasid peaaegu pool tööjõust kvalifitseerimata abitöölised, väljaõppe üldine tase osutus väga madalaks. Filtzeril õnnestub veenvalt põhjendada, miks nõukogude majandust liiga aeglaselt moderniseeriti ja see lõpuks kokku kukkus.

Talurahva saatust Stalini ajal käsitlevad Lynne Viola ja Sheila Fitzpatricku uurimused.¹⁷ Sundkollektiviseerimine näis võitlusena talupoegade vastu ideoloogiliselt põhjendatud, viis aga maaelu ja -kultuuri hävitamiseni, olles nii riigile omamoodi Pyrrhose võit. Kolhoosid olid ebaproduktiivsed ja kolhoosnike tööpanus ühismajapidamisse palju väiksem kui oma isiklikult maalapil.

Oma järgmises uurimuses üritab Sheila Fitzpatrick rekonstrueerida igapäevast stalinismi kolmekümnendatel aastatel.¹⁸ Kuigi laiahaar-

¹⁵ Donald Filtzer. *Soviet Workers and De-Stalinization. The consolidation of the modern system of Soviet production relations, 1953–1964.* Cambridge University Press, 1992.

¹⁶ Mark Harrison tõestas, et aastatel 1929–50 kõikus reaalne toodang töölise kohta küll tuntavalt, kuid ei tõusnud märkimisväärselt. Märksõnaks ekstensiivne areng (Mark Harrison. *A German comparison.* / John Barber, Mark Harrison (ed.). *The Soviet Defense-Industry Complex from Stalin to Krushchev.* London, New York, 2000. P. 110).

¹⁷ Lynne Viola. *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Resistance.* New York, Oxford, 1996; Sheila Fitzpatrick. *Resistance and Survival after Collectivization.* New York, Oxford, 1994.

¹⁸ Sheila Fitzpatrick. *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.* New York, Oxford, 1999.

delise bürokraatia abil üritati ka argielu pisivajadusi reguleerida, olid süsteemis töötavad inimesed kogenematud, halvasti koolitatud ja lõpptulemus seetõttu ebamajanduslik. Kolmekümnendate aastate kultuurirevolutsioon tõi endaga kaasa intelligentsi proletariseerumise ning juhtivate positsioonide täitmise poolharitlastega. Ühiskonnas tekisid uued seisused, kusjuures eliidi privileegid sarnanesid tsaristliku teenisaadli omadele. Linnad olid ülerahvastatud ja hooletusse jäetud, vohasid huligaansus ja alkoholism. Terrori ja rõhumise teel saavutati perede veel suurem ühtekuuluvustunne või hävitati need täielikult. Head sidemed näisid rahast tähtsamatena. Varimajanduseta poleks sotsialistlik majandus püsima jäänud. Fitzpatrick saab *homo sovieticuse* mentaliteedi kujunemise kirjeldamisega suurepäraselt hakkama. Tema tööd lugedes võib aru saada, mille all nõukogude ühiskond kannatas.

Üks stalinismiga tegelevatest *revisionistlikest* ajaloolastest, Robert W. Thurston, on oma raamatus *Elu ja terror Stalini Venemaal* seisukohal, et Stalinil oli rahva hulgas tunduvalt suurem toetus, kui tänaseni on osatud arvatagi.¹⁹ Elanikkonna kontroll polnud nii täiuslik kui endisel Ida-Saksamaal, julgeolekuorganite personal oli halvasti välja õpetatud ning nuhkide tegevus ebaefektiivne. Paljudel lihtinimestel, töölistel ja maarahval polnud mingit kokkupuudet julgeolekutöötajatega. Inimesed tundsid elust rõõmu, ei esinenud kõikehõlmavat hirmulolekut ja eksisteerisid teatud vabadused. Samas toob Thurston välja mitmed huvipakkuvad arvud: režiim kannab vastutust umbes 11 miljoni inimelu eest, umbes kaks protsenti elanikkonnast viibis üheaegselt vahi all ja viis protsenti täiskasvanutest mõisteti süüdi riigivastastes kuritegudes. Nõukogudeliku arusaama järgi oli süüdimõistmiseks peaaegu alati vaja ülestunnistust, neid saadi arvukate süütute piinamise teel. Vaatamata mõnede Thurstoni hinnangute küsitavusele, tuleb tõdeda, et ta on lääne lugeja arusaama stalinismist oluliselt korrigeerinud.

Jeffrey Brooks otsib stalinistlikule süsteemile kultuurilist lähene-misteed.²⁰ Ta võrdleb stalinismi avaliku kultuuri teatrietendusega. Brooks argumentatsiooni jälgides selgub, et too esialgu kummalisena tunduv idee omab siiski kandepinda. Enamlased ütlesid lahti tsaaririigi kultuurist, mis oli mõjutatud rahvusvahelistest suundadest, nagu näiteks esteetiline modernism ja popkultuur ning asendasid selle autoritaarsete ja staatiliste väärtustega. Riik ja valitsejad sakraliseerusid ning lihtrahvalt rööviti tegutsemisvabadus. Kriitikaks ja teisitemõtletajate arvamused avaldusteks võimalus puudus, nõukogude kultuuri areng peatus ning lõpuks polnud enam mingit võimalust reformideks.

Stephen Kotkin kirjeldab Magnitogorski näite varal stalinismi ise-seisva tsivilisatsioonina.²¹ Jutustades tolle linna tekkelugu ja iseloomustades elanike mentaliteedi kujunemist üritab ta mõista, miks ini-

¹⁹ Robert W. Thurston. *Life and Terror in Stalin's Russia 1934–1941*. New Haven, London, 1996.

²⁰ Jeffrey Brooks. *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton, 2000.

²¹ Stephen Kotkin. *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley, 1995.

mesed hoolimata terrorist, korrupsioonist ja laialt levinud ressursside raiskamisest uskusid, et ehitavad üles sotsialismi. Kuigi tagantjärele vaadates selgub, et N Liidu näol oli tegemist vaid halenaljaka luupainajaga, baseerus see riik siiski valgustusajast pärineval utopistlikul unistusel, mille sisuks oli ühiskonna ratsionaalne korraldus, klassivastuolude ületamine ja heaolu saavutamine.

Etnilised puhastused seonduvad lääne lugeja jaoks enamasti sõdadega endises Jugoslaavias. Terry Martin tõestab oma artiklis, et sääraseid meetodeid kasutati N Liidus juba kolmekümnendail aastail.²² Stalini ajal esines paradoks – ühest küljest pooldati väikeste rahvuste eneseleidmist, teisest küljest aga hävitati terveid rahvaid. Põhjuseks polnud mitte vene natsionalism, vaid ideoloogiliste algetega nõukogudelik vaen võõraste suhtes. Ajenditeks olid nii hirm välismaiste mõjude ja spioonide suhtes kui ka fakt, et mittevenelaste vastuseis kollektiviseerimisele oli tugevam kui vene rahvuse esindajate seas. Eriti rängalt kannatasid inimgrupid, kelle rahvuskaaslased olid väljaspool N Liidu piire oma riigi loonud. Aastatel 1935–38 langesid etniliste puhastuste ohvriks kokku üheksa nõukogude rahvast, eriti piiriäärsetelt aladelt, sh soomlased, eestlased ja lätlased. Riigipiiri ääristas maailmas ainulaadne 22 kilomeetri laiune erirežiimiga piiritsoon. Terrori ajal moodustasid diasporaarahvuste esindajad viiendiku vahistatutest ja kolmandiku hukatutest, kuigi nende üldarv rahvastikus oli kõigest 1,6 protsenti. Poliitilistest vangidest lasti maha 19,7 protsenti, samas kui rahvuslikel põhjustel vahistatute hukkamise protsent oli 73,7. Vahistatud eestlastest hukati enam kui 80 protsenti – Suur Terror oli samaaegselt ka etniline puhastus.

Jelena Osokina kirjutab rahvastiku majanduslikust kindlustatusest stalinistliku industrialiseerimise ajal.²³ Autor loob valitsenud olukorrast masendava pildi. Industrialiseerimine viis majandusliku kriisini ja alles pärast Stalini surma saavutati taas Nepi-aegne²⁴ elustandard. Valitses toiduainete hierarhiline jagamine. Kolmekümnendail aastail avati esmakordselt valuutapoed, kust sai valuuta, kulla või ehete eest hirmkalleid esmatarbekaupu osta.

Nõukogude realiteedi üks aspekte oli pealekaebamine. Vladimir A. Kozlov töötas politseiarhiivis, mille tulemusena valminud artiklis kirjeldatakse aastatel 1944–53 käibel olnud praktikaid.²⁵ Denuntsiatsioonide sisu uurides torkab silma, et tegu oli tihtipeale aegumatute teema-

²² Terry Martin. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. // The Journal of Modern History. 1998. P. 813–861.

²³ Елена Осокина. За фасадом «сталинского изобилия.» Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. Москва: РОССПЕН, 1998.

²⁴ Неп (Новая экономическая политика) – uus majanduspoliitika. N Liidu majanduspoliitika aastatel 1921–28, mis kehtestas piiratud vabaturukaubanduse, kuigi riiklik kontroll põhiliste tööstusharude üle säilis.

²⁵ Vladimir A. Kozlov. Denunciation and its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciation and their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944–1953 // The Journal of Modern History. 1996. P. 867–898.

dega: võimu kuritarvitamine, kohustustest kõrvale hiilimine, moraalsed pahed alkoholismist abielu rikkumiseni, äraostetavus, vargus ja poliitiline mitteusaldatavus. Enamus nõukogude bürokraate elas pideva kontrolli hirmu all, mis osutus aga illusiooniks. Eksisteeris kahte liiki salakaebajaid. Esimese grupi moodustasid nn omakasupüüdnud denuntsiandid, kes olid eriti ohtlikud, teise rühma kuulusid pealekaebajad, kelle puhul teenis kaebus omakasueesmärki. See võis toimida ka enesekaitseks. Samas eksisteeris reaalne võimalus, et pealekaebus blokeeriti ülevalt poolt või kahjustas hoopis denuntsiandi enese huve.

Jelena Zubkova heidab pilgu sõjajärgsele nõukogude ühiskonnale.²⁶ Riigi juhtkonda huvitas inimeste meelestatus ning selleks olid nad sunnitud kasutama alternatiivseid allikaid, nagu kirjad keskkomiteele või isiklikult partei sekretäridele, lugejakirjad ajalehtedele, päevikud ning julgeoleku raportid, sest nõukogude ühiskonnas polnud sõnavabadust ja seega puudus ka ühiskonna transparentsus. Zubkova kasutab just neid materjale, et taastada pilti tollasest elust ja arusaamadest. Autor suudab tõestada, et riigi võimuladvik jälgis tähelepanelikult muutusi ühiskonnas ning lasi end neist mõjutada. Stalinism otsis rahva toetust. Tulemusena moodustus kahepalgeline diktatuur, mis arvestas rahva meelsusega, samas seda ignoreerides ja sellega manipuleerides. Kahtlusi äratavad teesid nii absoluutsest ja totaalsest diktatuurist kui ka rahva soovidega arvestavast stalinismist. Kokkuvõttes oli tegu siiski võimsa diktaatorliku hierarhiaga, mille kandepinna moodustas rahva enamus. Kehtiv kord sisaldas üksikuid kokkuleppe teel saavutatud diktatuuri elemente. Huvipakkuvad on kunstlikult tekitatud mitmekülgsed kujutluspildid vaenlastest ja külma sõja mõju.

Suurt vastukaja tekitas ajaloolase François Furet arveteõiendus kommunismiga.²⁷ Vastupidiselt Prantsuse Revolutsioonile või Napoleoni ajale ei kujuta kommunism endast pärast oma kokkuvarisemist mitte midagi märkimisväärsset. Selgus, et N Liit oli üks maailmariik ilma igasuguse tsivilisatsioonita ning ei jätnud järeltulevatele põlvetele mingeid tähtsust omavaid ideid või institutsioone. Järele jäid puuduliku majanduse ja vormirietes ühiskondadega purustatud riigid, millel on probleeme ajaga kaasas käimisega. Kommunism järgis suurt illusiooni, millega koos ka hääbus. Õeldes lahti valgustuse, demokraatia ja inimõiguste printsiipidest ning tuues esile despootia, kujutas see sammu Suure Prantsuse Revolutsiooni eelsesesse aega. Furet ei tegele mitte niivõrd Ida-Euroopa reaalsusega, vaid pigem selle mõjuga prantsuse intelligent-sile. N Liidul õnnestus elus hoida müüti revolutsioonist ja sotsialismist ning hiljem antifašismi ära kasutades vasakpoolseid haritlasi enda poole võita. Furet õigustatud küsimus kõlab järgmiselt: *Kuidas lasid haritlased end nii kaugele viia, et toetasid verist ja tagurlikku diktatuuri?* Pärast mainitud teosega tutvumist saab ka selgeks, miks Lääne-Euroopa eelistas diktaatorlikku Gorbatšovi Baltikumi demokraatlikule vabadusliikumisele.

²⁶ Елена Зубкова. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953. Москва, 1999.

²⁷ François Furet. Le passé d'une illusion. Paris, 1995.

Diskussioonil Furet' raamatu ümber olid kaugeleulatuvad tagajärjed. Prantsusmaal avaldati *Kommunismi must raamat*, mis pühendati vahetult enne teose ilmumist surnud Furet'le.²⁸ Selle koguteose ümber tekkis debatt isegi prantsuse parlamendis. Kuna autorite eesmärk oli paljastada kommunistliku režiimi kuritegelikku iseloomu, tõusid emotsioonid kõrgele. Paljud vasakpoolsed olid nõrkinud ja mõningad autorid läksid omavahel riidu. Rahuldavat vastust küsimusele, miks kommunism terrori teele libises, raamatus siiski ei anta. Mõned Courtois' eessõna formuleeringud on ebaõnnestunud, osade kaastööde teaduslik tase jätab soovida ning kes nõukogude ajalugu piisavalt tunneb, leiab vähe midagi uut. Samas on mainitud koguteos läbinisti teedrajav. Esma-kordselt esitatakse kommunistliku süsteemi poolt Tšehhoslovakkiasst Kuuba ja Kambodžani toime pandud kuritööd ühtse tervikuna. Nicolas Werthi N Liitu käsitlev kaastöö on teaduslikult põhjalik ja väärib lugemist. Maailma avalikkuse ette tuuakse veenvalt üks kommunistliku võimu olulisemaid aspekte – selle kuritegelik iseloom. Seega on olemas hea vahend kommunistliku nostalgia ja kõva käe nõudmiste vastu võitlemisel. Kes ka täna veel kommunistlikke kuritöid eitab, seab end ühte ritta Holokausti salgajatega.

Kahjuks võib lektüüriiga kaasneda depressioon – lehekülgi täidavad piinamised, massimõrvad, küüditamised ja rõhumine. Tekib sama tunne, mis Holokausti ja saksa koonduslaagrite uurimiselgi. Kuid ega ajalooteadus olegi meelelahutuseks mõeldud.

Ajakirja *Osteuropa* 2000. aasta juunikuu number pühendati täielikult Saksamaal *Kommunismi musta raamatu* ümber toimunud diskussioonile.²⁹ Kümne kaastöö autorid hindavad teost läbinisti erinevalt ja ei nõustu kõigi esitatud teesidega, aga nende artiklid moodustavad arutelu olulise osa. Nii seab Manfred Hildermeier oma artiklis *Stalinism ja terror* mõned musta raamatu teesid kahtluse alla, samas kui Terry Martin pöörab kaastöös *Rahvustevastane terror Nõukogude Liidus* tähelepanu ühele vähem käsitletud aspektile. Otsitakse nii süüdlasi kui ka põhjusi, miks nõukogude režiim kõige võõra suhtes äärmise vaenuliku hoiaiku võttis. Võrdlus on oluline, et jõuda uute arusaamadeni. Lähenedes kumbki oma vaatenurgast, kõrvutavad Dan Diner ja Dietrich Beyrau natsionaalsotsialismi ja stalinismi. Joachim von Puttkamer võrdleb terrorit Tšehhoslovakkias ja Ungaris.

Samas ajakirja numbris kirjutab Göttingeni ülikooli doktorant David Feest teemal *Terror ja vägivald Eesti külas*.³⁰ Ta jõuab järeldusele, et

²⁸ Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin. Le livre noir du communisme. Crimes, terreur et répression. Paris, 1997. Teos on ilmunud ka eesti keeles: Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin. Kommunismi must raamat. Kuriteod. Terror. Repressioonid. Tallinn: Varrak, 2000.

²⁹ Osteuropa. 2000. 6. Unterdrückung. Gewalt und Terror im Sowjetsystem. Diskussionsbeiträge zum «Schwarzbuch des Kommunismus.» Stuttgart, 2000.

³⁰ David Feest. Terror und Gewalt auf dem estnischen Dorf. // Osteuropa. 2000. 6. S. 656–671.

Moskval polnud kunagi alternatiivi põllumajanduse vägivaldsele kollektiviseerimisele. Vahetult pärast sõda toime pandud terrori põhjustas veel omavaheline võimuvõitlus, kuid hilisem kollektiviseerimine järgis N Liidus sissetallatud radu. Sellel olid siiski iseloomulikud süsteemi puudujäägid: halb organiseeritus, ideoloogiline pimestatus ja klassivõitluse põhimõtetele orienteeritud sõjakas moraal. Vaatamata terrori tsentraalsele planeeritusele haihtus plaan kohapealses improvisatsioonis ja kaoses.

Nõukogude Liidu lagunemine võimaldas ajaloolastel esmakordselt jõuda selle riigi kompaktse ajaloo kirjutamiseni. Ambitsioonikaimaks katseks on kindlasti Manfred Hildermeieri koguteos *Nõukogude Liidu ajalugu 1917–1991*. Ta kirjeldab enam kui 1200 leheküljel nn moderniseerimisdiktatuuri ajalugu. Hildermeier visandab analüütiliselt terava ja detailse pildi, kuid alahindab selgelt üksikute rahvuste rolli sündmustes.³¹

Venemaalt pärit Leonid Luksi ja Robert Service'i teosed tuginevad teaduse uusimatel avastustel, on põhjalikult kirjutatud ja pole nii mahukad.³² Luksi uurimuse suurimaks puuduseks on aga see, et autor on arvatavasti ruumi säästmise eesmärgil loobunud viidetest.

Martin E. Malia üritab ajaloolise ülevaate andmise kõrval tõlgendada nõukogude ühiskonna fenomeni.³³ Sellega annab ta olulise panuse sündmuste mõistmiseks. Tema järgi kujutas Nõukogude Liit endast 74 aastat kestnud inimkatseid, mille lähtepunktiks oli utopistlik ideoloogia. See hindas inimese ja ühiskonna olemust täiesti valesti ja sealt lähtuv riigikord oli seetõttu ebaõnnestumisele määratud. Veendunud liberaalina tõestas Malia, et tegu oli *täideviidud hullusega*, mis realiseerus arvukates katastroofides.

Hans-Joachim Torke poolt välja antud *Nõukogude Liidu ajalooline leksikon* on ajaloolasele, eelkõige aga üliõpilastele vajalik abimees.³⁴ Iga märksõna juurest leiab lühikirjelduse ja viiteid põhjalikumale kirjandusele. Kahjuks leidub leksikonis, mis on saadaval ka taskuraamatuna, mõningaid vigu: osundatakse vaid vene-, inglise- ja saksakeelsele kirjandusele, üksikuid liiduvabariike mainitakse ainult põgusalt ning esitatud andmed on osaliselt vananenud.

Nõukogude Liidu lagunemisele järgnenud kümne aasta jooksul on meie teadmised sellest riigi olemusest mitmekordistunud. Ajaloolased töötavad jätkuvalt arhiivides, et seda pilti veelgi täiustada. N Liidu ajaloole ei saa anda üheselt kehtivat seletust. Tuleb leida mitmete erineva-

³¹ Manfred Hildermeier. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. München, 1998.

³² Leonid Luks. Geschichte Russlands und der Sowjetunion. Von Lenin bis Jelzin, Regensburg: Pustet, 2000; Robert Service. A History of Twentieth-Century Russia, Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1998.

³³ Martin E. Malia. The Soviet Tragedy – A History of Socialism. New York: Free Press; Toronto: Maxwell Macmillan Canada; New York: Maxwell Macmillan International, 1994.

³⁴ Historisches Lexikon der Sowjetunion 1917/22 bis 1991. Hrsg. Hans-Joachim Torke. München: C. H. Beck, 1993.

te lähtekohtade süntees. Ka tsaaririigi imperialistlikke, natsionalistlikke, bürokraatlikke ja autoritaarseid mõjusid oma järeltulijatele ei tohi alahinnata. N Liit tekkis tagurlikul maal ja mahajäämus võrreldes edumeelse läänemaailmaga suurenes iga aastaga, See avaldas oma mõju ka N Liidu poolt okupeeritud maadele. Kuigi kommunistlik partei pretendeeris võimumonopolile, polnud tegu monoliitse riigiga. Võimu keskmes oli küll diktaator või väike huvigrupp, aga aeg-ajalt esines ka tsentrifugaalseid tendentse. Liiga suureks paisutatud bürokraatiamasin ja improviseeritud industrialiseerimine viisid organisatsioonilise kaoseni, mis võimulolijate suutmatuse tõttu veelgi suurenes. Sellele lisandus huvipakkuv eripära – iga probleem tuli lahendada uue bürokraatliku asutusega, mille tulemusena tekkisid igas vabariigis, linnas või ametiasutuses paljud väikesed diktaatorid oma väikese võimupiirkonnaga. Nad katsid maa patronaazlike suhete, onupojapoliitika ja laialdase korrupsiooni võrguga. Süsteemil oli sadu tuhandeid süüdlasi ja miljooneid kaasajooksikuid. Peale Lenini ja Stalini langeb vastutus ka kohalikele parteibossidele, miilitsale ja salateenistusele, kolhoosiesimeestele või vabrikute direktoritele, inimestele, kes aitasid koostada küüditatute nimekirju, piinamisi läbi viinud salateenistuse kaastöötajatele, denuntiantidele ja nuhkidele. Kommunistlikule süsteemile olid omased suure illusiooni ja utoopilise hulluse elemendid. Vastandina natsionaalsotsialismile Saksamaal või fašismile Itaalias, oli kommunismi unelmaks senise ühiskonnakorralduse täielik hävitamine ja uue loomine. Selle ettevõtmise ohvriks langesid kodanlik tsiviilühiskond ja avalikkus, sõltumatu talurahvas, töölised ja ametiühingud, käsitöölised, kaupmehed, vaba majandus ja haridussüsteem. Silmapiirile ei kerkinud aga uut inimest, deformeerunud nõukogude ühiskond ei suutnud uue aja probleemidega toime tulla. Ideoloogial puudus kontakt reaalsusega ja suurim siiani läbi viidud inimeksperiment lõppes totaalse katastroofiga.

N Liidu ajaloo uurijatel tuleb vastused leida veel arvukatele lahendamata küsimustele. Me teame suhteliselt vähe nõukogude kodaniku argielust ja mentaliteedist, soorollidest ja sotsiaalsetest vähemustest. Peale selle olid siiani huviorbiidis vaid Moskva ja Venemaa, ülejäänud liiduvabariike nagu ka rahvusvähemusi on vähe uuritud. Järelikult võib selles vallas veel palju üllatusi oodata.

Lõpetuseks jääb üle N Liidu ajaloost huvitatule soovitada võimalikult paljude erinevate uurimuste läbitöötamine. Ainult nii saavutab lugeja mitmekülgse ettekujutuse. Põhjuseks on asjaolu, et erinevate suundade esindajad pole selle riigi olemuse suhtes tänaseni kokkuleppele jõudnud. Teineteise kõrval eksisteerivad vastandlikud seisukohad, mis on mõjustatud totalitarismi teooriast või hoopiski revisionismist. Kolmandad toonitavad aga nn moderniseerimisdiktatuuri või ideoloogia primaatsust. Jääb üle vaid loota, et ajaloolased saavad oma lahkarmustest üle ja jõuavad seisukohtade sünteesini.

Vaidlus ajaloo üle.

Järelmõtteid Santiago de Compostelas toimunud historiograafikongressilt

Aadu Must

Nüüdseks juba paar aastat tagasi toimus Hispaanias, Santiago de Compostelas II rahvusvaheline historiograafikongress *Vaidlus ajaloo üle* (*Historia a debate*). Korraldajad väidavad, et kongress kestab veel tänaseni: ilmuvad publikatsioonid, jätkub diskussioon. Eriti oluliseks peavad nad kongressiga koos käivitunud elektrooniliste vestlusklubide seeriat, mida peetakse küll paralleelselt inglise ja hispaania keeles, kuid on olulise tähenduse omandanud Hispaania ning eriti Ladina-Ameerika ajaloolaste jaoks.¹ Vastavad veebilehed pakuvad võrdlusainet hispaaniakeelse maailma ajalooteaduse arengust ja on huvitavad sellegi poolest, et sobivad heaks näiteks nii masintõlke väärtustest kui veidrustest – hispaania ja inglise keelt vahetab tõlkeprogramm *Babel Fish*.

Tegemist oli esindusliku üritusega: osalejaid enam kui tosinast Euroopa riigist, kõige enam korraldajamaalt Hispaaniast ja naabermaalt Prantsusmaalt. Esindatud olid ka Soome, Rootsi, Baltikumist ainsana Eesti. Ümberstruktureeruvat Ida-Euroopat esindasid veel Rumeenia, Sloveenia ja Ungari. Palju rahvast oli tulnud Ameerika mandrilt ja eriti selle hispaaniakeelsest osast – Argentiinast, Mehhikost ja Kuubast. Osalesid delegatsioonid ka teistest maailmajagudest (Hiina, Jaapan, Lõuna-Aafrika, Uus-Meremaa).

Nagu vihjas kongressi pealkiri, ei eeldatudki, et kõik osalejad peaksid ajaloost ühte meodi aru saama. Üsna palju räägiti historiograafiast üldse, selle traditsioonilistest ja modernsetest meetoditest, prognoositi esimeste peatset surma ja teiste võidukäiku. Ilmnes suhteliselt selge põlvkondade piir: 60–80 aastased esindasid vana head klassikalist historiograafiat, nooremad üritasid selle asemele pakkuda stsientomeetria, bibliomeetria ja kliimeetria (spetsiifiliste eripärade ja otseselt ajalooteaduse uurimisele suunatud stsientomeetria haru). Viimase apoloogiaks oli USA teadlase Lawrence McCranki ettekanne² ja sõnavõttud. Kliimeetria on (vähemalt ettekandja arvates) vältimatu

¹ Historia A Debate / L'Histoire en Débat / History under Debate [http://www.h-debate.com/] 15.10.2001.

² Vt ka: Lawrence McCrank. Historical Informatio Science: a Unidiscipline at the Intercises of History, Computing, and Information Science. // II Congreso Internacional Historia a Debate. Libro de Abstracts. Santiago de Compostela: Xacobeo'99, 1999.

faas historiograafia arengus. Selle sünni eeldusteks on viimastel aastakümnetel ajalooteaduses, arvutustehnikas ja infoteadustes aset leidnud arengud. Ühe trendina tõi McCrank esile neo-positivismi taassündi *põhmetes* teadustes vastukaaluna vahepealsetel aastatel ilmnenud täppisteaduslike meetodite rakendamise püüdlustele. Kaasa on aidanud naaberteaduste meetodite ülevõtmine ja vanade ajalooteaduse statistilise analüüsi meetodite taaselustamine.³ Lisanduvad organisatsioonilised arengud ja vajadused: teadustegevuse edukuse üle otsustamisel näitavad järsku kasvutendentsi mitmesugused makrohindamise meetodid. Need arengud pole meil Eestiski tundmatud.⁴

Aga kongressi sõlmpunktiks sai, nagu see korraldajate poolt ilmselt oligi planeeritud, vana ja äraproovitud vaidlustema: kas ajalugu on teadus või kunst. Mäletan – mujal maailmas suurt tähelepanu tekitanud vaidluste kauged võnked ulatusid 1980. aastatel otsaga ka Tartu ülikooli ajaloo osakonda. Santiago kongressil osalejatele saadeti varakult välja ankeedid, kas ja kuidas kellegi koduülikoolis õpetatakse Hayden V. White või Georg G. Iggersi teoseid. White'ga seotud diskussioonid ei ole Eesti lugejale kaugeltki tundmatud – üsna hiljuti võisime sellest probleemist lugeda ajakirjast *Vikerkaar*.⁵ George G. Iggers, 20. sajandi historiograafia korüfee, on oma töödega juurdunud paljude erinevate maade ajalooteaduskondade historiograafiakursustesse,⁶ olles muuhulgas üsna populaarne Skandinaavias.

Iggers ongi üheks White'ga juba 1970. aastatel diskussiooni arendanud meheks,⁷ kes sõitis oma harjunud ratsul ka Santiago kongressil ja kuuldavasti ka aasta hiljem Norras toimunud Ajaloolaste 19. maailmakongressil.

Iggersi ajalookirjanduse erinevaid dimensioone käsitlev ettekanne oli üheselt üles ehitatud diskussioonima White kuulsa raamatuga 19. sajandi ajaloo pildist.⁸ Järgnevalt lühireferaat Iggersi ettekandest.

Saksamaal domineerib orientatsioon pidada ajalugu teadusdistsipliiniks. Prantsusmaal, Suurbritannias ja USAs seevastu on tavaks pai-

³ Vt nt: **Hain Rebas**. Historiograafilisi aspekte Rootsi aja kohta Baltikumis (1561–1721). // Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat. X. 1985–1987. Stockholm, 1988. Lk 45–75.

⁴ Vt nt: **Ülle Must**. Eesti ajalooteadus 1980. aastatel. Stsientomeetriline analüüs. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1997. 4 (22). Lk 3–11.

⁵ **Roger Chartier**. Neli küsimust Hayden White'le. // *Vikerkaar*. 2000. 8–9. Lk 76–87; **Hayden White**. Vastused professor Chartier neljale küsimusele. // *Vikerkaar*. 2000. 8–9. Lk 88–97.

⁶ Vt tema töödest nt: **Georg G. Iggers**. *Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge*. Hanover, N.H.: Wesleyan University Press, 1997. **George G. Iggers**. *Crossing boundaries: German and American experiences with the exclusion and inclusion of minorities*. Edited by Larry Eugene Jones. New-York: Berghahn Books, 2001. **George G. Iggers**. *Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. Wien: Böhlau, 1997.

⁷ **Georg G. Iggers**. *Style in History: History as an Art and as Science*. // *Reviews in European History*. Vol. 2. 2. June 1976. Pp. 171–181.

⁸ **Hayden White**. *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.

gutada ajalugu ühte perekonda kirjanduse ja miks mitte ka teiste kunstidega. Esimene nimetatud suundadest, mis kaotas 20. sajandil küll suure osa oma mõjujõust, töötab ajalooteaduse arendamise kontseptsioonidega, edendab ajaloo uurimist kui tugevat professionaalset ettevalmistust eeldavat eriala ning seab tähtsale kohale teiste *teaduste* meetodite ja uurimistulemuste kasutamise. Teine suund seevastu keskendub eelkõige ajalookirjutuse kirjandusliku kvaliteedi hindamisele.

G. G. Iggers asus kaitsma mõlema suuna ühendamise võimalusi. Iggersi väitel esindab White seisukohta, et ajalookirjutust ei ole võimalik võtta kui teadust, vaid nagu tema raamatu pealkirjastki näha, pigem kui ajaloolise *kujutluspildi* loomist. Seejärel võrdleb ta 19. sajandi nelja tähtsamat ajaloolast: Ranket, Burckhardti, Michelet ja Tocqueville'i nelja tähtsama ajaloofilosoofiga – Hegeli, Marxi, Nietszche ja Crocega. Sellest koorub järeldus, et nii puhas ajalugu, ajaloofilosoofia kui ka ajalookirjutuse kirjanduslikud vormid loovad kõik pigem mingi kujutluspildi ega suuda rekonstrueerida reaalselt ajalugu. Ehkki White'i teos sai suunarajavaks, taandus autor ise sellest 1980.–90. aastatel, mistõttu Iggers, nagu ta ise lausus, murdis mõnes mõttes sisse lahtisest uksest. Iggers jõudis ootuspäraselt salomonliku lahenduseni, et Whitel oli kahtlemata õigus, kui ta rõhutas igas ajalooteoses peituvat kirjanduslikku väärtust, ent samas ei saanud nõustuda tema väitega, et kõik ajalooteaduse tõed on suhtelised, ja nagu poleks võimalik tõmmata selget eraldusjoont kirjandusliku fiktsiooni ja ajalookirjutuse vahele. Veelgi enam – ettekandja arvates rikkus White ise ausa ajalookirjutuse reegleid, sest võrdlustes abstrahheeris ta ise esmalt kirjanduslikud väärtused ja lihtsalt ignoreeris uurimistöö osa ajaloos. White arvates polevat ajalookirjutuses võimalik ajalookirjutuse seisukohti uute faktide lisandudes tõestada ega ümber lükata, nagu ei saa valeks kuulutada ka poeesiat. Seega olevat ajalugu rohkem seotud ideoloogia kui teadusega. Iggers leidis oma ettekandes, et selline relativism on ilmselge liialdus ning ehkki ajaloos on piisavalt poeesiat ning ideoloogilisi värvinguid, eksisteerivad ka faktid, selged loogilised järeldused. Seega on ajaloo uurimine teaduslik diskussioon, mille käigus konfliktsete seisukohtade kohta esitatakse uusi fakte, argumente, analüüsitakse ja täiendatakse neid ning liigutakse üldiselt aktsepteeritavate tulemuste poole.

Teaduse ja kunsti vahekordadeni ajalookirjutuses jõudsid ühel või teisel moel mitmed esinejad.

Mõtlemis- ja vaidlusainet pakkus noore Belgia musikoloogi ja kultuuriajaloolase Willem Erauw (1965) ettekanne maailmaajaloo käsitlustest.⁹ Kas sellised üldkäsitlused saavad veel omada teaduse jooni või kujutavad endast tahes-tahtmata kunsti, võibolla koguni ajaloo vulgariseerimist? Diskussioonist olen märkmikku kandnud järgmise eesti ajaloolast köitnud mõttekäigu: *Üldkäsitlus, olgu siis Euroopa või*

⁹ Willem Erauw jätkas teema analüüsimist 2000. aastal Oslos toimunud konverentsil posterettekandega (Willem Erauw. Writing Global History in the Year 2000. Narrative Representation Beyond Modernist and Postmodernist Theories of History).

maailma mastaabis, jääb ühekülgses ja fragmentaarses, kui tugineb ainult suurriikide ajalookogemusele. Tundmata perifeeriaid ei pruugi me üldse aru saada, miks lagunesid impeeriumid. Nojah, see ei pruugi tähendada ainult barbarite ühiskonnas toimunud protsesse, mis viisid Rooma impeeriumi lagunemiseni. Ka Nõukogude impeeriumi lagunemise mõjurid ei paiknenud ainult Moskvast, vaid ka näiteks Baltikumis ja Kaukaasias.

Kongress pakkus osalejatele mitmekesiseid valikuvõimalusi. Histiograafias, ajaloo filosoofias ning ajaloo uurimise meetodikates toimuvate üldisemate arengute kõrval oli võimalik otsida paralleele ka kitsamate uurimisvaldkondade allikate ja meetodite osas.

Allakirjutanule pakkus mõtlemis-, võrdlus- ja vestlusainet tuntud Ameerika majandus- ja agraarajaloolase Hal S. Barroni¹⁰ ettekanne USA ajaloo uurimise praegustest trendidest.¹¹ Olin äsja ette valmistanud küla-ajaloo uurimisprojekti. Sellega seletubki, miks mind erutas Hal S. Barroni teade, et USAs on võimsalt (taas) esile kerkinud küla ajaloo uurimissuund. Kontrastina mõnikümme aastat varem viljelatud agraarajaloole, mis keskendus eelkõige põllumajandusliku tootmise probleemidele, on nüüd esiplaanile nihkunud sotsiaalsed aspektid. 19. sajandi agraarselt revolutsioonilt ja selle sotsiaalsete tagajärgede uurimise kõrvalt on esile kerkinud sellised märksõnad nagu etnilisus, naise osa külaühiskonnas, maarahvas ja selle linnastumine, tarbimisühiskonna kultuuri tungimine külla, võimu tsentraliseerumine ja selle mõjud külale.

Teise olulise uurimisvaldkonnana käsitles H. S. Barron immigratsioonialalugu, mis on tihedalt läbi põimunud erinevate etniliste rühmade ajaloo uurimisega. Uue uurimissuuna rajajaks on tagantjärele hakatud pidama umbes 40 aastat tagasi ilmunud Frank Thistlethwaite raamatut.¹² Jällegi on tegemist uute paradigmadega – immigrandid olid varemgi ameerika ajalooteaduse üheks lemmikobjektiks, ent uurimuste probleemipüstitus oli Ameerika-keskne, käsitleti immigrantide ameerikaniseerumist, nende adapteerumist uuel kodumaal. Thistlethwaite tõi uurimistöö keskpunkti globaalsed aspektid ja võrdlusjooned erinevate maade vahel. Kui varem oli immigrantide kultuurialaloo uurimisel esikohal *muutlikkus*, siis nüüdsest üha enam ka *järjepidevus*. Varasemad käsitlused nägid sisserännet peaaegu *valge ja musta dihtoomiana*. Nüüd äkki ilmus ka ajalookirjandusse arusaam, et väga suur osa ameeriklastest on tegelikult saanud üle Vaikse ookeani ega kuulu val-

¹⁰ Tema tuntuim töö: Hal S. Barron. Mixed harvest: the second great transformation in the rural North, 1870–1930. Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 1997. Vt ka selle raamatu ülevaadet internetis: Hal S. Barron. Mixed Harvest: The Second Great Transformation in the Rural North, 1870–1930. [<http://www2.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=22981895184313>]. 15.10.2001.

¹¹ Vt ka: Hal S. Barron. Recent Trends in U.S. Social History. // II Congreso Internacional Historia a Debate. Libro de Abstracts. Santiago de Compostela: Xacobeo'99, 1999.

¹² Frank Thistlethwaite. The great experiment an introduction to the history of the American people. Cambridge University Press, 1955.

gesse või musta rassi. Võimendunud on rahvuslike ja rassiliste aspektide jälgimine, kusjuures mõneti kurioossena mõjuvad eurooplaste *valgesuse* probleemid (nt kas sisserändajad Lõuna-Itaaliast on *valged* või mingisugused *vahepealsed*).

Rassi- ja rahvusprobleemid erutasid paljusid, sh ka näiteks Peter D'Senat Leedsi Ülikoolist Inglismaalt, kes andis ülevaate ajaloo õpetamisest Inglismaal. Ta soovitas ka ajaloo programmide koostamisel arvestada tõsiasja, et 21. sajandi keskpaigaks on 30 protsenti tema kodumaa töajajust Inglismaa ehk Euroopa päritoluga musta rassi esindajad.

Christopher Saunders Cape Towni Ülikoolist tõstis esile ajalookirjanduse väga suurt populaarsust Aafrikas rahvusliku vabadusliikumise perioodil ning selle kandvat rolli ideoloogilises võitluses.¹³ Selle peale noogutasid arusaavalt nii sakslased, mehhiklased kui eestlased: kõik arvasid, et ka nende ajalookogemusest võiks nii mõndagi sarnast leida.

Samas võisime täheldada ka tervet rida meile harjumatu arenguid. Näiteks professor James Vernon¹⁴ Manchesteri Ülikoolist tõi sõnumi, et tööliklassi ajaloo uurimine (millest postkommunistlik maailm kui varasemast riiklikult soositud suunast on hirmuga ära pööranud), on Inglismaal üheks kesksetest uurimisvaldkondadest ning väga tugevasti juurdunud ülikoolide ajalooteaduskondade õppekavadesse. Õpetatakse-analüüsitakse nii anglo-marksistide kui 20. sajandi esimese poole professionaalsete sotsioloogide (kes üritasid oma uurimistööst kujundada valitsusele käepärast rakendusteadust) panust. Siingi leidis erilist käsitlemist umbes 40 aastat tagasi Edward Palmer Thompsoni (1924–93) poolt vanemate ja uuemate käsitlete vahele pandud verstapost – uurimus inglise töölikklassist.¹⁵ Ajalooteaduskondade õppekavades on rohkesti kursuseid ka ametiühinguliikumise ajaloo erinevatest tahkudest.

Mitmed ettekanded käsitlesid arhiive ja arhiivindust. Üritasin neid kuulata, paraku polnud tegemist arhiivinduse kongressiga. Patrick Joyce Manchesteri Ülikoolist käsitles arhiivi kui mäluhoidja rolli, selle demokratiseerimise vajadusi ja võimalusi,¹⁶ diskuteerides Pierre Noraga.¹⁷ Ida-Euroopa maade arhiivide tegevust analüüsinud ettekandja (jätan ta nime siin meelega nimetamata) pidi lõpuks tunnistama, et pole ise kunagi Elbest idapoole sattunud ja seda oli tunda ka tema ettekandest.

Ikka ja jälle oli juttu ajalooteaduse meetodite rikkusest, mitmeke-

¹³ Vt ka: Christopher Saunders. Reflections on South African Historiography: Apartheid and its Legacy. // II Congreso Internacional Historia a Debate. Libro de Abstracts. [p. 49].

¹⁴ Vt: James Vernon [http://history.berkeley.edu/faculty/Vernon/]. 15.10.2001.

¹⁵ Edward P. Thompson. The making of the English working class. New York: Pantheon Books, 1964.

¹⁶ Patrick Joyce. The Reason of the Archive and Work of History. // II Congreso Internacional Historia a Debate. Libro de Abstracts. [P. 56–57].

¹⁷ Pierre Nora. Realms of memory rethinking the French past. Under the direction of Pierre Nora. English-language edition edited and with a foreword by Lawrence D. Kritzman. New York: Columbia University Press, 1996.

sisusest. Mitu ettekandjat jõudsid igauks eraldi ja täiesti iseseisvalt tõdemuseni, mille võiks kokkuvõtlikult sõnastada järgnevalt: ajaloolase ülesanne ei ole ühe või teise allika läbiuurimine, vaid maksimaalse teabe kogumine sündmuste, protsesside jne kohta ning selle järgnev põhjalik analüüsimine.

Üks intrigeerivamaid arutelusid käsitles kriisi ajaloolaste koolituses, tööhõives, põlvkondade vahetuses. Diskussiooni lähtepunktiks võeti tuntud inglise ajaloolase, Londoni Ülikooli Ajaloouringute Instituudi direktori David Cannadine¹⁸ (1950) hinnangud oma kodumaa ajaloolaste koolitamise süsteemile. Arutlusel olid väga valusad teemad, millele leiame paralleele ka oma kõrgharidussüsteemis. Kesksemaks mureks oli stagnatsioon ülikoolide ajalooteaduskondades ning sellega kaasneva ajalooteaduse rolli üldine langus ühiskonnas üldse. James Vernon tõi, tema enda sõnutsi anekdootlikke näiteid ajalooõppejõudude põlvkondade vahetusest oma koduülikoolis: aastatel 1981–93 ei toimunud ühtegi uut ametissemääramist, 1993. aastal toimus kaks ja 1995.–99. aastal igal aastal üks, vastavalt kellegi pensionile minemisest tekkinud vakantsidele. 1980. aastate lõpul polnud neil õppejõudude hulgas ühtegi alla 40 aastast inimest, naise oli kaks, nüüd – poole rohkem, neli. Mainiti, et stagneerunud ülikoolide põlvkondade vahetust kollitab oht taastoota stagnatsiooni, st eelistada ametisse valimisel alla 50-aastaseid õppejõude, kes mõtlevad samamoodi nagu 70-aastased. Kirjeldati uusi õppejõudude teadusvõimekuse analüüsimise meetodeid, ka ebaõnnestumisi ja interdistsiplinaarsust propageerinud reformidega kaasnenud sisulisi tagasilööke, sh nt *harimatute haritlaste* läbimurret uuenduste ja interdistsiplinaarsuse varjus. Selle vestlusringi pinge ja väljaöeldud ideede hulk oli väga suur ja väärrib eraldi käsitlemist. Diskussioon jätkub.

* * *

Tegemist oli ülimalt meeldiva ja muljeterohke kongressiga, kus teaduslikku poolt täiendas ere kultuuriprogramm, ajalooline Santiago linn ise oma muuseumite ja mälestusmärkidega, lõpetuseks veel rahvapeod ja ilutulestikud. Eriti õpetlik on tõsiasi, et kõige selle organiseerimiseks ei olnud kongressi korraldajad ise pidanud vaeva nägema, nad lihtsalt oskasid oma ürituse kõige paremini ajastada. Samal ajal tähistati 1000 aasta möödumist Santiago asutamisest, UNESCO aga oli kuulutanud selle linna Euroopa kultuuripealinnaks. Kogu linn oli ääreni täis ajalugu, näitusi, raamatuid. Juubeliraamatut ilmestas muuhulgas kaart Santiagosse suundunud palverändurite kodukohtadest: kõige kaugemad neist olid saanud päris Euroopa ääre pealt, *Revelist* ja *Dorpatist*.

Ka meie lõunanaabrid lätlased valdavad konverentside ajastamise tarkust: 2001. aastale langevad nii Hansapäevad Riias, linna 800. juubel kui ka ulatuslik ajalookonverents. Siit üks praktiline üleskutse

¹⁸ Vt: David Cannadine.

[<http://shc.stanford.edu/shc/2000-2001/Cannadine/cannadine.html>]. 15.10.2001.

tartlastele – mõelge aastale 2005, mil Tartus on Hansapäevad ja mitmesuguseid kultuuriüritusi rohkem kui kunagi varem. See on väga hea aeg ka ajaloo konverentsideks. Konverentsid võiksid toetada Hansapäevi, need oma rikkaliku kultuuriorigrammiga aga omakorda konverentse.

Retsensioonid ja tutvustused

Juhuslik ja isamaaline: Luts, Savigny ja Bunge õigusliku retseptsiooni keerises

Heikki Pihlajamäki

Tõlkinud Helena Sepp

2000. aasta detsembris kaitses Tartu Ülikooli õigusteaduskonna õigusajaloo õppetooli teadur Marju Luts (s 1966) doktoriväitekirja *Juhuslik ja isamaaline: F. G. v Bunge provintsiaalõigusteadus*. Doktoritöö käsitleb Balti provintside kohaliku õiguse teadusliku käsitluse rajaja, Friedrich Georg von Bunge (1802–97) kontseptuaalseid lähtekohti ja meetodikat provintsiaalõigusteaduse kujundamisel.

Marju Lutsu väitekirja jätkab eesti õigusajaloo uurimistraditsioone, mis algasid 19. sajandil koos Friedrich Georg von Bunge tegevusega. Bunge, Lutsu peamine uurimisobjekt, käsitles mitmetes õigusajaloolistes töödes balti õigusajalugu nii põhjalikult, et tema teadustöid ei ole Eesti või Baltikumi õigusajaloost huvitatud isikul võimalik tähelepanuta jätta tänapäevalgi. Lutsu uurimust lugedes on põhjust meeles pidada eelkõige neid Bunge töid, milles eesti õiguskultuuri vaadeldakse euroopaliku traditsiooni lahutamatu osana. Bunge tõestab, et eesti õigusajalugu pole võimalik mõista balti õigusajaloost eraldi ega Baltikumi õiguse arengut või lahutada Euroopa õigusest. Lutsu raamatu foonil on sama sõnum.

On selge, et väikeriigi õigusajaloo taolisel kitsal erialal võib korraga tegutseda vaid väikesearvuline rühm teadlasi. Sellele vaatamata suudeti 19. sajandil alguse saanud õigusajaloo uurimise traditsioone jätkata esimese Eesti Vabariigi ajal. Tõllal valmis hulk teadustöid, mille väärtus on olnud jääv. Pean silmas näiteks Adolf Perandi uurimusi rooma õiguse mõjust Baltikumi õigusesse, Jüri Uluotsa teadustöid maaomandiõiguse ajaloost ja eelkõige Leo Leemendi noorusaja uurimusi balti protsesside käsitlemisest Saksa-Rooma Keisririigi ülemkohtutes. Nõukogude perioodi interreegnumi järel on Eesti õigusajaloo alane teadustöö pikkade sammudega edasi läinud. Selles protsessis pole põhjust alahinnata prof Peeter Järvelaiu tähtsust uue õigusajaloolaste põlvkonna kasvatajana. 1990. aastatel on sihikindla arendustöö tulemusel Eesti õigusajaloolaste suhted Euroopa teadusperega kujunenud taas tihedalt toimivateks. Küsimus pole siiski ainult teadustöö argipäeva praktilistes asjades nagu teaduskomandeeringud, seminarid, õppetöölane koostöö ja ühised teadusprojektid, vaid ka põhimõtetes. Nagu ajalooteadus loob rahvusele identiteeti, ehitavad ja rekonstrueerivad

õigusajaloolased rahvuse õiguslikku mälu. Tänapäeval ongi õiguse euroopalikkuse rõhutamine üle pika aja taas päevakajalisim teema. Praegu on rohkem kui kunagi varem ka eesti õigusajaloolastel loomulik liituda eelpool kirjeldatud pika traditsiooniga.

Nii Marju Luts teebki, kui läheneb oma uurimuses Friedrich Georg von Bunge provintsiaalõigusteadusele retseptsiooniteooria ja Friedrich Karl von Savigny ajaloolise kooli doktriinide retseptsiooni vaatevinklist. Lutsu töö on särav näide teoreetilisest ärksameelsusest ja kirjanduse tundmisest. See on ka kompaktne ja distsiplineeritud, vormi poolest omamoodi teadustöö ideaalne eeskuju, milles hilisem toetub eelnevalt rajatud alusele. Uurimuses pole tarbetuid osi ja autori enda hää l kõlab läbi kogu teksti. Mul puudub pädevus hinnata eestikeelse teksti kirjanduslikku väärtust, aga tundub, et see on antud juhul ladus ja seda on meeldiv lugeda. Uurimus esindab hea teadustöö prototüüpi ka selle poolest, et teadlasel on selge probleem, millele vastust otsida. Uurija, kes ei oska formuleerida oma küsimust, ei tea, mida ta uurib. Luts teab. Väitekiri on heas mõttes klassikaline ka selles suhtes, et sisaldab väidet: Bunge provintsiaalõigusteadus ei järginud vastupidiselt varem oletatu- le mingis olulises suhtes Savigny või Eichhorni teadusprogrammi.

Töö algab retseptsioonilise osaga. Lutsu järgi: *Õigusliku retseptsiooni all mõistetakse teisest õiguskultuurist, teiselt territooriumilt või teisest ajast pärineva õigusliku fenomeni ülevõtmist uues õiguslikus keskkonnas*. Retseptsiooni käsitletakse seejärel erinevate jaotuste nagu tervik- ja osaretseptsioon ning transplantatsioon kaudu. Tõdetakse, et traditsiooniline jaotus autoriteedi- ja vajadusretseptsiooniks on vastuoluline, autoriteedi- ja vajaduspõhjendusi peab vaatlema pigem retseptsiooniprotsessi erinevate elementidena. Luts jõuab õigusteadusliku retseptsiooni üldise valemieni: *repraesentatio--->perceptio--->applicatio*. Retseptsiooni erinevaid faase käsitletakse hoolikalt erinevatest seisukohtadest: kes saab tegutseda teooria edasikandjana; kas vastuvõetav aineestik peab olema kirjalik, suuline või elektroonilises vormis jne. Käsitusviis on teeneline. Aga midagi olulist jääb siinkirjutaja arvates teooriast puudu. Selle selgitamiseks peab tagasi pöörduma vana vajadusretseptsiooni mõiste juurde.

Luts ei võta seisukohta retseptsiooni ühiskondlike eelduste suhtes ehk selles, millistel tingimustel on *perceptio* ja *applicatio* võimalikud. Autor tõdeb, et uurimus keskendub *applicatio*-faasile, ei jäta aga siiski seisukohta võtmata Savigny-retseptsiooni eelduste suhtes. Autor tõdeb täiesti õigesti, et Savigny ja Bunge võimalused hakata töötleva õiguslikku materjali ajaloolis-süsteemaatilisel viisil olid täiesti erinevad. Siht võis olla sama – luua kaosesse korda, aga selle kaose ulatus ja kvaliteet, mille Savigny ja Bunge proovisid endamisi läbi töötada, erinesid teineteisest suuresti. Savigny töö sai põhineda aastasadade-vanusel õigusteaduslikul traditsioonil, kuid Bunge pidi alustama nii õiguspraktika kui ka seaduspõhja suhtes äärmiselt segases olukorras, milles polnud kindlust isegi selles, millises, ulatuses kehtisid rooma, kanooniline või üldine saksa õigus, rääkimata Poola, Rootsi või Venemaa õigusest. Lu-geja saab ettekujutuse, et kuigi Bungele võisid põhimõtteliselt meeldida

Savigny ja Eichhorni õpetused, oli nende praktiline teostamine Baltikumis äärmiselt raske. See on tähtis tähelepanek, aga kas see poleks pidanud viima küsimuse juurde: miks oli kaost üldse vaja hakata korraldama ja millised ühiskondlikud tegurid selleni viisid? Siinkohal tekib aga paratamatult kokkupuude poliitikaga. Mitmete Lutsu teoses vaadeldud meeste side poliitikaga oli haruldaselt selge: Savigny tegutses Preisimaa õigusministrina, Cristoph Christian Dabelow oli Gotha-Anhalti peaminister ja Bunge Tallinna rae kõrge ametnik. Miks pidasid Tartu ülikooli õigusteadlased 19. sajandi alguses õigusliku materjali kodifitseerimist nii tähtsaks? Luts viitab Bunge ja Samson von Himmelstierna vaadete õiguspoliitilistele erinevustele: Bunge teos *Wie kann der Rechtszustand* pidi ju olema vastuprogramm Samson von Himmelstierna kodifitseerimiskavale. Kas Bunge oli siis venelaste ja Samson von Himmelstierna suhtes vastasleeri mees? Kas Bunge mõtles, et keeruline õiguskord Läänemereprovintsidest takistab venestamist? Uurimuse põhiküsimusest lähtudes aktsepteerin seda, et retseptsiooni ühiskondlikke sündmusi ei vaadelda süstematiseeritult. On ju põhiprobleemiks siinkohal, kas Bunge elutöö jätkas savignylikku kontseptsiooni.

Luts vajab oma töö jaoks teoreetilist instrumenti ja ta konstrueerib selle. Problemaatiliseks on aga see osa Lutsu lähenemisviisist, mis püüab üles ehitada üldist retseptsiooniteooriat. Lugejale jääb vähemalt selline mulje. Kui aga retseptsiooni vaadeldakse omaette, eraldi selle poliitilisest ja ühiskondlikust kontekstist, jääb teooria puudulikuks. Võib muidugi ka küsida, kas retseptsiooniteooriat on üldse võimalik konstrueerida. Või kas seda tööd oli vajalik alustada just selles uurimuses. Lutsu definitsioon ajaloolisest koolist just nimelt savignyliku koolkonnana on konsekvantne. Kui ta kritiseerib mõningaid varasemaid teadlasi liiga laialivalguva ajaloolise koolkonna definitsiooni tõttu, tasub siiski meenutada, et 19. sajandi alguses oli õigusteaduse vaatlemine ajaloolisest vaatevinklist tavaline ja Savigny versioon sellest on vaid üks variant. Kuigi just see viis õigusteaduse moderniseerumiseni. Kas retseptsiooni tagamaale oleks olnud võimalik läheneda rahvusvaheliste võrdluste kaudu? Meelde tuleb kaks loomulikku näidet. Retseptsiooni sünni- ja teooriakandjate kodumaa oli Saksamaa. Kuidas erinesid tingimused vastuvõetava ainekodu kodumaa ja *applicatio*-regiooni Baltikumi suhtes? Lutsu huvitavat hüpoteesi õigusliku lähtesituatsiooni erinevustest Savigny ja Bunge vaatevinklist on eelpool juba käsitletud. Seda oleks olnud huvitav laiendada ulatuslikumalt võrdlevas suunas, võimalusi selleks pakuks ka näiteks teine väike Vene impeeriumi piiriregioon – Soome. Ajal, mil baltlased osalesid innukalt venelaste poolt algatatud Baltikumi eraõiguse kodifitseerimises ja alustasid Bunge ja Dabelowi juhtimisel teadusliku materjali efektiivset ja modernset korraldamistööd, ei toimunud Soomes sellel alal midagi olulist. Mihhal Speranski kodifikatsioon, mille eesmärgiks oli keisririigi aladel kehtivate määruste kogumine ja süstematiseerimine, äpardus Soomes kohalike juristide vastupanu tõttu. Ka Soome seadusandluse olukord oli märkimisväärselt vähem heterogeenne kui Baltikumis ja sealset majanduselu arengut ei saa 19. sajandi algul kirjeldada veel modernisatsiooni lävel olevaks.

Luts ei alahinda Bunge elutööd, aga samas ei tõsta seda ka asjatult postamendile. Oma osa on jätud ka Bunge eelkäijatele, eelkõige Dabelowile, aga ka Walter Christoph Clossiussele. Luts rõhutab, kuidas idee Savigny ja Eichhorni ajaloolise meetodi kasutamisest on pärit juba Dabelowilt. Edasine analüüs näitab aga, kuidas Dabelow, modernsete Savigny-sümpaatiatele vaatamata, kuulus riigi rolli rõhutava (etatistilise) õiguskäsitluse poolt vanasse maailma. Sellega seoses on põhjust küsida, kas siiski ei oleks pidanud Bunge biograafiat täpsemalt uurima, näiteks tema Tallinnas paikneva isikuarhiivi kaudu.

Aktsepteeritav on Lutsu lähtekoht, mille järgi retseptsiooni tõendamise seisukohalt on määravaks ainult see, kas retseptsiooni märgid on nähtavad võimaliku vastuvõtja töödes. Kuid kas siiski poleks olnud huvipakkuv selgitada Bunge suhtumist Savignysse veidi laiemalt, mitte ainult tema 1896. aastal avaldatud autobiograafia kaudu? Esile oleks võinud tõusta huvitavad vastuolud Bunge põhimõtteliselt teaduslikku mõtlemise ja selle praktikas rakendamise vahel. Nüüd jääb lugejale mulje, nagu Bunge oma autobiograafias mäletaks valesti või valetaks, kui väidab end olevat kogenud varajase Savigny-äratuse. Ehk siis nii oligi, sest Luts kinnitab veenvalt oma teesi, mille järgi Bunge Savigny teadusteoreetilist programmi kui sellist ei rakendanud. Aga kui Bunge ei järginud oma töös Savignyd, siis keda ta järgis? Millist teadustraditsiooni ta esindas? Luts pakub vastuse jaoks materjali nii siin kui seal, rääkides näiteks Bunge tõlgendusteooriast ja käsitledes tema süstemaatilist mõtlemist. Täpsemalt seda teemat siiski ei analüüsita. Antud juhul oleks loomulikuks lähenemisviisiks taas võrdlus Põhjamaadega. Kasutada võinuks häid sekundaarallikaid, millest mainin siinkohal kahte: Ditlev Tamm uurimus taani õigusteadlase Anders Sandue Urstedti kohta aastast 1976 ja Lars Björne 1998. aastal valminud teadustöö Põhjamaade õigusteaduse ajaloost.¹ Nende, eriti aga Björne töö vahendusel saab ettekujutuse Savigny-retseptsiooni nõrkusest Põhjamaades ja sellest, kuidas Savigny põhimõttelisest positsioonist hoolimata jäid praktikas viited tema loomingule deklaratsioonide tasemele. Süsteemi konstrueerimine piirdus tavaliselt välise süsteemiga (*Lehnordnungiga*). Kui Bunget vaadeldakse saksa *Savigny und kein Ende* vastandina, võib ta tunduda erandlik, Põhjamaade vaatevinklist pole see aga sugugi nii, sealsete õigusteadlaste jaoks oli 19. sajandil algul mujal juba moest läinud Gustva Hugo suurem eeskuju kui Savigny. Hugo empiristlik ettekujutus õigusteadusest põhines Johann Friedrich Reitemaieri töödel, kelle õigussüsteem oli eelkõige *Lehrordnung*. Siit tuleneb küsimus: kas provintsiaalõigusteadust poleks tasunud seostada pigem Savignyst varasemate eeskujudega? Huvitav on märgata seda, kui palju hoolitsesid Dabelow ja Savigny õigusteaduse õpetamise taseme pärast ja millised ettepanekud olid neil selle parandamiseks. Nende keskne mõte oli, et

¹ Ditlev Tamm. Fra «lovkyndighed» til «retsvidenskab» studier over betydningen af fremmed ret for Anders Sandøe Ørstedts privatretlige forfatterskab. København, 1976; Lars Björne. Den nordiska rättsvetenskapens historia. II. Brytningstiden 1815–1870. Lund Institutet för rättshistorisk forskning, 1998.

igavad päheõppimisele sihitud loengud muudavad nii õpetajad kui õpilased passiivseks. Professorite ülesandeks oli kirjutada teooriad õpikuteks ja kulutama selliste loengute lugemisele võimalikult vähe aega. Üliõpilased tuli juhatada otse allikate juurde, nad pidid ise uurima. Mis võiks kõlada veel moodsamalt! Savigny ja Dabelow mõtted uurivast õppimisest on praegugi ajakohased – nii lähedal ollakse euroopa ülikoolides veel keskaja loengumeetoditele ja nii kaugel Savigny ja Dabelowi poolt propageeritud humboldtlikust ideaalist.

Marju Luts esindab momendil Eesti ja Baltikumi vaieldamatult kõige tugevamat õigusajaloolaste kaardiväge. Käesolevas hinnangus esitatud kriitika ei tühistaks fakti, et Luts on oma raamatus saavutanud tähtsaid tulemusi. Ja jätku-uurimuste tarvis on ta loonud endale erandlikult head lähtekohad.

Teos vähemusrahvaste rollist Euroopas

Eero Medijainen

Sabine Bamberger-Stemmann. Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobby-istentum und Großmachtinteressen. Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-forschung. 7. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2000. 619 S.

Lubasin mõnda aega tagasi kergekäeliselt kirjutada arvustuse ühele uurimusele, mida sel hetkel veel käeski polnud hoidnud. Teema tundus ahvatlevalt huvitav ja mitte väga võõras, sest käsitles perioodi, milles väga palju üllatusi ei osanud oodata. Originaalis osutus teos aga ootamatult mahukaks ning põhjalikku süvenemist nõudvaks.

Vähemusrahvuste küsimustega kahe maailmasõja vahel on tegeldud mitmel tasandil üsna aktiivselt. Venelaste, baltisakslastest ja juutidest, aga ka teistest rahvustest Eestis ja mujal Balti riikides on räägitud ja kirjutatud juba enam kui sada aastat. Nad on olnud nii teadusliku uurimuse kui ka poliitika tegemise objektideks. Reeglina kalduvad taolised teemad sisepoliitikaga seotud aladele. Uuritakse peamiselt vähemusrahvuste olukorda mingis riigis, nende organisatsioone, parteisid ja viimaste tegevust, samuti seltse, hariduselu jms kas Baltikumis tervikuna või siis eraldi Eestis ja Lätis ning Leedus.

Samal ajal leidub ka üksikuid viiteid ja isegi mahukamaid uurimusi sellest, et vähemusrahvuste küsimus mõjutas ka Balti riikide olukorda rahvusvahelistes suhetes, konkreetsemalt näiteks suhteid Saksa-

maaga. Läbi milliste kanalite ja institutsioonide ning konkreetsemalt kelle kaudu, seda pole aga eriti põhjalikult analüüsitud. Mil määral baltisakslased siiski suutsid mõjutada Saksa poliitilist, majanduslikku ja kultuurilist eliiti, kellest olenesid suhted Eestiga kahe maailmasõja vahelisel perioodil? Kas siin toimus mingeid muudatusi seoses natside võimuletulekuga? Kas need muudatused tulenesid baltisakslaste või natside poolsest algatusest, kuidas need konkreetsemalt läbi viidi? Eesti-Saksa vahekordi ei saa ilmselt analüüsida selgitamata ühtlasi ka baltisakslaste positsioone neis suhetes.

Hoopis keerulisem on aga küsimus, kas vähemusrahvused kujutasid rahvusvahelistes suhetes iseseisvat tegurit või mõne riigi poliitika tööriista. Kas erinevates ja sageli üksteise suhtes mitte eriti sõbralikult meelestatud riikides elavad vähemusrahvused suutsid leida neid kõiki ühendavaid probleeme ja tegutsesid nende lahendamisel iseseisva poliitilise jõuna?

Niisuguse probleemiasetusega ongi hiljuti valminud Sabine Bamberger-Stemmanni monograafia, mis annab meile põhjaliku ülevaate vähemusrahvuste koostööst kahe maailmasõja vahelises Euroopas.

Kõigepealt pöörab autor tähelepanu muidugi vähemusrahvuste küsimusele kui osale rahvusvaheliste suhete üldisest süsteemist. Täpsemalt kirjeldab ta Euroopa Rahvuste Kongressi institutsionaalset tegevust, andes põhjaliku ülevaate kõigist neist 14 kongressist, mida jõuti aastatel 1925–38 pidada, samuti nende organiseerimiseks läbiviidud eeltöödest, kongressidel vastuvõetud resolutsioonidest, kongresside vaheajal tehtust ning erinevatest väljaannetest.

Teine tasand puudutab üksikuid riike ja nende liidrite suhtumist vähemusrahvuste temaatikasse. Laialt levinud arvamus, et näiteks väljaspool kodumaad elavad sakslased kasutasid edukalt ära oma sidemeid Saksamaal ja neid võeti kui *viendat kolonni*, mida vajalikul hetkel saab ära kasutada, on kindlasti liialt lihtsustatud. Samas ei jää Bamberger-Stemmanni monograafiast kahtlust, et vähemusrahvuste kongress kui institutsioon suutis nii edukalt tegutseda peamiselt Saksamaalt (ka Ungarist ja mujalt) tulnud rahalisele ja ka poliitilisele toetusele. Ta annab üsna põhjaliku ülevaate neist majanduslikest võimalustest, millega vähemusrahvused pidid kahe maailmasõja vahel arvestama ja kuidas vastavaid vahendeid hangiti.

Aastatel 1925–37 võttis kongressidest osa 219 delegaati, neist 74 olid sakslased, 25 juudid, 17 baskid, 17 ukrainlased, 16 ungarlased jne. Päritolumaad silmas pidades oli pilt muidugi mõnevõrra teistsugune. 51 delegaati elasid Poolas, 29 Rumeenias, 29 Tšehhoslovakkias, 23 Hispaanias, 13 Saksamaal, 11 Eestis jne. See ei näita aga sugugi adekvaatselt Eestiga seotud inimeste osakaalu kongresside tegevuses.

Kolmas ja meile ehk kõige põnevam osa on autori keskendumine üksikisikute tegevusele. Nimelt olid mainitud kongresside idee algatajateks ja realiseerijateks Eestiga seotud poliitikud. Monograafia toetub rikkalikule arhiivimaterjalile, isikuarhiividest tundub eriti olulisel kohal olevad Ewald Ammende arhiiv Saksa Riigiarhiivis. Ammende oli Euroopa Rahvaste Kongressi idee üks algatajatest ning selle insti-

tutsiooni peasekretär kuni oma palju erinevaid kuulujutte põhjustanud surmani reisil Pekingisse 16. aprillil 1936. Tema oli ka üks kongresside kõige aktiivsematest esinejatest ning organisatsiooni tegevuse peamine tutvustaja erinevates maades. Ühenduse juhtimine jäi ka edaspidi Eestiga seotud meeste, konkreetsemalt Werner Hasselblatti kätte, kellest sai pärast Ammendet peasekretär.

Eriti väärtuslikuks teevad monograafia põhjalikud tabelid ning muud lisad ja ülevaade allikatest, mis moodustavad töö kogumahust vähemalt kolmandiku.

Rahvusküsimust üldse ja sealjuures vähemusrahvuste küsimust on peetud üheks Esimese maailmasõja eel- ja järelteguriks, mis senist rahvusvaheliste suhete süsteemi oluliselt nõrgendas. Kaudselt võiks seda pidada koguni maailmasõdade põhjuseks. Bamberger-Stemmanni monograafia annab vähemusrahvuste küsimuste uurijatele nii olulise allika kui ka raskesti ületatava eeskuju.

Kroonika

Muljeid EUROCLIO aastakonverentsilt

Mare Oja

14.–18. märtsini 2001 toimus Tallinnas Euroopa ajaloo õpetajate assotsiatsiooni EUROCLIO aastakonverents.¹ Konverentsil osales 107 küllalist 37 riigist. Neist 17 olid Eesti õpetajad.

Konverentsi teemaks oli valitud *Igapäevaelu temaatika käsitlemise ajalooõpetuses*. Nagu üldse Euroopa koolides nii domineerib ka Eesti ajalooõpetamises poliitiline ajalugu. Olme ja mentaliteedi muutumist käsitletakse vaid möödaminnes. Seetõttu püüti konverentsil osalejatele tutvustada Eesti 20. sajandi argielu erinevaid tahke. Ettekanded vaheldusid aruteludega argielu õpetamise ja hindamise võimaluste üle.²

Konverentsi avas Teaduste Akadeemia asepresident Peeter Tulviste. Külalisi tervitasid veel Euroopa Nõukogu poolt Jean-Pierre Titz, EUROCLIO president Sue Bennett ja allakirjutanu. 14. märtsi õhtul toimus Pirita Lillepaviljonis haridusminister Tõnis Lukase vastuvõtt ning 16. märtsil tervitas Raekojas konverentsist osavõtjaid Tallinna aselinna Liisa Pakosta.

Konverentsi avaesinejaks oli Tartu Kunstimuuseumi direktor **Heiki Pärdi**, kes tegi ülevaate argielu muutumisest Eestis 20. sajandi jooksul. Juba 20. sajandi alguseks olid eestlased kaasaegse elustiiliga rahvas, kes orienteerus peamiselt Lääne-Euroopa kultuurirahvaste saavutustele. Seda iseloomustab 1905. aastal noorte eesti intellektuaalide poolt püstitatud loosung *Jäägem eestlasteks, kuid saagem eurooplasteks!* Eestis kasvasid tormiliselt linnad, rajati suured tekstiili- ja metallitööstused, moderniseerus põllumajandus. Suur hulk maainimesi asus ümber linnadesse, kus tekkis eestlastest keskklass. Kuigi eesti väikekodanlus jälgendas oma keeles ja kultuuris kõrgklassi (enamuses sakslasi, vähem venelasi), ei tekkinud siiski olulist lõhet eestlaste linna- ja maarahva kultuuris nagu juhtus Lääne-Euroopas. Linnapered jäid seotuks maakodudega. Sama võib öelda ka rahva vaimsuse kohta. Lääne-Euroopa kultuuriilmingud püsisid pikka aega *pühapäevakultuurina*. Samas võis eesti argielus täheldada teatud omapära: euroopalikkus juurdus peamiselt vaid materiaalses kultuuris (elumajad, tarbeesemed, riietus).

¹ EUROCLIO projektist oli lähemalt juttu *Ajaloolise Ajakirja* eelmises numbris: **Mare Oja**. *Euroclio* – Eesti ja Läti ajalooõpetajate ühisprojekt. // Ajalooline Ajakiri. 2000. 4. Lk 105–111.

² Järgneva ülevaate koostamisel on kasutatud Riina Aaviku, Piia Jullineni, Urmas Kiili, Katrin Peveri, Helle Roobi, Helle Seimani, Piret Siivelti ja Tiina Kilumetsa kokkuvõtteid ettekannetest ja rühmatöödest.

Mentaliteedis säilisid talupojakultuuri mõjud, mille peamiseks tunnusjooneks on praktilisus. Ehk parafraseeringuna: *Jäägem talupoegadeks, kuid saagem linnaelanikeks!* Eestlaste mentaliteedi konservatiivsuse näitena tõstis Pärdi esile hügieeni. Nii peeti veel 1920. aastatel Eesti maaelanike hulgas tualettide väljaehitamist ebapraktiliseks luksuseks – füsioloogilisi vajadusi sai ju rahuldada ka kaugemas aianurgas või hoopiski metsavaikuses. Puhtpraktilistel kaalutlustel välditi ka sagedast põrandapesu: et ära hoida puidu liigset kulumist. Parasiitide tõrjumise huvides hoiduti tubade tapetseerimisest. Tänapäeval tundub kummaline, et taludes ja üürikorterites magati mitmekesi ühel asemel (näiteks lapsed koos ema ja isaga). 20. sajandi algul säilis veel komme süüa ühiste söögiriistadega ühisest nõust. Alles 1930. aastatel hakati taludes kasutama individuaalseid sööginõusid. Veel 20. sajandi esimesel poolel oli eestlaste hulgas laialt levinud arusaam, et inimkeha liigne puhtus teeb organismi välismõjude suhtes liialt tundlikuks ja mustuskiht kaitseb välismõjude eest. Individuaalsed käterätid ja hambaharjad ning tekialused linad olid visad juurduma.

Tõelise hoobi talupojakultuurile andis nõukogude okupatsioon. 1949. aastal alanud sundkollektiviseerimine ja sellega kaasnenud küüditamine põhjustasid vaesust ja viletsust kogu Eestis. Kolhooside loomine tegi lõpu ka eestlaste talupoeglikule mentaliteedile. Kaos Eesti külas sundis kümneid tuhandeid talupoegi linnadesse pagema. Nii hakkas eestlaste argielus domineerima linnamentaliteet. Seda tendentsi süvendas 1960.–70. aastatel alanud nõukogulik elamuehituskampaania.

Esineja lõpetas mõnevõrra pessimistlikul toonil, tsiteerides Jaan Kaplinski. Praegu, pärast Nõukogude okupatsiooni lõppu püüdlevald eestlased iga hinna eest lääne tüüpi euroopaliku või ameerikaliku kultuuri suunas, tulemus on aga kesine: *Talupojakultuur on meile muutunud vööraks, tõelise linnakultuurini pole me aga veel jõudnud.*

Chaplini Keskuse kuraator **Mark Soosaar** esitas tõlgenduse argielust läbi kaamera silma. *Kaamera luiskab alati*, märkis Soosaar. Mitmekesine pildimaterjal tõi paljudele meelde mälestuspildid endistest aegadest; avaldus ka nõukogude ühiskonnale omane kaksikmoraal.

Riigikogu liige **Marju Lauristin** kõneles VERA projektile³ tuginedes vene noorte suhtumustest ja Eesti ühiskonna integratsiooniprobleemidest ning tõi näiteid, kuidas on püütud probleemidele riigi tasandil lahendusi leida.

Peaminister **Mart Laar** esines ettekandega *Suuline ajalugu kui igapäevaelu ajaloo allikas, eesti memuaarid ja biograafiad*. Mart Laar kutsus konverentsil osalejaid üles õhutama inimesi päevikuid pidama ja lähiminevikust memuaare kirjutama. Eestlaste puhul tegelikult puudub käsitus nii nõukogude perioodi argielust kui ka taasiseseisvunud Eesti olmest. Juba praegu on lastele keeruline seletada, miks ikkagi ei saanud aas-

³ Ajavahemikus juuni–november 1996 läbi viidud uurimisprojekt, mille raames analüüsiti rahvusvahemuste asendit Eesti ühiskonnas ning selle muutumistendentsi. Vt ka: VERA – Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik. Tallinn: Avita, 1997. 348 lk.

taid tagasi Eestis naljalt banaani süüa või kuidas olid võimalikud kilomeetritepikkused bensiiinisabad. Inimeste mälestused kipuvad sageli olema liiga must-valged. Kõike ei tahetagi mäletada. Ent kui mineviku nähakse ainult halvast küljest, tundub ka tulevik pessimistlik. Me siiski jääme ellu, elades oma isiklikke rõõme ja muresid, elades oma igapäeva elu. M. Laar pani südamele memuaaride objektiivsuse vajalikkust: *tuleb aus olla eelkõige enese vastu, kuigi mõndagi tahetaks ehk unustada*. Kaugemalt distantsilt on hinnangute andmine lihtsam ja nii mõnigi oluline detail võib välja jääda. Seega, mida rohkem on erinevaid kirjutiisi, seda terviklikum pilt kujuneb. Mälestusi kirjutagu ka vähemusrahvustest inimesed. Seda huvitavam on tulemus ja nii nad teadvustavad paremini ka oma identiteeti.

Tallinna Pedagoogikaülikooli professor **Voldemar Kolga** kõneles teemal *Eestlaste optimismi ja pessimismi põhjused ja selle peegeldumine kultuuris ja igapäeva elus 20. sajandi teisel poolel*. Inimesel on kalduvus uskuda millessegi või kellessegi. Maailmapildil ja sõnal on inimest vabastav funktsioon, kuid sõnalisel maailmapildil võib olla nõrk seos tegelikkusega. Abstraktselt võib väita, et inimese elu tegelikult eesmärgiks on oma maailmapildi loomine. Nõukogude ajal oli kindel arv maailmapilte: oli teada kuhu pürgida, mida teha, mille nimel elada. Praeguseks on see kadunud, igaüks peab ise toime tulema. Eesti inimene tahab elada reaalses maailmas, mitte sõja- ja muude mängude maailmas. Ajakirjandus loob aga illusoorseid ajakirjanduslikke maailmu, mis tekitavad emotsioone ja halvavad ratsionaalset käitumist. Võib tekkida oht, et reaalne maailm asendub fiktiivse, ajakirjanike loodud maailmaga, mille seos reaalse maailmaga on väga nõrk. Mängulised on välispoliitilised katsed luua Eesti majanduslik-poliitiline ime; jutud igasugustest *tiigri-* ja *ilvesehüpetest*. Tegelikult on olukord kaugel imehüpetest. Et olla veepinnal, teevad eestlased praegu meeletuid pingutusi. Inimesi ei saa liigitada optimistideks ja pessimistideks absoluutses mõttes. Iga inimene võib olla mingil ajaperioodil teatud põhjustel ka optimist või pessimist. Uuringud näitavad, et eestlased on optimistlikumad kui lätlased ja leedulased. Optimistlikumalt vaatavad tulevikku 30–39-aastased ning pensionärid. Samuti eestlased võrreldes muulastega, samas on aga väga optimistlikke muulaste seas enam kui eestlaste hulgas.

Gabrielle Bucher-Dinc, EUSTORY koordinaator Kõrberi Sihtasutuse juures Hamburgis tutvustas EUSTORY projekti koostöö Bulgaaria, Eesti, Poola, Venemaa ja Ukrainaga, mille sisuks on õpilaste uurimistööde võistluste korraldamine. EUSTORY nimetuse all toetab Kõrberi Fond erinevaid ajaloo-alaseid projekte Euroopa riikides. Põhirõhk on hetkel õpilaste uurimistööde võistluste korraldamise toetamisel valdavalt küll Ida- ja Kesk-Euroopa maades, kuid kaasatakse järjest enam ka Lääne-Euroopa riike. 1996. aastal liitus Poola, 1997. aastal Ukraina, 1998. aastal Venemaa, 1999. aastal Bulgaaria ja Eesti. Uurimistööde teemad on olnud järgmised (sulgudes toodud osavõtjate arv):

- **Poola:** Igapäeva elu Poolas 1945–56 (730); Kodanikud ja riigivõim 1956–80 (425); Tähtsaim sündmus minu kogukonna ajaloos (768); Minu perekond ajaloo tõmbetuules (1069); Töö Poola RV-s: enese,

ühiskonna, süsteemi heaks? (668);

- **Ukraina:** Minu kooli ajalugu (2011); Ajaloolised mälestusmärgid: unustatud, hävitatud, ülistatud (1468);
- **Venemaa:** Venemaa minevik läbi minu perekonna ajaloo (300); Lapsed ja ajalugu: lapsepõlve erinevad näod; Inimene ajaloos (kahel aastal 1650+1700);
- **Bulgaaria:** Moderniseerumine, innovatsioon, progress: Bulgaaria Euroopas (259); Fondid ja nende asutajad;
- **Eesti:** Eesti kodu ja pere 20. sajandil (130); Eesti kool.

Ettekandja pidas oluliseks õpetajate juhendavat rolli, eriti lähimineviku sageli üsna valuliste teemade puhul. Ettekande lõpul kerkis küsimus, kas seniste võistluste teemad pole mitte liiga kohaliku tähtsusega ega võimalda lähtuda Euroopa dimensioonist. Diskussioonis jäi kõlama mõte, et Euroopa ajalugu on tema erinevate piirkondade arengute tulemus. Erinevate maade õpilastele antakse võimalus osaleda iga-aastastel Körberi fondi poolt organiseeritud seminaridel ja suvekoolides, kus võrreldakse oma kodumaa arenguhooni teiste piirkondade ajalooga ning jõutakse läbi analüüsi järeldusteni, mis puudutavad laiemas perspektiivis kogu Euroopat.

Seejärel said sõna Eesti õpilasvõistluse võitjad **Indrek Tark** Prantsuse Lütseumist, kelle teemaks oli *Uus eesti kodu kivitrepikojaga puumajas*; **Marian Raamat**, nüüd juba Tartu Ülikooli üliõpilane, teemal *Eesti pere ja kodu 20. sajandil*; **Maarja Seppel**, Tallinna 32. Keskkooli õpilane, teemal *Inimene ajas ja ajaloopööretes*.

Temaatilistest töögruppidest olid esindatud Ruth Tudori naiste teema, Alf Wilkinsoni *Infotehnoloogia ja igapäevaelu õpetamine*, Heli Aiaotsa ja Eda Maripuu *Naiste olukord 20.–30. aastate Euroopas* ning Lars Bluhme-Larseni CD-ROM *Taani argielu ajalooõpetuses*.

Inglanna **Ruth Tudori** juhitud seminar oli pühendatud meie argielu küllaltki intrigeerivale aspektile – naiste ajaloole. Peamised küsimused, mis selle teema raames käsitlemist leidsid, olid järgmised:

- naised ja töö: naiste varjatud panus majandusellu ja ühiskonna arengusse tervikuna, naiste ja meeste võrdse tasustamise probleem, naiste koht ühiskondlikus tööjaotuses ideaalis ja reaalsuses;
- naised ja perekonnelu: suhtumine naisesse ja emadusse 20. sajandi erinevates poliitilistes süsteemides, naise roll perekondliku ja sealäbi ka ühiskondliku harmoonia tagamisel;
- naised ja poliitika: feminism ning selle koht ajaloos, naiste valimisõigus ja selle areng (naiste poliitilise mõju kasv on olnud pöördvõrdelises seoses nende kleidi pikkusega);
- naised ja kultuur;
- naised ja sõda.

Kuidas teha naise osa ajaloos kõigile tähtsaks ja huvitavaks, nii poistele kui tüdrukutele? 20. sajandi naiste ajalugu on keeruline, käsitleda saab naiste osa nii läänes kui ka kommunistlikes riikides. Eraldi võib vaadelda töölisnaiste, aristokraatlike daamide ja naispoliitikute elu. 20. sa-

jand on naiste ellu toonud palju muutusi, üheks neist on valimisõiguse andmine naistele. Valimisõiguse andmisest naistele keelduti, sest neid peeti nõrgemaks sugupooleks; arvati, et nad ei suuda teha poliitilisi otsuseid ja vastutada oma otsuste eest, on liiga emotsionaalsed ega sobi liidriks. Meestest soovitud arvati, et nad suudavad poliitilisi otsuseid teha lähtumata emotsioonidest ja on ka vastutavad oma otsuste eest. Ruth Tudori arvates võimaldab naiste teema ajaloo arendada sallivust ja lugupidamist, aitab ajalugu mõista sügavuti, teha nähtamatut ajaloo nähtavaks. Õpilased mõistavad selle teema abil, kuidas poliitilised ideaalid mõjutavad üksikisikute eraelu, väärtustavad poliitilise ajaloo kõrval ka sotsiaal-majanduslikku ajalugu. R. Tudor tõi näiteid, kuidas on naisküsimumst oma huvides kasutanud fašistlik ja kommunistlik propaganda; mil moel on naiste elu mõjutanud maailmasõjad ja 1960. aastate poliitilised liikumised. Eriti hea oli läbilõige naiste elust Stalini-aegses N Liidus. Industrialiseerimise õnnestumiseks vajati ka naiste tööpanust. Selleks, et naised tööle saada, käivitati asjakohane propaganda mida toetas vastav seadusandlus. Ajalehed ja propagandaafilmid näitasid lakkamatult edukaid naismehhanisaatoreid ja -töölisi. 1930. aastatel töötas juba 70 protsenti naistest, kuid tegelik elu oli tööline õudusunenägu. Naisi diskrimineeriti, meestega võrdset palka neile ei makstud; naise õlul lasus kogu kodune töö ja reeglina varus ta ka pere toidu (1928–36 kehtis N Liidus kaardisüsteem). 1930. aastate näilajal kannatas jällegi rohkem naine, kes pidi peret toitma – mehed otisid tööd ja paremat elu kodust kaugel. Stalinlike repressioonide ajal ja pärast Teist maailmasõda nähti naises rahvastiku taastootjat, kelle jaoks muudeti abielulahutus väga keeruliseks ning kulukaks; abort keelati ning selle tegemine muudeti kriminaalkorras karistatavaks. Lisaks muutus naine Stalini terrori ajajärgul pantvangiks – paljude kuulsate riigitegelaste naised, õed ja tütreid olid represseeritud. Kokkuvõtteks võib tõdeda, et naiste teema teeb ajaloo mitmekesisemaks ja inimlikumaks.

Alf Wilkinsoni töögrupp tutvustas fotode ja dokumentide kasutamist arvuti abil ajaloo õpetuses. Järgnevalt üks näide:

Inglismaa küla: elanikud on kogunenud pühapäeval ühe kõrtsitoa juurde, kõrtsi ees seisab hobune. Inimesed on kahes suures salgas, foto on võetud pisut kõrgemalt, paar viimastes ridades meest on uudishimulikult pöördunud piltniku poole. Aga mida teeb hobune ülal paremas nurgas? Hobune mängib klaveritaolisel instrumendil vajutades ilmselt kabjaga kord ühele, kord teisele klavivile. Hardunult, inetledes ja üksmeelselt vaatavad külaelanikud imet! Kas tänapäeval on sarnase foto/video tegemine võimalik? Kas tuleksime ikka veel üksmeelselt kaema hobust, kes mängib «Jumal kaitse kuningat»? Mis on meie elus muutunud? Mille tõttu need muudatused on toimunud? jne.

See on vaid üks paljudest võimalustest kasutada pilti igapäevaelust kui ajalooallikat. Üksteise järel sööda arvuti ette foto foto järel, õpetajal on võimalus nii kokku panna terve seeria, mille alusel esitada küsimusi, arutleda, analüüsida, leida seoseid tänapäeva ning möödunud vahel. Võib võrrelda kahte pilti ja leida toimunud muutused ning sarnasused; võib anda pildi ning lisada väited ja paluda õpilastel

määratleda, mil määral nad nõustuvad toodud väidetega ning lasta selgitada oma mõttekäiku; võib püüda kokku panna oma pere ajalugu piltides, võib anda arutlusteemasid ja pildimaterjali kaasabil neid lahata, võib koostada tabeleid ja pildimaterjali abil neid täita, andes ette näiteks lausealgused (*sajandi alguses oli põlluharimine...; masinad muutsid inimese elus...; lõpetuseks arvan, et... jne*). Võib järjestada fotosid ning selgitada, miks just niisugune jada on ajaloolise töö kohaselt õige. Pildimaterjali kogumine on tänuväärne töö ning arvuti on hea abimees, et selgitada õpilastele erinevate sotsiaalsete gruppide elustiili ja selle muutumist läbi ajaloo.

Heli Aiaots tutvustas naiste olukorra 1920.–30. aastate Euroopas, keskendudes naise õiguslikule seisundile ühiskonnas. Teema valgustamiseks oli valitud rida allikaid nii demokraatlikest (Eesti, Suurbritannia, Prantsusmaa) kui ka totalitaarsetest riikidest (Itaalia, Saksa; N Liit). Allikate analüüsimisel selgus, et kõigis neis riikides deklareeriti naiste õigusi ja vabadusi, kuid tegelikkus oli väga erinev. Näiteks Eestis puudus abielunaistel õigus käsutada oma vara, ka abieluueelset vara. Seaduses olid aga naised ja mehed kuulutatud võrdses. Inglismaal ja Prantsusmaal taunis ühiskond igati abielunaiste töötamist. Prantsusmaal vajas naine passi saamiseks mehe nõusolekut. Totalitaarsetes ühiskondades oli naine eelkõige riigi teenistuses: Saksamaal uute sakslaste sünnitajana, Venemaal nõukogude ühiskonna ülesehitajana. Ettekanne materjal oli valitud huvitavalt ning andis mõtlemis- ja arutlusainet küllaga, õpetajatel on võimalik seda ka koheselt tunnis kasutada.

Eda Maripuu praktilises ülesandes tuli tutvuda rea kirjalike allikatega 1930. aastate nõukogude ühiskonna kohta. Seejärel tuli end kujutada selle ühiskonna liikmena ning kirjutada kiri. Üks grupp mängis KGB ohvitseri, kes kirjutab kirja oma lähedastele. Leiti, et selline meetod pakub õpilastele kindlasti huvi ning arendab nende empaatiavõimet. Ka seda meetodit on õpetajatel võimalik tunnis kohe kasutada.

Grupitöös, mida juhtis ungarlane **Vilmos Vass**, püüti lahti seletada, mida üldse mõistetakse argielu ajaloo all. Kokkuvõtvalt leiti, et olme on samuti ajalugu, tihtipeale huvitavamgi kui lõputu sõdade ja revolutsioonide rägastik. Argielu käsitledes peksid olema puudutatud võimalikult erinevad aspektid: pereelu, kombed, mentaliteet, sotsiaalsed rollid, kodune tehnika jne. On teatud delikaatseid, komplitseeritud teemasid, mida peaks samuti võimalusel õpetama (vähemused, naistemeeste rollid, regionaalsed erinevused), selleks on kasutada erinevaid meetodeid – nii kirjeldavaid kui ka analüüsivaid ülevaateid, uurimustöid, suulisi küsitlusi, projekte, muuseumide külastusi jne. Õpilasi saab rakendada kõige erinevamal moel, sest loomise nauding ergutab lapsi uurimistöödele. Nii nad mõistavad, mis moodi maailm ka lihtsa inimese tasandil toimus.

Rühmatöös töötati koos erinevate riikide ajaloolastega. Arutlustest selgus, et reeglina on argiajalugu kõikide riikide õppekavades, hõlmates kogumahust 5–25 protsenti. Rohkem õpetatakse seda nooremates klassides ja enamuse õpetajaid arvas, et argiajaloo osa peaks suurendama just vanemas kooliastmes, kusjuures tuleks käsitleda ka teiste riiki

kide argielu; kodumaine elu-olu on reeglina õpikutes paremini käsitletud. Leiti, et üldiselt on kooliprogrammides esindatud ka rahvusvahemuste ajalugu, kahjuks on seda tihti kajastatud vaid etnograafilises plaanis. Eriti keeruline on lugu 20. sajandi teisel poolel tekkinud rahvusvahemustega (põgenikud, immigrandid), kelle ajalugu ei ole üldse kajastatud või on seda tehtud ebaadekvaatselt. Kõikides rühmatööst osavõtnud riikides eksisteerivad vähemusteprobleemid, mida reeglina ei osata lahendada. Osaliselt on riiklikes õppekavades leidnud kajastamist naiste, meeste ja laste elu; esindatud on erinevad vanusegrupid ja regionaalsed eripärad. Enamus rühmatööst osavõtjaid arvas, et siin on veel arenguruumi.

Kogu 20. sajandi ajalugu on kohati üsna hell teema ja seda tuleks käsitleda delikaatselt – kasutada neutraalseid allikaid, dokumente, statistilisi andmeid, fotosid jms.

Argielu ajaloo omandamise kontrollimise ja hindamisega oli probleeme kõikidel osalejatel, enamlevinud meetoditena pakuti välja esseed, uurimusi, muuseumis läbiviidavaid tunde, õpimapi koostamist ja suulist jutustamist (nooremate õpilaste puhul).

Rühmatöö oli erakordselt huvitav ja kasulik – igähelalt oli midagi õppida. Hämmastav oli näha, kui sarnased on ajaloo õpetamisega seonduvad probleemid erinevates riikides, kui palju on sarnaseid meetodeid. Igapäevaelu käsitlemine on vajalik, sest ta muudab ajaloo õppimise lähedasemaks, inimlikumaks ja vastuvõetavamaks, eriti vähemvõimekatele õpilastele.

Kultuuriüritustest pakuti konverentsikülalistele Tallinna Poistekoori kontserti Niguliste kirikus, jalutuskäiku Tallinna vanalinnas, kahetunnist bussiekskursiooni, Leigarite kontserti Kolu kõrtsis ja ooperikülastust. Omaette elamuseks kujunes ka Saku õllesortide maitsmine ja tutvumine mõisakultuuriga Saku mõisas. Ühe konverentsipäeva pärastlõuna veedeti Vabaõhumuuseumis. Seal tutvustati konverentsist osavõtjatele muuseumi pedagoogilist programmi: viljakasvatust, koolitundi sada aastat tagasi ja seksuaalkäitumist läbi aegade.

Külalistele jäi Tallinnast kena mälestus. Kiitvaid sõnu öeldi Tallinna Poistekoori ja Leigarite esinemise kohta. Õllepäeva taga tõi meid rõõmuga, et saame laulda õige mitmeid laule ühel viisil ja igaüks omas keeles. Väga meeldisid külalistele Tallinna vanalinn ja Raekoda. Paljud, kes olid Eestimaal esimest korda, lubasid suvel kindlasti koos perega tagasi tulla.

Kokkuvõtteks sidus meid, ajalooõpetajaid üle Euroopa töörõõm ja ühtekuuluvustunne. Leidsime, et kuigi meid oli Islandilt Küproseni ja Portugalist Venemaani, on meis ometi palju sarnast, on otsimisvaimu ja tahet edasi liikuda, sest me armastame nii oma ainet kui ka õpilasi.

Lõpetuseks tahaksime tänada kõiki inimesi ja institutsioone, kes konverentsi toimumist toetasid: Haridusministeeriumi, Tallinna linnavalitsust, Vabaõhumuuseumit, Niguliste Muuseum-Kontserdisaali ja Saku Õlletehast.

Balti ajaloo konverents Samaaras

Lea Leppik

6.–9. aprillini 2001 toimus Venemaal Samaaras Baltimaade ajaloole pühendatud rahvusvaheline konverents teemal *Poliitilised ja kultuurilised suhted Venemaa ja Balti regiooni riikide vahel 1700–2000*. Konverentsi korraldajateks olid Civic Education Project (CEP) ja BOSCH foundation.

Tundus väga intrigeeriv näha, kuidas näeb välja Balti ajaloo konverents sügaval Venemaal, Volga ääres asuvas Samaaras ja kes sinna õige kokku tulevad. Et kõigile küsimustele vastust saada ja ühtlasi oma silmaga ära näha piirkond, kuhu Eesti talupojad 1860. aastatel välja rännata unistasid, otsustas siinkirjutaja samuti konverentsil osaleda. Ainsa Eesti esindajana, nagu hiljem selgus.

Samaara linn on asutatud Boris Godunovi poolt 1586. aastal sõjalise tugipunktina stepirahvaste vastu, sai linnaõigused 1688. aastal ja muutus rikkaks kaubalinnaks 19. sajandil seoses Volga jõel arendatud viljakaubadusega. Nõukogude ajal kandis linn nime Kuibõšev (1935–90), olles sõjatööstuse keskus ja seetõttu suletud linn. Samaara suurim vaatamisväärsus on hetkel Stalini punker, mis Teise maailmasõja päevil pidi olema valmis vastu võtma Stalinit ja kogu NSV Liidu valitsust. Veel kümmekond aastat tagasi ei teadnud keegi lausa kesklinnas asuva punkri olemasolust.

Konverents toimus Samaara ülikoolis, mis on suhteliselt noor – asutatud alles 1960. aastatel. Noored olid ka konverentsi korraldajad – külalisõppejõud Saksamaalt Ruth Büttner, lektor Vera Dubina ja poliitika kateedri juhataja Mihhail Leonov. Ehkki sissepääsu juures oli relevantne valve, jättis ülikool seestpoolt meeldiva akadeemiliselt avatud mulje. Iga konverentsil osaleja sai kingitusena kaasa kohaliku ühiskondlik-poliitilise kogumiku uusima numbri ja huvitava antoloogia teedrajavatest artiklitest Venemaa ajaloo kohta Ameerika autoritelt, mille tõlked on ette valmistatud Samaara ülikooli poolt).¹

Konverentsil käsitletavate teemade geograafia ulatus Soomest Poolani, ajaliselt 18. sajandist kuni kaasajani.

Esinejad olid saabunud Venemaa eri linnadest (Petrozavodskist, Peterburist, Kaasanist, Jaroslavlist), naabermaadest (Lätist, Eestist), Saksamaalt (Hamburgist). Kaugeim osavõtja tuli Ulan-Udest Burjaatias.

Peamised teemad olid: Balti küsimus läbi 300 aasta; Venemaa poliitika ja Balti olude vastastikused mõjud; religiooniküsimused (luteri ja katoliku kirik Vene impeeriumis, vene vanausulised Karjalas); väikerahvaste roll Balti-Vene suhetes; Soome tegur 20. sajandil. Põhirõhk

¹Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология. Сост. М. Девид-Фокс. Самара: Самарский университет, 2000. 332 с; Самарский Земский Сборник. Общественно-политический и научный журнал. 2000. № 1 (4).

kandus siiski 20. sajandile ja puudutamata ei jäänud sellised aktuaalsed teemad nagu venestamine Baltimaades ja Leningradi oblastis ning küüditamised. Viimast teemat käsitleti huvitava nurga alt – Leedust deporteeritute elu Burjaatias kohalike elanike pilgu läbi.

Konverentsi ettekanded ilmusid operatiivselt trükist.² Kogumiku kaante vahel on ka neid artikleid, mida konverentsil ette ei kantud, nii on moodustunud väga huvitav pilt. Üheskoos on väga laia uurimisteede ja autorihinnangute spektriga vene, saksa, inglise, ameerika, eesti ja läti autorite tööd.

Rida artikleid puudutab venestamise probleeme ja rahvuslike ääremaaade juhtimist/valitsemist. Teine osa on pühendatud kultuuriajaloole ja rahvusvaheliste küsimuste peegeldustele kõnealuste riikide ühiskondlikus mõttes. Käsitlemist leiavad vene natsionalistide, riikide sise ja välispoliitika juhtide kulissidetagused intriigid ja avalikud esinemised.

Suhteliselt suure osa haaravad kogumikus artiklid, mis on pühendatud väikerahvaste ajaloole, migratsioonidele ja deporteerimistele.

Kogumiku saatesõna ütleb, et see ei pretendeeri täielikult peegeldama Venemaa ja Balti provintside suhteid läbi kolme aastasaja. Ometi puudutavad raamatus ära toodud eri maade teadlaste tööd aktuaalseid Euroopa ajaloo küsimusi 18.–20. sajandist. Balti regioon, mida asustavad suured ja väikesed rahvad, on tänuväärne piirkond, uurimaks rahvusliku identiteedi, ühtsuse ja erinevuste, konfrontatsiooni ja vastasmõju problemaatikat.

² Проблемы национальной идентификации, культурные и политические связи России со странами Балтийского региона в 17.–20. веках. Самара, 2001.

Personalia

Aadu Must 50

25. märtsil tähistas 50. aasta juubelit Tartu Ülikooli arhiivinduse õppe-
tooli juhataja professor Aadu Must. Juubilar on pärit ajaloolise Pärnu,
Tori ja Vändra kihelkonna mailt.¹ Aadu Must sündis Pärnu linnas, kuid
peab ennast põliseks torilaseks, sest seal möödus tema lapsepõlv ja
asub tänini vanematekodu. Põneva ajalooga kodukant ja kultuurihuvi-
line perekond moodustasid selle keskkonna, mis andis juba õige vara-
kult otsustava tõuke Aadu Musta huvideringi väljakujunemisele. Eriti
oluline on olnud just kooliõpetajast ema roll. Kauaaegne Tori kooli laul-
mise ja ajaloo õpetaja Juta Must on ka ise koduloolasena rohkesti kodu-
kandi ajaloo kirjutanud.² Tori 8-klassilise kooli lõpetamise järel teadis
Aadu kindlalt, et tahab õppida esmajoones ajalugu ning siirdus 1967.
aastal Tartusse, kus tollases 7. keskkoolis alustas tööd Hillar Palametsa
loodud ajaloo eriklass. Olulist mõju Aadu Musta huvideringi ja maail-
manägemise väljakujunemisele avaldasid tollal ka põllumajandustead-

¹ Vt: Hans Gross, Alli Järvik. Suureaia talu algus ja lõpp. Tartu: Kleio, 1993.

² Juta Must. Tori kooli algusajad. Tartu: Kleio, 1995.

lastest tädi ja tädimees. EPA professorite Leida ja Jaan Lepajõe peres elas Aadu Must keskkooli lõpuni. Lõpetanud 1969. aastal Tartu 7. keskkooli, astus Aadu Must Tartu ülikooli ajalugu õppima, kuid enne tõsisemat ajaloostuudiumisse süvenemist pidi ta kulutama kaks aastat ajateenistusele nõukogude armees. Mängleva kergusega, mis on väga mobiilsele ja liikuvale juubilarile tänini omane, tuli ta ajateenistuse ajal Tambovi oblasti meistriks krossijooksus ning kodumaile naasnult takkaotsa ka Pärnumaa maanoorte meistriks suusatamises, sest suusavõistlused peeti tol 1971. aasta kevadtalvel suuskade ja lumeta.

Kaks aastat, kuni 1973. aasta sügiseni elas Aadu Must vanematekodus Toris, töötades kohaliku maakultuurimaja kunstilise juhina ja õpetades kodukoolis ka ajalugu, mida ise õppis Tartu ülikoolis kaugõppes. Sellest peale on ta olnud ka üks Tori kodu-uurimisringi aktiivsemaid eestvedajaid ja Tori kodu-uurimispäevade korraldajaid, millele olid 1968. aastal aluse pannud Tartu ja Tallinna torilased. 1973. aastast jätkas Aadu Must ülikoolistuudiumi juba põhiõppes ning see tasus end ära kahel viisil. Esiteks leidis ta kursusekaaslaste hulgast endale naise. 25 aastat tagasi sõlmitud abielust Üllega (enne abiellumist Raid) on sündinud neli tütart, kellest kaks ülikooliikka jõudnut on vanemate jälgedes juba valinud ajaloo ning vanim tütar, magister *in spe*, on jõudnud juba ka oma esimese monograafiani.³ Teiseks jäi ajaloost alati põnevat ja uudset leidev ning sellest lapsemeelselt vaimustuda ning ka teisi vaimustuma panna oskav Aadu Must silma professor Herbert Ligile, kelle juhendamisel valmis 1976. aastal tähelepanuvääriv diplomitöö Tori kihelkonna asustusest kuni 19. sajandi keskpaigani.

Loogiliseks jätkuks oli, et Aadu Must sai oma juhendaja assistendiks ehk TRÜ üldajaloo kateedri õpetajaks ning jätkas mittestatsionaarse aspirandina Edela-Eesti asustuse uurimist, millest pidanuks tulema tema kandidaadiväitekiri. Aga ei tulnud, sest selle kõrvale kerkis uus teema – kodukandi Tori kihelkonda kuulunud Sindi vabriku ja linna ajalugu, mille uurimisest sai koostöös Tartu ülikooli teadusraamatukogus bibliograafina töötanud abikaasaga lausa perekondlik ettevõtmine. Kahasse koostatud töö esialgset versiooni, mis valmis Sindi vabrikus 150. aastapäevaks, kroonis 1982. aastal ELKNÜ teaduspreemia.⁴ Kui Aadu Must selle vabrikuajaloo ka linnaajalooks laiendas ja see 1985. aastal monograafiana trükki jõudis, siis oli tegu meie historiograafias tänini ühe säravamalt kirjutatud tööstusettevõtte ajaloo, mida Aadu Must sama aasta lõpus edukalt kandidaadiväitekirjana kaitses.⁵ Ühe oponendina nentis allakirjutanu toona, et raamatu kõige originaalsem ja eredam osa on Sindi vabriku asutamise ja ülesehitamise lugu toimuva tööstusliku pöörde taustal. Tänu sellistele allikatele, nagu naaber-

³ Kadri Must. Iseseisvuspäeva sünd. Tartu: Kleio, 2000.

⁴ Vt: Maret Kaik. Ärakaotatud vabriku lugu. // Noorte Hääl. 1982. 14. detsember; Aadu Must, Ülle Must. Kildhaaval taastatud ajalugu. // Horisont. 1983. 3. Lk 18–20; 4. Lk 18–20.

⁵ Aadu Must. Sindi linn ja 1. detsembri nimeline Vabrik 1833–1983. Tallinn: Eesti Raamat, 1985. (Sama ka vene keeles).

mõisnik J. E. Stael von Holsteini ja estofiil J. H. Rosenplänteri päevikud, muutub see kohati visuaalseks, millele aitavad kaasa ka autori poolt oskuslikult valitud illustratsioonid. Lugeja silme ees kerkivad ja laienevad Sindi vabriku tootmis- ja abihooned, täiustuvad masinad, kasvab Sindi asula, ümbruskonna talupoegade arvel täieneb vabriku tööliskond. Hiljem on Aadu Must tööstusliku pöörde argipäeva käsitledes Sindi teema juurde korra veel tagasi pöördunud.⁶

Sindi vabriku ajaloo valmimise järel jätkas A. Must asustusajaloo ja sellega seotud temade uurimist. Tema *uurijaportfell* sai suur ja sellesse lisandus järjest uusi taskuid, sest ajaloo osakonna õppejõuna oli Aadu Musta põhiülesandeks arhiivinduse praktika juhendamine ja peatselt ka teoreetilise kursuse lugemine. Selleks süvenes A. Must talle omase andumusega ajalooarhiivi fondidesse ja nagu mäletan, nentis tema juhendaja professor Herbert Ligi 1980. aastate lõpul tunnustuse ja vast teatud kadedusegagi, et Aadu Must on tõusnud meie arhiivide parimaks tundjaks. Kindlasti aga ka parimaks personaalarvutite rakendajaks ajaloo uurimisel. Arvutid hakkasid siis tänu inforevolutsioonile ja avardunud suhtlemisvõimalustele Eestis ka lihtinimeste lauale jõudma ja Aadu Must oli esimeste seas, kes julgelt uurima asus, mis nende abil kõik teha annab.

Esimesi suuremaid asju, mida Aadu Must arvuti kaasabil tegema asus, oli oma ajakiri, millest ajaloolased nii kaua olid puudust tundnud. 1988. aasta *laulva revolutsiooni* üks vilju oli vabanev trükisõna ja ajaloo-osakonnas sai see Aadu Musta eestvedamisel teoks 10. veebruaril 1989, mil ilmus *Kleio* – teaduslik-populaarse ajaloo almanahhi esimene number. Sellest väljakasvanud *Ajaloolise Ajakirja* peatoimetajaks on juubilar jäänud tänini.

1980. aastate lõpp oli ka aeg, mil A. Must hakkas arvutiketaste salvestama arhiiviuuringutel ja arhiivipraktika ettevalmistamisel ning käigus talletunud onomastilist ainetikku, vallakohtute ja -valitsuste ning muude ametiasutuste materjale, mida ta on alati osanud suure põnevusega ka juhendatavatele üliõpilastele serveerida ja neidki sellest vaimustuma panna. Niisama nagu arvutikasutust, mille pioneeriks on ta tänini jäänud.

Aadu Musta liikumist akadeemilisel karjääriredelil tähistavad 1986. aasta septembrist vanemõpetaja ja aasta pärast dotsendi kohale valimine. 1989. aasta detsembris läks Must tollase korra kohaselt kaheks aastaks vanemteaduri kohale ehk doktorantuuri. Eesmärgiks oli kirjutada doktoritööks inimese ja looduse suhe Edela-Eesti asustuse ajaloolise analüüsi najal, mis pidanuks kroonima professor H. Ligi uurimissuuna pürgimusi. Siin tegi aga elu jälle oma korrektiivid.

Aktiivse inimesena ei saanud Aadu Must suure ühiskondliku murangu aegu kõrvale jääda poliitilisest võitlusest, lüües nii suu kui sulega juhtivalt kaasa Eestimaa Rahvarinde tegevuses. Vabanemise heaks

⁶ Aadu Must. Tööstusliku pöörde argipäev. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 1 (10). Lk 33–44.

rakendati ka ajalooline mälu ja kogemus. Aadu Musta panust selles vallas tõendavad trükistena 1989. aastal IME probleemnõukogu tellimusele kirjutatud lühimonograafia *Vallaomavalitsus Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi algul* ning 1990. aastal EV Riigikantselei väljaandel avaldatud *Eesti ja N. Liidu arveraamat*, mille koostamisel oli A. Must töörühma juht ja kaasautor. Sel ajal alustas Must ka nõukogude repressiivpoliitika uurimist, jätkates oma juhendaja professor H. Ligi surma järel viimase poolt kavandatud uurimisprogrammi elluviimist ja saades ise selles vallas paljudele juhendajaks. Säravaimaks täheks Aadu Musta juhendatavate hulgas on Aigi Rahi, kes kaitses 1996 magistritööd *1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas* ning kel praeguseks on valmimas doktoritöö sõjajärgsete massirepressioonide ajaloost Eestis.

Poliitilise võitluse huvides sai juubilarist ka diplomaat. 11. jaanuaril 1991 sõitis Aadu Must Stockholm, et rajada seal Eesti Vabariigi infokontor, millest Eesti taasiseseisvumisel kasvas välja suursaatkond.⁷ Aadu Must ise on öelnud, et Rootsisis töötamine oli tema jaoks teiseks ülikooliks. Selle töö käigus tekkis hulgaliselt huvitavaid kontakte rootslaste, Rootsisis elavate rahvuskaslaste, kolleegide ajaloolaste ja erinevate riikide diplomaatidega. See aeg andis ka hulga kogemusi asjaajamise valdkonnast, võimaldas läbi töötada või kopeerida erialaseid raamatuid ja artikleid ning panna aluse arvestatavale välis-eesti kirjanduse kogule. Juubilari sõnutsi õppis ta just Rootsisis olles hoopis avaramalt mõistma ka eesti rahva ajalugu ja huvitus eriti nende eestlaste saatusest, kes ajalooliste sündmuste käigus oma kodumaalt kaugele itta või läände paisati.

Stockholmist naastes jätkas Aadu Must tavapäraselt tööd ajaloo-õppejõuna ja püüdis jõudumööda kaasa rääkida ka poliitikas, seekord mängulustist sünnitatud Kuningriiklaste partei nõunikuna. Kuna viimasel osutus tollasel poliitilisel maastikul üllatuslikult kaalukam roll mängida, kui algul arvati, siis tuli Aadu Mustal parlamendifraktsiooni nõunikuna 1992–94 ka riigiasjadega tegelda. Hiljem on A. Must poliitikamaastikul tegev Keskerakonna volikogu liikmena, Tartu piirkonna esimehena ja linnavolikogu saadikuna.

1993. aasta sügisest, mil Tartu Ülikoolis loodi õppetoolide süsteem, pühendus juubilar arhiivinduse õppetooli ülesehitamisele. Arhiivinduse õppetooli hoidjana ja alates 1. septembrist 1997 arhiivinduse korralise professorina on Aadu Must suutnud selle välja arendada hästi toimivaks ja teovõimeliseks õppetooliks.

A. Musta sellesse tegevusperioodi mahub kahe suure töö kokkuvõtt. Esimeseks oli monograafia eesti perekonnanimedest, mis ilmus elektroonilise publikatsioonina CD-ROM-il 1995–97.⁸ Selle esimene osa

⁷ Aadu Must. Establishment of the Foreign Policy of Estonian Republic: Estonian Foreign Delegation (1918) and Estonian Information Office (1991) in Stockholm. // The Independence of the Baltic States: Origins, Causes, Consequences – A Comparison of the Crucial Years 1918/1919 and 1990/91. Editors Eberhard Demm, Roger Noel, William Urban. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1996.

Eesti ajalooline onomastika: perekonnanimed 19. sajandil annab ülevaate perekonnanimede panekust Eestis ja nimede muutumisest seoses nimede tähendusliku küljega, sisaldades andmebaasina ka eesti perekonnanimede täieliku registri 1826/35. Teisena ilmunud *Corpus Nominum Gentilium Estonicorum* pretendeerib juba eesti perekonnanimede täielikule kogule, ühendades kaks suurt blokki – esimesena mainitut ja uue osana ülevaadet Eesti perekonnanimede muutumisest 20. sajandil koos andmebaasiga 1918–40 kohta. Töö on ainulaadne oma ulatuse ja publitseerimisviisi poolest, sest hõlmaks paberkandjal avaldatuna üle kümne mahuka köite, mis ei alluks nii kergelt töötlusele ja analüüsile. Aadu Musta nimetatud töö on aga heaks lähtebaasiks paljudele uurimustele, eriti asustusajaloo ja rahvarände uurijate jaoks.

Teisena võttis juubilar möödunud aasta lõpul süstematiseeritult kokku oma laialdased teadmised ja kogemused perekonna ja kodukoha uurimise vallast, andes välja allikaõpetusliku uurimuse eestlaste perekonnaloo allikatest.⁹ Tänapäevaks juba teises trükis ilmunud teos on väärtusliku käsiraamatuna pälvinud genealoogide ja kodu-uurijate seas suure populaarsuse, rääkimata ajalooüliõpilastest, kelle jaoks see on tõeliseks akadeemiliseks õpikuks ja sissejuhatuseks paljude kodumaa ajaloo teemade uurimisse.

Oluliselt on viimasel aastakümnel tugevnenud juubilaril hääldatav ajalooteaduse üldiste probleemide lahendamisel. Olgu selleks siis esinemised rahvusvahelistel foorumitel nagu 1994 Pariisis toimunud Balti ajaloo konverentsil, 1998 Toledos peetud XIII rahvusvahelisel komputriseeritud ajaloo konverentsil või viimati 1999 Santiago de Compostelas toimunud konverentsil *Vaidlused ajaloo üle*, Aadu Must on suutnud neil tähelepanu äratada oma asjatundlike ja kriitiliste ettekannete ja sõnavõttudega.¹⁰

Kodusel pinnal on aga juubilaril teeneks Akadeemilise Ajalooseltsi taastamine 1999. aasta algul ja esimehena selle käimapanek.

Ja, *last but not least*, Aadu Musta peatoimetusel jõudis 1998. aasta algul eesti ajalooajakiri sajanda numbrini, taastas end ka nimeliselt 1922. aastal loodud *Ajaloolise Ajakirja* järglasena ning sai 1998. aasta oktoobril lõpus rahvusvahelise tunnustuse maailma juhtivalt ajalooteaduste alalst referatiifajakirjalt *Historical Abstracts*. Sestpeale on *Ajalooline Ajakiri* oma artiklite kokkuvõtetega esindatud nii *Historical Abstractsi* paberväljaandes kui ka Interneti- ja CD-ROM-väljaandes, tutvustades Eesti ajaloolaste teadustööd ingliskeelses teadusmaailmas. Ajakirja toimetamist ja väljaandmist hindas vääriliselt ka Tartu linn, pärjates Aadu Musta 1. detsembril 1997. aastal Tartu Ülikooli Raefondi preemiaga.

⁸ Praegu on andmebaas kättesaadav ka interneti vahendusel: **Aadu Must**. Onomastika NET. Programmeeritud ja kujundanud Mihkel Kraav. Tartu, 2000. [http://www.history.ee/ono]. 15.10.2001.

⁹ **Aadu Must**. Eestlaste perekonnaloo allikad. Tartu: Kleio, 2000.

¹⁰ **Aadu Must**. Komputriseeritud ajaloouurimine Eestis maailmakonverentsi foonil. // *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 4 (103). Lk 15–24; vt ka: A. Musta artiklit *Ajaloolise Ajakirja* käesolevas numbris lk 107–114.

Vaadates juubeli puhul tagasi Aadu Musta töödele ja tegemistele, tuleb tõdeda, et juubilar on jõudnud teha hämmastavalt palju. Mitmekülgne võimekus, missioonitunne ja töökus, mida kolleegid töönarkomaaniakski nimetanud, on teinud Aadu Mustast ühe Eesti juhtivama ajaloolase.

Palju õnne juubeli puhul ning jõudu ja tervist saavutatud positsioonide hoidmisel ning edasinihutamisel!

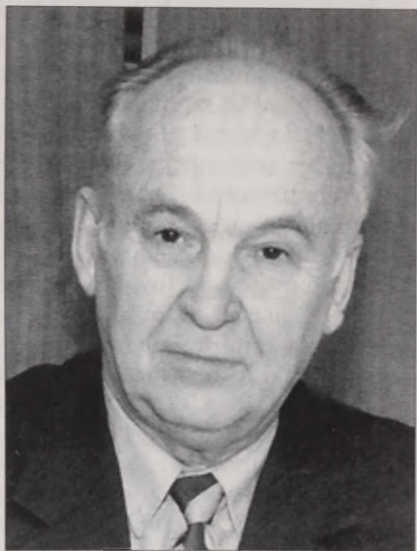
Kolleegide nimel,
Tiit Rosenberg

In memoriam

Evald Tõnisson –

eesti ja läänemeresoome rahvaste arheoloog

1. mail 2001 lahkus manalateele Tartu Ülikooli arheoloogia õppe-
tooli emeritprofessor, eesti ar-
heoloogia *grand old man* Evald
Tõnisson. Evald Tõnisson sündis
24. aprillil 1928. aastal Mäos, kus
tema isa pidas Vabadussõjast osa-
võtu eest saadud 20 hektari suu-
rust talu. Koolitee algas Evald
Tõnissonil 1935. aastal Mäo alg-
koolis ja jätkus Paide Keskkoolis,
mille ta lõpetas 1946. aasta keva-
del. Sama aasta sügisel sai noor-
mehest Tartu ülikoolis ajalootu-
deng. Professor Harri Moora loen-
gutes tärkas peagi sügavam huvi
arheoloogia vastu ja sellealased
õpingud kulgesid edukalt. Ent
diplomitöö jäi ootamatult poole-
li, sest 1951. aasta jaanuaris Evald Tõnisson arreteeriti. Teda süüdistati

koos omaaegsete teiste Paide Keskkooli õpilastega nõukogude võimu
vastases tegevuses aastatel 1945–46. Asi anti otsustada tookordsele
Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Erinõupidamisele Moskvast ja Evald
Tõnissonile mõisteti tagaselja kümme aastat vabadusekaotust paran-
duslike tööde laagris. Järgnevalt tuli tal enda sõnul *tutvuda Põhja-Komi*
sõekaevanduste maa-aluse elu ja toimingutega ning vahelduseks ka karboni
ajastu ülikirka taimestiku jäljenditega kivimitel ja seda kõike mitte päris oma-
*algatuslikult.*¹ Nelja pika aasta vältel läbielatud ränkrasketest kann-
tustest ei kõnelnud Evald Tõnisson hiljem ei oma lastele ega noorema-
tele kolleegidele, ilmselt soovist neid säästa vägagi jubedate mälestuste
kuulamisest.

Pärast vabastamist 1955. aasta aprillis ja rehabiliteerimist järgis
Evald Tõnisson sihikindlalt oma arheoloogiaalast kutsumust. Juba suu-
ri elukogemusi omaval teadusesse pürgival noorel mehel õnnestuski
1956. aastal lõpetada Tartu ülikooli kaugõppe kiitusega. 1955. aasta
sügisel oli alanud tema töö ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi
arheoloogia sektoris, algul mittekoosseisulise laborandina ja edasi
läbides pea kõik ametiredeli astmed kuni sektorijuhataja kohusetäitja-

¹ Kärt Jänes. Meile vastab arheoloog Evald Tõnisson. // Horisont. 1998. 2. Lk 18.

ni aastail 1990–92. Eesti iseseisvumise ajajärk pakkus uusi võimalusi ja nõnda sai Evald Tõnissonist 1990. aastal Tartu Ülikooli professor. Noorte arheoloogide koolitamise vankrit juhtis ta kuni lubatud vanuseni ja sai seejärel austava *professor emerituse* tiitli omanikuks. Töö Tallinnas Ajaloo Instituudis jätkus kuni pensioneerumiseni 1996. aasta algul, aga ka pärast seda võis teda sama sageli kui varemgi leida oma armsakssaanud töölaua taga kolleegide juures Rüütli tänava majas ja viimati veel elu eelviimaseks jäänud päeval.

Evald Tõnissoni diplomitöö Eesti muistsetest aaretest oli juba tõsine uurimus ning täiendatuna kasvas sellest välja põhjanev artikkel,² mis on tänaseni meie arheoloogiakirjanduse raudvaraks. Professor H. Mooral oli komme lasta ülikooli lõpetanud noortel arheoloogidel enne kindla teema kätteandmist mõned aastad ringi vaadata ja erinevaid muistiseid uurida. Nii töötas Evald Tõnisson Moora assistendina Lõhavere linnuse kaevamistel, juhendas uurimistöid Toila ja Tarbja kivikalmetel, Tammiku maahaudadega kalmistul ja Tsirgu külakalmel.

1959. aastal prof Moora poolt väljapakutud uurimisteedest valis Tõnisson muistseid liivlasi käsitleva valdkonna. Tänu Õpetatud Eesti Seltsi omaaegsele aktiivsele tegutsemisele asub ju Eesti arheoloogiakogudes arvukalt liivlaste muististelt pärinevaid leide, mida Evald Tõnisson usinalt uurima asus. Lisaks töötas ta läbi Riias Läti Ajaloomuuseumi arheoloogilised kogud ja inspekteeris koos Läti kolleegidega liivlaste muistiseid, mille käigus avastati muuseas ka mitu uut linnamäge, kivikalmet, maahaudadega kalmistut ja kääbastikku. Kuna arheoloog ammutab kõige olulisemat informatsiooni ikka muistiseid avades, siis juhendas Evald Tõnisson Läti arheoloogide Janīs Graudonise ja Ēvalds Mugurēvičsi kõrval ka mitme kääpa kaevamisi – nii Krimuldas (1959–60), Priedeses (1962) kui Birinises (1964). Ühest Krimulda liivi sõjamehe kääpast avastati kaheteraline mõök koos 20 cm pikkuse hõbedast mõõgatupeotsikuga, mida Evald Tõnisson ise on hiljem pidanud oma elu kõige uhkemaks leiuks. Põhjalike uuringute tulemusel valmis kandidaadiväitekirja *Liivlaste muistised Vidzemes (10. kuni 13. sajandi algus)*, mille mahuks oli 499 lehekülge teksti ja 104 illustratsiooni. Kaitsmine, mis toimus 1969. aasta 22. jaanuaril Eesti NSV TA Ühiskonnateaduste Nõukogu ees, kulges vägagi edukalt.

Järgnevalt täiendas ja viimistles Evald Tõnisson töös vaadeldud keskseima osa – Koiva jõe äärsete liivlaste muististe käsitlust ning 1974. aastal ilmus see omaette monograafiana,³ mis on tänaseni jäänud kõige põhjalikumaks uurimuseks liivlaste vanemast ajaloost. Meile lähima, kuid kahjuks järk-järgult hääbuva sugulasrahva muistne ajalugu jäi Evald Tõnissoni südameasjaks edaspidigi. Ta on avaldanud veel mitu

² Evald Tõnisson. Eesti aardeleidud 9.–13. sajandist. / Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik. II. Toimetanud Harri Moora. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1962. Lk 182–274.

³ Evald Tõnisson. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh.–Anfang 13. Jhs.). Ein Beitrag zur Ost-Baltischen Frühgeschichte. Tallinn, 1974.

selleteemalist artiklit,⁴ ühtlasi sai temast meie sugulasrahva esivanematele omamoodi *hea haldjas*, kes naabermaa kolleegide töödel silma peal hoidis, retsensioone kirjutas ning alati märkusi tegi, kui need liivlaste rolli Läti kaugema mineviku valgustamisel alahinnata püüdsid. Lõpuks, 1998. aastal, tunnustasid lõunanaabrid Evald Tõnissoni teeneid väärikalt – ta valiti Läti Teaduste Akadeemia välisliikmeks.

Pärast ülikooli lõpetamist oli Evald Tõnisson koos Harri Mooraga juhendanud kaevamisi Lõhavere linnusel. Pärast oma juhendaja surma 1968. aastal võttis Evald Tõnisson *teatepulgale üle* ja asus tõsiselt uurima Eesti muinaslinnused, mida ta austusest meie esivanemate ehituskunsti vastu nimetas *läänemeresoome rahvaste kõige monumentaalsemateks muististeks*. Evald Tõnisson on juhendanud arheoloogilisi kaevamisi Rakvere Vallimäel (1959–60), Soontaganas (1966–71), Konuveres (1971–73), Lohu väiksemal linnusel (1974–75) ja koguni 16 suve vältel Varbola Jaanilinnas (1974–89). Nende uurimistööde tulemusena valmis kokku tublisti üle poolesaja teadusliku ja populaarteadusliku artikli ning kõiki neid kroonis meie muinaslinnuseid kokkuvõttev doktoriväitekirjaga,⁵ mille kaitsmine leidis aset 1988. aasta 18. detsembril Moskvas.

Linnuste kaevamistel avastatust kasvas välja uusi teemasid. Nii pani Evald Tõnisson aluse meie muinasaja lõpusajandite elamute ja neis asuvate küttekollete uurimisele.⁶ Arheoloogilise materjali kõrval pööras ta suurt tähelepanu nii Eesti kui ka naabermaade etnograafilisele ja keeleajaloo alasele andmestikule ning suutis kokkuvõtvalt esile tuua just läänemeresoome rahvastele iseloomulikud küttekolde- ja hoonetüübid ning nende arenguloo.⁷ Nendes küsimustes olid ju idanaabrist suurrahva arheoloogid ja ajaloolased seni mõndagi oma esivanemate *arvele kirjutanud*.

Välitöid on Evald Tõnisson teostanud ka Venemaal, kus ta inspekteeris vadja ja isuri muistiseid ning osales kääbaste kaevamistel Luuga ümbruses.

Evald Tõnisson oli üldse üks väheseid uurijaid, kes nõnda suurt tähelepanu just läänemeresoome rahvaste vanemale ajaloolle pööras. 1970. aastal Tallinnas toimunud III fennougristide kongressist peale

⁴ **Ēvalds Tenisons.** Senie lībieši un Kurzemes lībieši. // *Onomastica Lettica*. Rīga, 1990. 41–51 lpp. **Ēvalds Tenisons.** Arheologu domas par lībiešu izcelsmi. // *Libieši: Rakstu krājums*. Rīga. 1994. 16–33. lpp.

⁵ Vt: **Ain Mäesalu.** Eestis on taas arheoloogiadoktor (E. Tõnissoni doktoritööst). // *Kleio*. 1989. 2. Lk 98–99.

⁶ **Evald Tõnisson.** Esiaja ahjud Eestis. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1981. 1. Lk 43–56; **Эвалд Тыниссон.** Некоторые итоги изучения древне-эстонского жилища. (По материалам городищ 11.–13. вв.). // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 29. 1980. 1. C. 67–77.

⁷ **Evald Tõnisson.** Die frühen Formen des Wohngebäudes als einer Quelle der ethnischen Geschichte der ostseefinnischen Völker. // *Finskt Museum* 1986. 93. Argangen. Helsingfors, 1986. S. 43–53; **Evald Tõnisson.** Beiträge zur früheren Geschichte der ostseefinnischen Wohngebäude. // *Finno-Ugric Studies in Archaeology, Anthropology and Ethnography: Estonian Papers Presented at the Sixth International Finno-Ugric Congress* (Syktyvkar, 24–30 July, 1985). Tallinn, 1990. S. 44–56.

osales ta alati aktiivselt ka järgmistel, pidas ettekandeid ja diskuteeris ning kirjutas teadusüritustest ülevaateartikleid. Evald Tõnisson osales ka 1995. aastal Soomes toimunud soome-ugri rahvaste ajaloo I kongressil ja oli üks 1999. aastal Tallinnas peetud II kongressi korraldajaid. Kui kümnekond aastat tagasi avanesid piirid ja mõnigi noor teadusejünger pööras põhitähelepanu teemadele, mis pärjavad läänepoolsete uurijate huvi ja võimaldasid sagedasi välissõite, siis Evald Tõnisson jäi lõpuni truuks Eesti ja läänemeresoome rahvaste esiajaloole.

Evald Tõnissoni poolt uuritud teemade ring oli eelnimetatute kõrval tunduvalt avaram. Neid kõiki ei jõua me siin paraku esile tuua. Eesti vanema ajaloo huviliste suuremat tähelepanu on pälvinud näiteks meie muistset ühiskonnakorraldust, etnilist ajalugu ja läänemere-soome rahvaste kujunemist käsitlevad kirjatööd.⁸ Eraldi esile tõstmist väärivad aga mitme mahuka ajalooraamatu muinasajaga käsitlevad osad,⁹ mis näitab ajaloolaste poolset kõrget tunnustust, sest arheoloogidest valiti oma kaasautoriks sageli just tema. Kõike kroonib aga 461 lehekülje paksune *Eesti esiajalugu*,¹⁰ millest Evald Tõnissoni koostatud keskmise ja noorema rauaaja peatükid moodustavad raamatust kaks viiendikku. See muinasaja üldkäsitus pärjaski 1985. aastal Eesti NSV riikliku preemia.

Tunnustatud spetsialistina osales Evald Tõnisson aktiivselt ENE arheoloogia ja etnograafia osakonna ühiskondliku toimetuse tegevuses ning koostas ise arvukalt entsüklopeedias avaldatud artikleid. Viimasel aastakümnel kulutas ta rohkesti tööd ja vaeva paljude põhjalike märksõnartiklite koostamisel praegu veel poolelioleva arheoloogialeksikoni tarbeks, olles selles üheks põhiautoriks.

Evald Tõnisson oli ka väga viljakas arheoloogia populariseerija. Arvukate artiklite kõrval ilmus ta sulest (osa kaasautorluses) mitu erineva paksusega raamatut.¹¹ Neist tuntumaiks sai *Läbi aastatuhandete*,¹² mis tunnustuseks autoreile anti välja ka soome keeles¹³ ja lülitati Helsingi ülikooli õppeprogrammi. Laiem maailm saab aga ülevaate Eesti mui-

⁸ Evald Tõnisson. Von den Finno-Ugriern zu den Ostseefinnen. // Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum Debrecen 27. VIII–2. IX 1990. Sessiones sectionum dissertationes historica, archaeologica et anthropologica. Debrecen, 1990. S. 291–296; Evald Tõnisson. Kuidas meist said läänemeresoomlased. // Akadeemia. 1990. 11. Lk 2243–2262; Evald Tõnisson. Mõned mõtted keelepuu mudelist ja kontaktiteooriast. // Keel ja Kirjandus. 1996. 11. Lk 745–748.

⁹ Evald Tõnisson. Esiajalugu. // Tallinna ajalugu 1860–ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, 1976. Lk 54–69; Evald Tõnisson. Külaühiskonna väljakujunemine. Eesti talurahva ajalugu. 1. Tallinn: Olion, 1992. Lk 76–116.

¹⁰ Lembit Jaanits, Silvia Laul, Vello Lõugas, Evald Tõnisson. Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

¹¹ Evald Tõnisson. Lõhavere linnamägi. Tallinn: Eesti Raamat, 1965; Evald Tõnisson. Linnamäed ja maalinnad. Tallinn: Eesti Raamat, 1966; Evald Tõnisson. Jüri Selirand, Artur Vassar. Kui Lembitu kutsus... Tallinn: Eesti Raamat, 1968.

¹² Jüri Selirand, Evald Tõnisson. Läbi aastatuhandete. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963; Jüri Selirand, Evald Tõnisson. Läbi aastatuhandete. 2. parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus, 1974.

¹³ Jüri Selirand, Evald Tõnisson. Halki vuosituhansien. Helsinki: Helsingin yliopiston arkeologian laitos: Moniste n:o 1. 1970.

nasteadusest nimetatud raamatu ingliskeelse väljaande järgi.¹⁴ Nõukogude okupatsiooniaastail olid trükivõimalused üsnagi piiratud ja seepärast märgime siin ka Evald Tõnissoni arvukaid loenguid, raadio- ja televisiooniesinemisi. Kõige nende kõrval kirjutas ta muuseumis õppefilmide *Eestlaste etnilisest ajaloost* stsenaariumi (koos Kaarel Jaanitsaga).

Mahuka teadustöö kõrval tegeles Evald Tõnisson aktiivselt inspeksioonide, uute muististe väljaselgitamise ja nende kaitseprobleemidega. Ta oli Muinsuskaitse nõukogu ja arheoloogiamälestiste ekspertiisnõukogu, aga ka Eesti Ajaloomuuseumi Teadusliku Nõukogu pikaajaline liige, samuti Eesti Arheoloogiaseltsi (1989) üks asutajaist ja selle esimees.

Omaette suure tööloigu tema tegevuses moodustas noorte arheoloogide koolitamine. Evald Tõnisson juhendas ja retsenseeris koolinoorte kodu-uurimuslikke töid, oli 1980. aastatel Õpilaste Teadusliku Ühingu vanematekogu liige ja ajaloosektsiooni juhendaja. Alates 1970. aastast luges ta TÜ-s mittekoosseisulise õppejõuna Eesti ja Baltimaade rauaaja kursust ning juhendas ja oponeeris mitmeid väitekirju. Paljudele noorematele kolleegidele andis Evald Tõnisson alati lahkelt nõu nii kaevamistööde läbiviimisel kui esimeste artiklite vormistamisel.

Ootamatu surm katkestas mitmed tõsised kirjatööd. Nimetagem siin doktoritööl baseeruvat monograafiat Eesti muinaslinnustest, mahukaid käsikirju Lõhavere linnusest ja Varbola Jaanilinnast. Tema kolleegidel ja õpilastel on neid trükitud kujul laiemal lugejaskonnal ette toimetada üsnagi keeruline ülesanne, sest seniilmunud uurimuste põhjal võib öelda, et Evald Tõnisson tunnetas hästi sõnade väärtust ja vastutust lugejate ees. Tema kirjatöodes on iga sõna täpselt paigale pandud, iga väide enne lauseteks vormimist põhjalikult kaalutud. Lennukaid ja kergekäelisi hüpoteese talupojalikult kaalutlev uurija enamasti ei pakkunud. Evald Tõnisson arvestas alati ka tulevaste lugejatega. Tema vene-, saksa- ja eestikeelsed artiklid erinevad nii probleemide asetusest kui materjali käsituselt. Ilmselt seetõttu ei tahtnud ta vene uurijatest komisjoni ette Moskvasse kaitsmiseks esitatud käsikirjalist doktoritööd avaldada Eesti lugejaile mitte sugugi sellisel kujul. Hoolikalt Eesti lugejaile kirjutatud meie muinaslinnuseid käsitlev uurimus jäi aga kahjuks lõpetamata. Nooremate kolleegide kohustuseks on esmajärjekorras just see töö trükiks ette valmistada.

Kõige eelneva kõrval väärrib tunnustust ka Evald Tõnisson isaroll, sest koos abikaasaga on ta üles kasvatanud kaks tublit tütart ja poja. Küllap ütleb paljudele lugejatele vanema tütre – ajakirjaniku, kriitiku ja prosaisti Kärt Hellerna nimi. Noorem tütar Mirt Gramann valis teadlaseta ja on astrofüüsikuna kogunud tuntust laiemas maailmas, sest pärast kandidaaditöö kaitsmist (1990) on ta töötanud külalisuurijana USA-s, Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksamaal, tegeldes näiteks ka galaktikate ja universumi struktuuri tekke probleemide lahendamisega.

Kolleegid, õpilased ja teised temaga kokkupuutunud mäletavad

¹⁴ Jüri Selirand, Evald Tõnisson. Through Past Millennia. Archaeological Discoveries in Estonia. Tallinn: Perioodika, 1984.

Evald Tõnissoni väga sümpaatse ja tasakaaluka inimesena. Nagu teadustöodes nii ka auditooriumis, koosolekul või vestlusringis kaalus ta eelnevalt põhjalikult mõtteid ja kui need välja ütles, siis üritas ka *asjad paika panna*. Kui vaja, siis tegi ka kriitikat, aga seda vägagi leebes vormis. Evald Tõnissoni autoriteedisõna maksis kolleegide silmis ja mitte ainult erialastes küsimustes. Elunäinud ja paljukogenud inimesena oli ta arvamusel alati kaalu. Tema poole võis pöörduda ka neis küsimustes, mis puudutasid üldisemaid ühiskonnaprobleeme ja talle nii armsa Eesti käekäiku.

Evald Tõnisson on oma tööde ja tegemistega jätnud sügava jälje eesti ja kõigi läänemeresoome rahvaste arheoloogiateadusse. Tänavu autasustati teda Valgetähe III klassi teenetemärgiga, mille üle tundsid sügavat rõõmu nii õpilased kui kolleegid. Siis ei aimanud veel keegi, et sellest saab ühtlasi autasu Evald Tõnissonile tehtud elutöö eest.

Ain Mäesalu

Summaries

From the Beginning of Times – the Invariable and Variable Stone Age

Aivar Kriiska

Treatments of the past, incl. the Stone Age, keep improving and changing. At the same time cliché conceptions persist in circulating, being in a greater or lesser degree at variance with current knowledge or credible-seeming hypotheses, at least. The essay written by Associate Professor of the Chair of Archaeology of Tartu University Aivar Kriiska (1965, *PhD*) presents models of observation that are based on writings or public presentations of Estonian archaeologists and historians. The Stone Age settlement is often presented from a very one-sided point of view, emphasising semi-residence and seasonal change of residence as far as perpetual migration. Discarding the period immediately following the ice age when the emergence of new suitable areas for settlement was fast and expansive, at the Stone Age free areas of settlement were also limited and, in line with the growth of population, diminishing. Hunting areas could hardly have been unspecified for any length of time because confines, however unqualified, have always been there as far as Man is concerned. When during the Early Mesolithic these territories, inside of which during the prime time for hunting game and gathering berries the whole community changed their place of settlement, could have been relatively vast then in the Late Mesolithic there are certain traces of restricted hunting areas as well as of intensifying and diversifying the whole hunting and catching economy for subsistence, both in Estonia and elsewhere along the shores of the Baltic Sea. It could have been the time when all-the-year-round villages began to form from where the territories were administered and only part of the community left for seasonal hunting. Based on the distribution of places of settlement in Southwestern Estonia one could suppose that at least beginning with the Mid-Neolithic period the territories were not longer than 10-20 km. The Stone Age economy is often regarded as invariable and stable. If only due to a constant change of the picture in nature, there are specific temporal and regional features in the hunting and catching economy even on such a small area as Estonia. A major change was the formation of a settlement in the coastal area and islands, specialising to a greater or lesser extent in seal hunting at the Late Mesolithic Age. One of the motifs in mental pictures of different levels of the past is a conical tent consisting of a covering spread over a frame of poles as a Stone Age people's abode. A conical tent was still only one of the types of buildings in the versatile Stone Age architecture. During short-timed hunting trips light shelters or hunting huts were built, however, common dwelling

places were more robust buildings. Based on the settlements researched to date it is apparent that in our areas people lived in over-ground pole-constructed buildings and at the latest in the Mid-Neolithic period houses had floors that sank into the ground. At the Stone Age such houses were relatively widely spread in East and North Europe since the beginning of the Mesolithic period already. All hitherto scrupulously carried out excavations have shown that the dwelling houses with a deepened ground plan, often also over-ground houses were not light conical constructions but predominantly quadrangular buildings. In the Mesolithic their area could have reached to more even than 100 m². A special circle of questions is related to the planning of villages and campsites, sometimes, taking example by primitive races, erroneously supposed as a group of conical tents situated in a ring. The settlement of hunter-catchers' cultures was distinctly connected with water bodies and generally the dwelling houses built side by side were parallel either to coastal or bank lines. One of the key issues of the Stone Age society is the size of the community and while not knowing it all further discussions are rather painstaking. The economic strategy of Stone Age Estonia did not apparently favour large human co-habitations. Probably seasonal fishing was one of the major joint undertakings. Likewise, Stone Age communities were probably relatively small: in the Mesolithic, consisting generally of perhaps two-three related families, in the Mid-Neolithic probably somewhat larger. Thus the size of a community was supposed to reach up to twenty-thirty people. The structure of the Stone Age society was probably not so versatile than in later periods but most certainly did not fit into the framework of cliché conceptions. The society could hardly have survived without being organised and regulated by means of various social structures. The distribution must have been rather multidimensional depending of sex, age, personal potentiality, the needs of the community etc. Another question is if and to which extent all the distinctions were manifested in material culture and burial traditions of the Stone Age.

The History of Livonian Wars by Tilmann Bredenbach

Sulev Vahtre

The second half of the 16th c. was the time in Livonia when various political forces attempted to record crucial events to justify their activities and pretensions, trying to find support for them also in the past. One of the first representatives of that historiophilous period is the history of Livonian wars in Latin that Tilmann Bredenbach, Doctor of Theology

and canon of Antwerp, probably also of Cologne and Tartu, had written, in his own words *bona fide*, although he was known never to have been to Livonia. The work narrates about the events in Livonia in the first half of the 16th c., particularly about the first months of the Russian-Livonian war when the Tartu bishopric as the first one from among all the states of Old Livonia disappeared from the scene of history. The work under observation was written in 1551-1558 at the request of Philipp Olmen, formerly a canon of Tartu and thereafter an escapee from Livonia, who had asked Bredenbach to put down everything the latter knew about the decline of Tartu since he himself was not able to do it due to his lack of time. The first impression is supposed to have been published in 1558 already, the first notorious copies are from the work published in Cologne in 1564. The library of Tartu University possesses the subsequent impression that appeared in print in Antwerp in 1564.

The Bredenbach history of Livonian wars enjoyed a phenomenal success among the West-European catholic public thanks to the great interest in the events of the Russian-Livonian war. The work was made use of by Johannes Renner and also Balthasar Russow in his Livonian chronicles as well as by Alexander Guagninus, Johann Caspar Venatori et al.

The most detailed part of the work dealt with the Russian-Livonian war from its beginning in January 1558 until the fall of Tartu in July of the same year. The main emphasis was placed on the town of Tartu and its diocese, both of which had rather feebly been treated, in the older historiography. Since the information came from a canon of Tartu who expressed the notions of an influential social group about the present and the past during very crucial days, it all makes up a part of the ideology and conceptions of history of Old Livonia.

Sulev Vahitre (1926), professor emeritus.

On the Historiography of the Estonian

History of Economics

The Medieval Commerce

Ivar Leimus

In his paper the senior researcher of the Estonian Historical Museum Ivar Leimus (1953, *cand. hist.*) addresses the research into the medieval (the beginning of the 13th c.–1558) Estonian history of economics, focusing on the observation of the historiography of the history of commerce.

In the middle of the 19th c. the publication of the materials of the Tallinn City Archives was started which is of paramount importance for researching into the commerce in Estonia and in Tallinn, in particu-

lar. Two more essential source publications first consist of a 15-volume series of Livonian archives *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*, initiated in the middle of the century by Friedrich Georg von Bunge and continued later by Hans Hildebrand, Philipp Schwartz, Leonid Arbusow sen. and Anton Bulmerincq, comprising sources up to the year of 1510. The other comprehensive record, containing materials of meetings of the Livonian Diet, *Akten und Rezesse* was published by Otto Stavenhagen and Leonid Arbusow. Additional materials for the records related to the Livonian issues can be found in the archives of Riga, Stockholm and Copenhagen as well as in the series, comprising the whole expansive Hanseatic area and, in the east, in the archival documents of Novgorod, Smolensk and Polotsk. Valuable data about the transportation of goods of Livonian towns can also be found in customs books of other towns, more important among them being customs registers of the town of Lübeck, published by Georg Lechner and Friedrich Bruns in the first half of the 20th c. and Hans-Jürgen Vogtherr quite recently. Customs books of another more important Hanseatic town, Hamburg, were published by Hans Nirrnhelm and Rolf Sprandel. By the turn of the 19th-20th cc. the publication of more important Livonian medieval sources was almost completed; in line with it, a group of German historians who either originated from the Baltic areas or were interested in Livonia, had been established. In that period the interest in the Hanseatic history gave rise to various publications that dealt with problems more specifically and thoroughly, and are highly valued also today. Paul Osten-Sacken's commercial-political research into the Livonian towns' contest for the leading role in the Hanseatic trade with Novgorod was of a more generalising nature but at the same time of a principal importance.

Everything published earlier was summarised in a comprehensive overview of the entire Hanseatic trade with Russia by Leopold Goetz who gave the first periodisation of the Hanseatic eastbound trade, regarded as valid through today, and divided the development of trade into three parts, under the leadership of Visby, Lübeck and Livonia, respectively. In researching into the trade of Tallinn, Gunnar Mickwitz, a talented Finnish historian, rested upon a completely novel source, extremely informative and substantial, namely upon local merchants' account books. He wrote a monograph of constant value on the Tallinn commerce in the 16th c. The Estonian historians of the period took interest in other spheres. The only exception is Arnold Süvalep with his monumental work on Narva at the period of the Teutonic Order. The results of research before WWII were summarised and given a new dimension in the programmatic article on the significance of the Hanseatic movement for Livonia by Paul Johansen. In his article he relates both the colonisation of Livonia at the beginning of the 13th c. and the further course of internal history to a general commercial policy that originated from the west.

After WWII the circle of researchers extended essentially, despite the formation of the socialist bloc. Beside German and Baltic-German

researchers also Finnish historians were continuously interested in the medieval Baltic region in the pre-war period already, however, alongside of them Russian, Latvian and Estonian medievists began to publish their works. The commercial-political research in the period after WWII can be assumed to be following the pre-war classical, and as such quite an attractive, course. Numerous thorough papers, elucidating some narrower problem, have been produced particularly by German researchers but also by researchers of other countries. Beside these, historians focus also on the problems that require a more general approach, as the question of the commercial structure of the Late Hanseatic period (J. Kivimäe), the mobility of prices (V. Doroshenko) or profits drawn from commerce (M. Lesnikov, I. Kleinenberg). On the borderline of the history of commerce there are writings on the economic background of the Russian-Hanseatic political relationships (N. A. Kazakova, E. Tiberg). A couple of papers of a programmatic nature have appeared (P. Johansen, N. Angermann), yet they have had no substantial impact on the treatment of the field. Likewise, published general overviews have not succeeded much more than offered summarising descriptions of what had been accomplished before. Therefore, owing to the scantiness of researchers in most countries (except perhaps Germany) one cannot speak about schools of researchers, however, these do exist on a broader level – in a certain continuity and traditionality of the trends of research.

Estonian History in Finland. I

Helena Sepp

The *PhD* student of the History Department of Tartu University Helena Sepp treats of the development of the research into the history of the Baltic region and Estonia in Finland from the beginning of the 19th c. up to 1944 in the first part of her overview. The beginning of the Finnish history research is associated with Hegelianism and the activity of its propagator, national philosopher Johan Vilhelm Snellman (1806–1881). Thanks to his influence, the history connected with the Finnish language obtained a major significance in the formation of the Finnish national identity. The pioneer of the Finnish national history was Professor of history of Helsinki University Yrjö Koskinen (1830–1903), who was in close contacts also with Estonian public figures of the awakening period. The first publication on Estonian history was issued in 1856, written by the later professor of the Finnish language and literature of Helsinki University August Ahlqvist (1826–1889). Ahlqvist treated the Estonians' ancient period of independence as a heroic era of the Finnic peoples. The first dissertation on the Baltic (Estonian) history

was defended at Helsinki University in 1894 by Artturi H. Snellman-Virkkunen (1864–1924), a student of the Finnish national archaeologist J. R. Aspelin. His research *Finnic Peoples in the Period of their Ancient Independence*, whose sequel *Finnic Peoples During the Germanic War of Conquest of 1159–1229* was published in 1907, depicting emotions of defence in the Russianization-period Finland, observing Russians and Danes as past adversaries of Finnic peoples and placing an emphasis on Estonians' courageous fight for freedom.

The history of Estonia and the whole Baltic area found a wider response in Finland in connection with the rise of the popularity of the military history. Credit must be given to Doctor of History Werner Tawaststjerna (1848–1936) whose research focused on the military history of the period of the Swedish Empire and first of all, on the destiny of the Finns who had made their home in the Baltic area in that period. Tawaststjerna raised the military history in the period of the Swedish Empire and particularly the whole 16th-century Finnish historiography into the centre of interest. The first-generation Finnish historians treated the events in Estonia proceeding from the Finnish history. It expressed confrontation against Swedes and Russians who had ruled Finland in the past. Already in the period of autonomy a general friendliness to Estonia had developed in the Finnish-disposed historiography, the phenomenon that was associated with the nationality of Finns themselves.

The first Finnish historian to research into Estonian history, essentially proceeding from Estonia itself, was Doctor of History Arvi Korhonen (1890–1967). In addition to numerous papers in which he introduced the historians' research in Estonia, in 1919 the Finnish *Historiallinen Aikakauskirja* published an exhaustive plan for the future historical science in Estonia that in many ways laid the foundation to the further development of our historiography. Korhonen became one of the leading historians in Finland and one of the best experts at Estonian history in Finland until the 1960s.

In his dissertation, defended in the spring of 1923, he addressed various evidence and facets of socage institution in Finland and the Baltic countries. Later Korhonen devoted several more researches to Estonian medieval social and agrarian history, thoroughly analysing e.g. the emergence and background of corvee, the position of freeholders etc. His second favourite subject was the military history. His monograph in two parts (1939, 1943) about Finnish horsemen hakapelites, waging wars in Livonia in the 1620s, from the times of Gustavus II Adolphus were among the more essential researches on the theme. After the Tartu Estonian-language University opened in 1919, almost all the activities concerning the historical science in the 1920s were led by the founder of the Chair of Estonian and Nordic history and its first professor, the Finn Arno Rafael Cederberg (1885–1948). As his personal mission, they consisted in the description of the so-called independence movement of Finland in the 18th c. Cederberg's students (Hendrik Sepp, Otto Liiv, Hans Kruus, Juhan Vasar) became leading historians of

Estonia in the following decades, whereas in their themes a significant position was held by the research into the Estonian society when incorporated into the Swedish Empire.

In connection with a specialised professorship of Finnish history, established at Helsinki University in 1932, historians became interested in various other themes. The Baltic area was mainly focused on by the researchers of the medieval and early modern history (J. Jaakkola, P. Renvall). The most thorough treatments appeared in the field of the commercial history. One of the most productive historians who wrote on the theme of economics was Gunnar Mickwitz (1906–40), who after defending his dissertation on economics of late ancient Rome published a number of articles on Hanseatic trade, the material for which was gathered in the Tallinn City Archives. The commercial situation of late medieval Tallinn was addressed in his monograph (1938) on Tallinn books of trade.

In the 1930s the co-operation between Finnish and Estonian historians became very active. Finnish-Estonian Historians' Days were organised two times (1933, 1936), the Estonian historians' publishing opportunities in Finland broadened and Finnish scientific journals published numerous papers by Estonian historians (by H. Sepp, O. Liiv et al.), as well as overviews about the state of art of Estonian historical research. The first general treatment of Estonian history appeared in Finland only in the spring of 1944. It was titled *Eesti ajalugu* 'Estonian history' by M. Ojamaa pseudonymous A. and T. Varmas. The partnership ceased for several decades due to Soviet occupation in Estonia.

After Stalin

Changes in the Literary Policy of the Estonian SSSR In 1954–1955

Olaf Kuuli

In the years after the death of Joseph Stalin (5 March 1953) the totalitarian regime, grounded on mass repressions, began gradually to crumble in the USSR. The so-called thaw period set in and brought along a certain relief of administrative and ideological pressure. In his paper Olaf Kuuli addresses a few phenomena typical of the beginning of the thaw period in the literary policy of the Estonian SSR, focusing in the first place on the discussion that had taken place about the textbooks of the history of literature as well as on a certain reappraisal of literary heritage.

Ten Years Later

Olaf Mertelsmann

The article gives a short overview of newly published works dealing with the history of the Soviet Union. Olaf Mertelsmann (1969, *PhD*), is a guest lecturer at the University of Novosibirsk and currently researching the Sovietization of Estonia.

History Under Debate

Reflections on the Santiago de Compostela Congress of Historiography

Aadu Must

The editor-in-chief of *Historical Journal* (Ajalooline Ajakiri) Professor Aadu Must presents an overview of the Congress of Historiography that took place in Santiago de Compostela in 1999, observing parallels in the development of the historical science and the teaching of history as in other countries as well as in Estonia (new trends in agrarian history, migration history, the change of historians' generations etc.).

Reviews and Introductions

In December 2000 the researcher **Marju Luts** of the Chair of the Jurisdiction History of the Law Faculty of Tartu University defended her doctoral dissertation *Contingent and National: Provincial Law by F. G. v Bunge*. The dissertation addresses conceptual initial points and methodology in the formation of the provincial law of the founder of the scientific treatment of the local law in the Baltic Provinces Friedrich Georg von Bunge (1802–97). An overview of the dissertation was written by Associate Professor of the Jurisdiction History Heikki Pihlajamäki from Helsinki University.

Associate Professor of Tartu University Eero Medijainen (1959, *PhD*) introduces a bulky research work into European minor peoples, published in 2000. In her more than 600-pages monograph *Der Europäische Nationalitäten-kongress 1925 bis 1938. Nationale Mindereheiten zwischen Lobbyistentum und Grossmachtinteressen* Sabine Bamberger-Stemmann attempts to find an answer to the question

whether the minorities were an independent factor or an instrument of the politics of some greater power in the international relationships of the period between the two world wars. A thorough overview is also given of the institutionalised activity of the Congress of European Nations in the years of 1925–38.

Miscellaneous

From 14 through 18 March 2001 an annual conference of the Association of European History Teachers EUROCLIO took place in Tallinn. The theme for discussion was the treatment of everyday life in the teaching of history. 107 guests from 37 states participated in the work of the conference. The impressions left by the conference are summarised by the Chairperson of the Estonian Association of History Teachers Mare Oja.

Jubilees

On 25 March 2001 Editor-in Chief of the Ajalooline Ajakiri *Historical Journal*, Professor of the Chair of Archival Studies of Tartu University **Aadu Must** celebrated his 50th birthday. As a student of Professor Herbert Ligi, Aadu Must graduated from Tartu University in 1976. Being an outstanding expert in Estonian historical sources, the jubilarian has introduced numerous archival sources, hitherto unknown, into scientific circulation, he has written extensive monographs on Estonian demographic/settlement and family histories. The innovative spirit of Professor A. Must in introducing computerised research into history is hard to overestimate. As a research adviser A. Must has also observed the Soviet repressive policy. In 1988, on the initiative of the jubilarian, the historians' own journal (then titled *Kleio*) began its appearance and A. Must continues his work as editor-in-chief to date. In 1999, again on his initiative, the Academic Society of History restarted its activity.

In Memoriam

Evald Tõnisson – the Archaeologist of Estonian and Finnic Peoples

On 1 May 2001 Evald Tõnisson, Professor *emeritus* of the Chair of Archaeology of Tartu University, *grand old man* of Estonian, archaeology departed this life. Born in 1928, Evald Tõnisson was elected Professor of Archaeology of Tartu University in 1990 and given title to *professor emeritus* in 1993. With his activity and research Evald Tõnisson left a deep impression in the archaeological science of Estonian and all Finnic peoples, the area of his research thematic was very wide. Above all, his contribution to the earlier history of Ancient Livonians should be pointed out. This was also the subject of his candidate dissertation, defended in 1969. From the end of the 1960s Tõnisson paid a major attention to researching Estonian ancient earthen strongholds. He conducted archaeological excavations at Rakvere Vallimägi (1959–60), Soontagana (1966–71), Konuvere (1971–73), on the smaller stronghold of Lohu (1974–75) and Varbola St. John's stronghold (1974–89). As a result of all the research work, he published over 50 scientific and popular-scientific papers, topped off by his doctoral dissertation, defended in Moscow in 1988, that summarised the history of the development of our ancient strongholds. Evald Tõnisson laid a basis for the research into the dwelling houses of the last centuries of our ancient period, bringing forth features and the development of the types of fireplaces and buildings, characteristic of the Finnic peoples. In 1998 Tõnisson was elected a foreign member of the Academy of Sciences of Latvia, only in the current year he was awarded the White Star Order of Merit of the 3rd rank.

